

NEMZETNEVELŐK KÖNYVTÁR
IV. GYERMEK-ÉSIFJÚSÁGTANULMÁNY

6.

A GYERMEK ÉS KÖRNYEZETE

ÍRTA
VÁRKONYI HILDEBRAND

SZINYEI MERSE JENŐ
M. KIR. VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI MINISZTER
MEGBÍZÁSÁBÓL KIADJA

AZ ORSZÁGOS KÖZOKTATÁSI TANÁCS
BUDAPEST, 1944

*A mű, vagy egyes részek engedély nélküli átvétele és
jelhasználása az 1921:XLIV. t.-c. értelmében tilos.*

BEVEZETÉS.

Az egyes ember életsorsának magyarázatában és megítélésében mind a közfelfogás, mind pedig a tudomány két értelmező szempontot szokott követni. Az egyik felfogás az egyén életének alakulását, annak drámáját, sikereit és sikertelenségeit túlnyomó részben, ha nem teljesen, *a körülményekre, a környezetre* kívánja áthárítani s mintegy ezeket teszi felelőssé az egyéniség sorsának jobbra-, vagy balrafordulásáért. A másik oldal nézete az emberi sorsot az átörökölt és velünk született tényezők rovására írja; e nézet szerint az átörökölt és velünk született *képességek, lehetőségek, hajlamok, felkészültségek (diszpozíciók)* és együttesen: az *egyéni alkat (konstitúció)* döntik el sorsunkat, vagy legalább is annak fő irányát, végső sikerét, vagy sikertelenségét. Mind a két elmélet olyan természetű, hogy ritkán jelentkezik egészen szélsőséges és merev formában; rendszerint mind a kettő tesz engedményeket az ellenkező vélemény javára; a két fölfogás álláspontjának lényege azonban mégis csak abban rejlik, hogy az egyik” tisztán velünk született képességektől, a másik tisztán a körülmények hatásától véli meghatározhatónak a személyiség lényegét. Ezt a két szembenálló felfogást és alap gondolatot, mind a kettőt a maga elméleti tisztaságában, kell a tudománynak kidolgoznia, ha a gyermeknek a környezethez való viszonyát elemezni kívánja s e viszonyban bizonyos törvényszerűségeket akar felfedezni. Ezekkel az alapfogalmakkal foglalkozunk mi is legelső helyen,

hogy így elméleti alapot vethessünk a környezet alakításának, s vele a gyermek és ifjú egyéniségét meghatározó nevelésnek.

Mielőtt azonban a képességeknek s a környezetnek fogalmait leírnánk és meghatároznánk, utalhatunk azokra a *példákra*, amelyek szerint a tudomány is, meg a közfelfogás is egyaránt hol a gyermek veleszületett alkatára, vagy képességeire, hol pedig a körülményekre hárítja az egyéni sors kialakulását. Sokszor előfordul, hogy egy családban, több gyermek közül egy vagy több „kiüt” a családból. Ilyen esetben a testvérek életfejlődése két egymástól határozottan elütő irányt vesz; mondjuk: a testvérek közül egyesek jól megállják helyüket az életben, követik a család hagyományait és különösebb zavarok vagy zökkenők nélkül beleilleszkednek koruk társadalmába; míg egy vagy két más testvér kalandos, esetleg züllött életbe sodródik, messze „esik” a család egészséges fájától és erősen elüt attól az életformától, amelyet szülei, vagy többi testvérei valósítanak meg.

Sokszor már a gyermekkorban, vagy az iskolai élet folyamán mutatkoznak ilyen eltérések és különösségek, melyek a szülőket gondokba vagy kétségekbe ejtik és megoldhatatlan kérdések elé állítják. A szülők és nevelők rendszerint azt kérdezik ily esetekben, vajjon nem a „rossz társaság”, vagy más környezeti hatások, olvasmányok, filmek, — az ifjúkorban pedig: nem szexuális csábítás vezették-e rossz útra gyermeküket. Az *individuálszichológia* néven ismert lélektani irányzat pedig tudományos alapvetést ad annak a nézetnek, hogy minden gyermek fejlődését alapjában egyedül *a környezeti hatások* határozzák meg. Hasonlóképpen felvetődnek ugyanezek a kérdések az ifjúkor elmúltával és az önálló élet kedvezőtlen alakulásánál is. Saját hibáikra ritkán szoktak a nevelők és szülők gondolni olyankor, mikor a gyermek helytelen fejlődéséről elmélkednek.

Más esetekkel is találkozunk azonban, amikor t. i. az okok kutatása *a gyermek átörökölt, vagy veleszüle-*

tett családi vonásait keresi és azokat tartja a családi életformáktól és hagyományoktól „elütő”, fájdalmas jelenségek okának. Ez az eset általában a ritkábbak közé tartozik, mert a szülőktől több önmegtagadást követel és hiúságuk, önszeretetük, vagy családi büszkeségük legyőzését kívánja meg; azonkívül feltételez bizonyos önismeretet is. Ha mégis ezekre az okokra gondolnak, akkor vagy a szülőknél, vagy még inkább a felmenő rokonoknál szokott megállani és megállapodni az okkeresés: a felmenő ősök „rossz tulajdonságai” vagy „jellemhibái” és fogyatkozásai adják meg a hiányzó magyarázatot egy-egy gyermek eltévelyedéseire, elzüllésére, vagy akár rendkívüli (pl. művészi) életpályájára. Az *ikrek* vizsgálatai kiderítették az egypetéjű ikrek rendkívül nagy hasonlóságát és ezt a hasonlóságot nemcsak a testalkatban és testi (szomatikus) jellegekben állapították meg, hanem az ilyen ikrek fejlődéstörténetében is, másrészt azonban ugyanezek a vizsgálatok a lelki felkészültségek *döntő hatását* mutatták be konkrét és szemléletes példákon.

Találkozunk természetesen oly felfogásokkal is, amelyek a környezetnek és a gyermek eredeti veleszületett képességeinek és hajlamainak *együttes hatásából* értelmezik a szóbanforgó sorsot és élethalakulást életről az egyik, hol a másik összetevőcsoportnak tulajdonítanak döntő fontosságot (egyeztető vélemény).

A lélektudomány és a nevelés elmélete is hasonló lehetőségek között ingadozik. A normális életpályák vizsgálatánál éppúgy, mint a rendestől eltérőkben, egyaránt felmerül az emberrel veleszületett adottságok és a környezeti hatások fogas kérdése, vagy e kettő ki egyeztetésének kérdése. A tudományelöttes közfelfogással szemben azonban a kérdés *tudományos tárgyalását* az jellemzi, hogy a tudomány pontosan meg akarja határozni és gondosan el kívánja határolni egymástól a képességek és a környezet fogalmait; felveti a kérdést, vannak-e lelki (átöröklött) felkészültségeink; majd ki merítően jellemezni törekszik a lelki felkészültségeknek

és a külvilágnak egymáshoz való viszonyait az emberi életben általában és a gyermekkorban különösen. A tudomány eddigi kutatásai alapján azt találjuk, hogy leginkább a *rendellenes* (abnormis és anomális) egyének és gyermekek vizsgálatában hatoltak legmélyebbre a lélekbúvárok a képességek és környezet fogalmainak és törvényszerűségeinek megállapításában. Ezen a körön belül is főképen a *züllött* és *bűnöző* gyermekek és fiatalok környezettanulmánya, továbbá az átöröklés hatásainak megállapítására való törekvések vezettek el az idetartozó kérdések mélyebb feltárásához és alaposabb elemzéséhez. A lélektan azonban még nem jutott el az idevágó kérdések teljes megoldásához és végleges tisztázásához. Sem az átörökléssel az egyénbe oltott kezdeti *lelki képességek* és *felkészültségek* belső természete, szerkezete, sem fejlődésük és működésük törvényszerűségei, sem a személyi sorsra tett hatásaik menete nincsenek egyelőre még egyértelmű világossággal szemünk előtt. Amit ezekről a kérdésekről valóban tudunk, nincs egy színvonalon az *életteni* átöröklésről megállapított tudásanyagunkkal. A külvilág elmélete, vagy *környezettudomány* viszont már több megállapított és általánosan elfogadott tételt állapított meg; e tekintetben tehát több „tudással” dicsekedhetünk, mint amennyit eddig a lelki képességek mivoltára nézve sikerült leszögeznünk. E kérdéscsoportnak különösen gazdagon fejlett ága a különféle külvilágainknak rendszerezésével foglalkozik. Még több nehézséggel küzd a tudomány a már említett bizonytalanság miatt a *lelki képességeknek a környezethez való viszonyára* vonatkozó kérdés megoldásában. Ez a föladat nemcsak azt az egyszerű „többletkérdést” foglalja magában: vajjon egyes esetekben, pl. a fiatalok elzüllésénél, melyik tényezőnek van szabályszerűen nagyobb része és súlya: a velünk született felkészültségeknek, hajlamoknak-e, vagy a környezetnek; hanem tartalmazza azt a sokkal bonyolultabb kérdést is, miképen szövődnek egybe, miképen működnek össze az egyén veleszületett lelki adottságai a környezeti ha-

tásokkal. A két erőmező egymásrahatásának módozatait, eseteit, típusait a tudomány eddigelé még nem állapította meg kellőképpen. E hatások fajainak kérdése ezidő szerint még éppen csak hogy felmerült, az eredményeket a jövőtől várjuk.

A *környezet* tudományos megfogalmazása, a lelki képességekről alkotott véleményekkel szemben, viszonylagosan nagy előhaladást mutat. Mióta a *külvilág hatásainak pedagógiája* („*milieupedagógia*”) Németországban rendszeresen foglalkozott az egyénnek és a környezetnek viszonyával a nevelés szempontjából (1927), azóta a lélektanban is új meg új erőfeszítések történtek a „külső” és „belső” világunk fogalmainak tisztázására, a magyar lélektani irodalomban is. Ezeknek a munkálatoknak eredményeiről az alább következő fejtegetésekben számolunk be. A francia és angolszász irodalomban a külvilág kérdésének még sokkal nagyobb múltja van, mint nálunk, vagy a német tudomány világában: a le származás-elmélet kezdetei éppúgy felvetik a környezet kérdését a természettudományban, mint ahogyan a történelmi jelenségek, művészi alkotások keletkezésének értelmezései is a külvilág gondolatára támaszkodtak a XIX. században. A mai társadalmi és nemzetpolitikai, valamint nemzetevelési áramlatok is újra felvetették a környezet hatásának kérdését. Régebben a társadalomtudomány, legújabban pedig a falukutatás, néprajz, magyarságtudomány és más hasonló törekvések állítják szüntelenül a közérdeklődés központjába az ember környezetét, különösen a falusi, pusztai vagy a tájtól, néptől meghatározott környezetét.

Az itt következő fejtegetések a *velünk született képességeknek és az általában vett környezetnek együttes hatását* vizsgálják a gyermek és az ifjú életére s alakulására. Törekszünk a mai tudomány álláspontján és annak eredményei szerint megvilágítani ezt a viszonyt, melybe a szoros értelemben vett nevelés hatása is szükségképpen beletartozik. Gondolatmenetünket a *gyermek- és ifjúkorra* korlátozzuk; főképen a *normális* lelkialka-

tot és alakot vesszük ugyan szemügyre, de az eltérő és *rendellenes* gyermeki viselkedéseket is sokszor választjuk kiinduló pontul, mert a környezettudomány az ilyen szempontoknak köszöni fontos eredményét. Legelőször *a lelki képességek jogaimat* kell megvizsgálunk, majd áttérünk a külvilág kérdésére s a kettő *összehatására*.

A gyermek eredeti adottságainak jelzésére pedig részben a *felkészültség* (diszpozíció), részben a „*lelki alkat*” (konstitúció) kifejezéseit tartjuk legalkalmasabbnak. A lelki „*képességek*” már kifejtettebb lelki adottságok, melyek más tényezőktől, mint pl. a tanulástól, gyakorlástól, vagy a külvilágtól és tapasztalástól is kapnak fejlesztő hatásokat; a képességek már mintegy kikristályosodott alakjai az eredeti, kezdeti, csíraszerű, átöröklött lelki tényezőknek; ez utóbbiakat lelki *felkészültségeknek* (diszpozícióknak) nevezzük. A képességek és a felkészültségek között foglalnak helyet a *hajlamok*; ezeket fejlettebb felkészültségeknek tekinthetjük, melyek az egyén sorsára nézve éppoly fontosak, vagy még fontosabbak, mint a felkészültségek. A tervszerű nevelésnek és a külvilág hatásainak együttes mérlegeléséből keletkezett az a tudomány, amely *a külvilág nevelő hatásait* tárgyalja (*milieupedagógia*). E tudomány törvényszerűségeinek megállapításához azonban szükségünk van a felkészültségek és hajlamok ismeretére éppúgy, mint a külvilág hatásainak megismerésére is.

I. LELKI FELKÉSZÜLTSEGEK ÉS HAJLAMOK

1. Természettudományos felfogás.

Egyéniségünk lélektani értelmezésében a nagyközöniséget éppúgy, mint a tudományt két szempont szokta irányítani. Az egyik arra törekszik, hogy az ember egyéni jellegzetességeit, sajátosságait az *átörökléssel* tegeye érthetővé, míg a másik magyarázó szempont a *külvilágnak és környezetnek* hatásaiban látja az egyéniség titkát. Az egyik az „átörökölt jelleg”, a másik a „fejlődési jelleg” mozzanatait tárja fel személyiségünkben. A, harmadik, kiegészítő szempont pedig az átörökölt és külvilági hatótényezők együttes hatását látja az emberi egyén adottságaiban. Természetesen egyik végletes álláspont sem tartható fenn egyedül, a maga kizárólagosságában, hanem mind a kettőt érvényesítenünk kell, ha teljes és megbízható képet kívánunk nyerni magunk vagy mások egyéniségéről. Az első kérdés, melyet meg kell oldanunk, az átörökölt lelki tényezőkre és az *átöröklés* hatásaira vonatkozik. Az átörökölt lelki tényezők azonban egyúttal bizonyos „*felkészültséget*” („diszpozíciókat”) adnak az egyéni léleknek s így felmerül a kérdés, miben állnak e lelki felkészültségeink? Hogyan hatnak lelki életünkre, hogyan irányítják cselekvéseinket, mi a helyük a személy egészében? Ezen kérdések megvilágításában és megoldásában a tudomány kétféle utat járhat meg: az egyik a természettudományos, közelebbről: élettudományi (biológiai) felfogás útja; a

másik szemléletmód a lélektani, ez ugyanis egy kissé eltávolodik a lelki felkészültségek szigorúan élettudományi megfogalmazásától és úgy ítéli, hogy a maga lélektani szempontjaival közelebb férközhetik a lelki felkészültségek igazi természetéhez.

Lássuk először azt a felfogást, amely a lelki felkészültségek mivoltát, természetét és a személyiség egészében elfoglalt helyét csakis a természettudomány fogaimai szerint értelmezi. Mily okok készítették a természettudományos gondolkodást arra, hogy bizonyos jelenségeknek *nem-szemlélhető alapokat* keressenek az élő lényekben? Tekintsük például az orvostudományt: számtalanszor halljuk, hogy egyes betegségek csak azokat az egyéneket támadják meg, akiknek erre különös „hajlamuk” van, akik az illető betegsége „diszponálva” vannak, vagy akiknek olyan a testi-lelki „alkatuk”, hogy ez őket a betegség keletkezésére különösen alkalmasakká teszi. Vagy mikép magyarázza az élettudomány a madár repülését vagy a gyermek járnitanulását? Űgy, hogy az idegrendszerben feltételez egyes szerkezeti jellegzetességeket, felkészültségeket, amelyek megérlelődve, bizonyos időpontban a repülést vagy járást lehetővé és könnyűvé teszik, az ezekhez szükséges mozgásokat szinte „maguktól” megindítják. Mi rejlik ezekben a kifejezésekben? Vagy mily gondolkodási módszernek hódolunk akkor, mikor egyes testi-lelki tulajdonságokat sokáig „lappangó” állapotban képzelünk el? Mindezen kifejezőmód és feltevés mögött voltaképpen egy bölcseleti alapgondolat húzódik meg, melyet világosan Aristoteles fogalmazott meg és amelyet tőle nemcsak az őt követő filozófia vett át, hanem a természettudomány is. Ez a gondolat a „csíralét” (dynamis, potentia) és a „készlet” (energeia, actus) egymással kapcsolatos fogalompárja; ezeket Aristoteles minden változás és átalakulás magyarázatául állítja oda, mikor azt mondja, hogy a dolgok változásai nem egyebek, mint valamely bennük lévő „csíralétnek” aktualizálóclása, azaz teljessé, késszé való átalakulása. E kezdeti magya-

rázó elvhez, a potenciális vagy csíraléthez, természetesen még más elvek is szükségesek, hogy a valóság jelenségeit (például az elvetett mag egyedül még nem elegendő a belőle sarjadó növény kifejlődéséhez, hanem szükséges hozzá a nedvesség és meleg is; legfontosabb azonban a magban rejlő eredeti képesség, a „csíralét”) teljes egészükben felfoghassuk. Ez a „csíralét” vagy „potenciális lét” az a gondolat, amelyet a természettudományos felfogás is átvett, és az élettudományban, sőt a lélektanban is állandóan használ, több-kevesebb tudatossággal. Ha mármost azt keressük, mi ennek a „csíralétnek” vagy potencialitási gondolatnak értelme, akkor könnyen ráeszmélhetünk, hogy benne valamilyen *előzetes lehetőséget* sejt értelmünk; a létező, de különfélesen az élő és lelkes dolgokat s azok változásait úgy fogjuk fel, hogy változásaiknak egy előzetes alapot követelünk, mert másképen értelmetlenül állunk velük szemben az élő lényeket úgy tekintjük mint amelyekben több, vagy esetleg határtalan lehetőség szunnyad, melyek a legkülönbözőbb Irányú átátfütiásokat egyszerre megengedhetik; s ezek a lehetőségek „lappangó” állapotban várják a külső meghatározó erőket, melyek közülök egyeseket kiválasztanak és „aktualizálnak”, teljesedésbe visznek. A kész és befejezett létezők tehát e kész voltak (energeia vagy entelecheia) előtt is már előre meg voltak „tervezve” azokban a csíraszerű létmozzanatokban, melyekből eredtek. Amit így az aristotelesi bölcsélet szemléletmódja minden változó létezőre kiterjesztésű azt a természettudomány az ember átörökölt lelki-erőire is alkalmazta; bennük is a későbbi kifejtett tulajdonságok csírait látta, csakhogy bizonyos megszorításokkal. Ezek a megszorítások a természettudomány felfogásmódjából származtak és lelki felkészültségeinket is azokkal a jegyekkel ruházták fel, melyeket a természettudomány a testi átörökölt jellegekre nézve érvényeseknek talált. Így jutottunk el a lelki felkészültségeknek ahhoz a megfogalmazásához, amelyet ma is sok lélekbúvár alkalmaz, de

amely nem egészen alkalmas az emberi személyiségnek és a környezeti hatásoknak kielégítő értelmezésére.

Az élettudomány értelmezése ugyanis a felkészültség általános fogalmába (Anlage) a következő jegyeket vette fel. Először is törekedett minden felkészültséget valamely testi, idegrendszerbeli *szerkezet*hez kötni. A gyermek járnitanulása például az idegrendszer bizonyos részének érésétől és ott is a myelinrétegnek kialakulásától függ. Más felkészültségű és képességek ismét más hasonló szerkezeti feltételektől függenek. Az életben hasonló tények alapján hajlik arra, hogy magukat a lelki felkészültségeket is a testi szervezetnek valamilyen rész-feltétele, *szerkezeti jellegzetessége* gyanánt fogja fel, ez pedig *átörökölt* és *szigorúan kötött* *Je jldési jormát* rejt magában. Ez a fölfogás azonban sok nehézséggel küzd és szinte megoldhatatlan problémák elé állítja a lélektudósokat, mikor az emberi egyén lelki életét e kizárólagosan természettudományos fogalom alapján kellene értelmezniük. E felfogásnak súlyos nehézségei már mindjárt az élettudományon belül is mutatkoznak. Ha a felkészültségnek természettudományos \ megfogalmazásából indulunk ki, akkor például *minden* testi szerv és működés számára követelnünk kell ugyanolyan idegrendszerbeli vagy egyéb „szerkezeteket”, amelyek átöröklődve készen, a szervezetbe mintegy „bele-rajzolódva” (preformálva) várják működésük pillanatát. Minthogy azonban testi-lelki működéseink száma igen nagy, nehéz elképzelnünk a csírasejtbe elrejtett roppant nagy számú kis szerkezeteket. Csak tovább nő a megoldhatatlan nehézség, ha feltesszük a kérdést: *miképen* származtatják át a szülők mindezeket a (preformált) szerkezeteket az utódra a rendkívül kicsiny csírasejtben? Az élettudomány feleletül rámutat a csírasejtnek azokra a mikroszkopikus elemeire, melyek az átöröklés lehetőségeit hordozzák, a kromoszómákra; ezeknek száma és különbségei azonban oly kicsinyek az átöröklés nagyszámú tevékenységeihez képest, hogy ez a magyarázat nem oszlathatja el a felkészültségek, dísz-

pozíciók merő természettudományos elképzelésének nehézségeit.

De még más akadályok is állanak útjában a lelki felkészültségek és csíraszerű lehetőségek szigorúan természettudományos felfogásának. A testi, élettani felkészültségek ugyanis a természettudományos elgondolás szerint szigorúan meghatározott fejlődésmenetet követnek. Ezt a tapasztalás is igazolja. Ha például egy alacsonyabb rendű élőlény bőrének (epidermisének) egy részletét áthelyezzük a szervezetnek más helyére, akkor a fejlődésnek nem egészen kezdeti szakaszában, az áthelyezett szövet fejlődése tovább folytatja azt az utat, amelyet számára eredeti helyzete megjelölt: ha eredetileg például a szem helyéről emeltük ki a szövetrészt, akkor abból a szervezetnek más helyén is szem fog alakulni (ez esetben teljesen „értelmetlen” a szem az „idegen” helyen). Ez arra mutat, hogy az egész tagolatlan szervezetnek minden részlete is már előre meghatározott, kötött útlevétől indul útjára és minden részletnek csak egyetlen egy fejlődési lehetősége van, melyet minden körülmények között teljesít. Igaz ugyan, hogy ez a szabályba szervezet fejlődésének egy korábbi állapotában még nem érvényesül és tudunk oly áthelyezésekről is, amelyeknél az idegen helyre került szövetrész alkalmazkodott az új hely feladatához és megfelelően átalakult. Ez az eset azonban csupán az élet legelső és legkezdetlegesebb fejlődési fokain mutatkozik, a későbbi fokozatokon a szervezet szövetei meghatározott fejlődési menetüket szigorúan megtartják s attól el nem térnek. Ez arra mutat, hogy az élettani felkészültségek egyértelmű és változatlan meghatározottsággal fejlődnek ki és nyilvánulnak meg. A lelki felkészültségeket azonban ily szigorú meghatározottsággal nem tudjuk elképzelni. *A lelki diszpozíciók nem fejlődnek ki minden körülmények között csak egyetlen irányban, csak egyetlen képességgé, nem oly meghatározott menetek és végződésük tehát, mint a szemmé kialakuló kezdetleges élő szövetrészlet. A zenei vagy tudományos*

hajlam, felkészültség például először megmaradhat valamely egyénben lappangó állapotban, esetleg sohasem fejlődik ki valódi képességgé vagy tehetséggé. Annak ugyanis, hogy valamely lelki felkészültség és hajlam valóban kifejlődhessék, sokkal több feltétele van, mint a testi felkészültségek kialakulásának. A körülmények, a környezet, más lelki hatások összejátszása is szükséges ahhoz, hogy a zenei vagy tudományos alapfelkészültségeink valódi képességekké, magasabb fokon: tehetségekké vagy hajlamokká erősödjenek. Ennek következtében megállapíthatjuk, hogy nagy különbség van a tisztán élettudományi és a lelki felkészültségek természetete és fejlődési menete között. A zenei képesség kifejlődése például azonkívül még abban is különbözik az élettani szervétől, hogy több irányba ágazódhat el: az eredeti alapfelkészültséget feltételezve, még egyáltalán nem tudjuk előre megmondani, az illető egyénből vajjon zeneszerző lesz-e vagy előadóművész, s ez utóbbi esetben mily hangszert fog választani stb. A lelki képességek kezdeti állapotukban tehát sokkal több tényezőtől függenek, a fejlődésük is igen sokféle irányt vehet s ezért a testi vagy élettani alapdispozícióktól sok tekintetben elütnek. Idetartozik ezenkívül még az a kérdés is, hogyan lehet elképzelni *a lappangó felkészültségnek, kifejlesztését* (aktualizálását). A gyakorlati élet erre azt a feleletet adja, hogy ez a kifejlesztés *gyakorlás* és a külvilág hatásainak következménye. A gyakorlás és a külső hatások azonban csak magát a tényt mutatják, de nem adnak felvilágosítást a felkészültség izgatásának, gyarapításának, tökéletesítésének, növelésének *mikéntjéről*; az élettani felkészültségek hasonló kifejlesztéséről sokkal több ismerettel rendelkezünk.

A természettudományos felfogás további nehézsége akkor mutatkozik, amikor a lelki felkészültségek számára megfelelő *élettani szerkezetet* próbálunk találni. Voltak, akik például a zenei felkészültség élettani szerkezetét a halánték kidomborodását előidéző agytekervé-

nyekben vagy más központokban, telepekben keresték; mások ezzel együtt a kissé kidülledő szemeket is a zenei lelkeség ismeretőjének tartották. Egy közismert elméletre is gondolhatunk itt, ez az egész „testalkat és jellem” között állapított meg bizonyos összefüggéseket. Bármennyi statisztikai összefüggéses (korrelációs) adatot halmoztak is fel azonban az efféle vizsgálatok, az eredmény mégsem lehetett meggyőző: az összefüggések gyakorisága ugyanis még semmit sem mond a lelki felkészültségeknek boncéletani lelőhelyeiről, nem jelölte s nem is jelölheti meg azokat az idegszerkezeteket, amelyekhez például a zenei felkészültség kötve volnának. Ez a nehézség annál súlyosabban esik a latba, mert könnyű arra a feltevésre gondolni, hogy a jelzett idegrendszeri jellegzetesség vagy szerkezet éppen a képesség gyakorlásának következménye is lehet. Ez esetben a feltételezett okból egyszerre okozat válik. A lelki felkészültségek és képességek idegrendszeri szerkezeti alapja tudniillik sohasem tapasztalható és kézzelfoghatóan nem állapítható meg.

2. A felkészültség lélektani fogalma.

A felkészültségnek természettudományos fogalmát a fentebb mondottak szerint nem alkalmazhatjuk változtatlanul és minden meggondolás nélkül az ember lelki életére és annak alapjaira. A felkészültségeknek (diszpozícióknak) fogalmát a lélektudomány követelményei szerint annyira át kell alakítanunk és ki kell szélesítenünk, hogy alig ismerünk rá: ugyanis nem jelentheti többé azt a szigorú fejlődési meghatározottságot, megkötöttséget, mint amelyet a természettudományban jelent, — inkább csak a *fejlődés irányát* jelöli, oly fejlődését, amelyben *sokféle lehetőség* nyílik az egyén számára. Míg a természettudományos értelemben vett felkészültségeket a környezeti hatásoktól függetleneknek kellene elképzelnünk, legalább is lényeges alakjukban és fejlődési menetük céljában, addig a lélektan szerint a lelki felkészültségek alakulása sokkal nagyobb mér-

tékben függ a környezet hatásaitól és sokféle irányba veheti útját.

Éppen ezért sokan a mai lélekbúvárok közül a lelki diszpozíciókat hajlandók azonosítani a lelki „*tevékenységekkel*” (funkciókkal). Ezek úgy vélekednek, hogy a diszpozíciók jellege és minősége legfőképpen azoktól a tárgyaktól függ, melyekre a tevékenység irányul. Ebben a felfogásban azonban a lelki felkészültségek már nem is tekinthetők átörökölt jellegű lelki mozzanatoknak; s mivel a lelki átöröklés törvényét mégsem vonhatjuk kétségbe, azért ezt a végletes álláspontot szintén nem tehetjük magunkévá.

A lelki felkészültségeknek is követelünk tehát bizonyos átörökölt és „kész” jelleget, bizonyos változatban állandóságot, de mégsem a természettudomány szigorú értelmezésében; a lelki felkészültségeket az élettaniaknál kevésbé megköötötteknek és rugalmasabbnak fogjuk fel. így válik a lelki felkészültség gondolata a lélektannak egyik nélkülözhetetlen segédfogalmává, melyet a környezettel szembeállítunk és e kettőből igyekszünk értelmezni az emberi életet.

A lelki felkészültségek és (magasabb fokban) képességek, tehetségek elméletének nehézségeit a mai tudomány többféleképpen törekszik megoldani. Az első lehetőség abban a tételben mutatkozik, hogy: „nincsenek velünk született lelki diszpozíciók semmilyen alakban; a velünk született képességek, hajlamok, ösztönök vagy bármilyen előre feltételezett lelki tényezők nem határozzák meg egyéniségünk alakulását; minden a környezettől és a neveléstől függ”. Ez az álláspontjuk sok régebbi elmélet mellett a mai amerikai viselkedéstan (behaviorizmus) túlzó híveinek, továbbá az individuálpszichológia képviselőinek. Ez utóbbi irányzat nézeteit érdemes fontolóra venni. A statisztika eredményeire támaszkodva ugyanis arra következtetnek az individualpszichológia hívei, hogy 100 egyénből körülbelül 95 a normális tehetségűek széles övezetébe tartozik és csak 2.5 százalék a kiválóak (plusz-variáns) száma, és ugyan-

csak 2'5 százalék esik a „hibásak”-ra (minusz-variáns). Azok, akik elfogadják a velünk született képességeket, mégis óvatosan azt tartják, hogy a „*környezeti hatás* legalábbis *valamivel hatékonyabb*, mint az átöröklés”. Az óvatosakon kívül a határozottabb felfogást valló individuálpaszichológusok pedig a *környezetnek döntő hatásáról* beszélnek az egyén alakításában: azt vallják tehát, hogy: „mindenki mindenre képes”. Ezeket az elméleteket azonban erősen háttérbe szorították az *átöröklés kutatásának* eredményei, különösen az *ikrek* életének vizsgálata; ezek az eredmények minden kétséget kizáró határozottsággal bebizonyították, hogy a gyermek lelke nem „üres lap” (tabula rasa) a születés pillanatában, hanem felkészültségeket, esetleg fejlettebb hajlamokat is hoz magával és egész élete folyamán ezeknek hatása alatt áll. Az „üres lap” elméletét tehát, melyhez rendszerint „a nevelés mindenhatóságának” gondolata is szokott csatlakozni, további gondolatmenetünkben nem vehetjük figyelembe.

A *többi elmélet* elfogadja az emberi egyén alakulásának értelmezésében az átörökölt lelki felkészültséget és rendszerint *középutat jár* a merev természettudományi jellegű, és a rugalmasabban megfogalmazott *lélektani* felkészültségek gondolata között. A legtöbb elmélet engedményeket tesz a lélektan követelményeinek, nem akarja *egyedül* csak az előre meghatározott felkészültségekből eredeztetni az egész egyéni életet, sort és fejlődést. Megtartják azonban ezek az elméletek azt az alapelvet, hogy az átörökölt lelki alapok, felkészültségek is állandóak maradnak és bizonyos fokig nem változhatnak semilyen körülmények ráhatásai következtében sem. Ez az egyeztetés (kompromisszum) jó szolgálatokat tesz a lélektannak és pedagógiának; bármely végtelen álláspont azonban lehetetlenné tenné számunkra az emberi személy helyes értelmezését: a szigorú természettudományos felkészültség-fogalom érvényességéből ugyanis az átöröklés mindenhatóságára és minden nevelés hiábavalóságára kellene követ-

kezetnünk; bizonyos szilárd átörökölt lelki felkészültségek elfogadása nélkül pedig a gyermek s az ember teljesen ki volna szolgáltatva a környezet hatásainak. Az ide tartozó egyes elméletek között a különbségek *két fő csoportra* oszlanak: vizsgálják, *a)* melyek azok a felkészültségek, amelyek szigorúan öröklődők és (viszonylagosan) változatlanok; *b)* miben jelentkeznek az átörökölt felkészültségek változásai és melyek e változásoknak okai?

3. A lelki átöröklés főbb tényei.

Az emberi személy viselkedéseit és cselekvéseit, mint láttuk, nem tudjuk a lélekben rejlő felkészültségeknek gondolata nélkül kellően értelmezni. A lélek felkészültségeit azonkívül nemcsak az egyénnel „veleszületettnek” gondoljuk, hanem sok esetben *átörökölt* sajátosságoknak is tekintjük őket. A felkészültségek egy részét az öröklés rendje és törvényei határozzák meg; a mai lélektudománynak ennek következtében az egyik fő törekvése, hogy a felkészültségek öröklődésének tényeit és törvényeit megállapítsa és megmutassa: mily felkészültségek örökölhetők általában?

Ennek a célnak elérése végett elsősorban *a lelki átöröklés tényeinek* minél nagyobb számát kell összegyűjtenünk. Családok, összetartozó embercsoportok, fajok és fajták és különösen ikerpárok élettörténetét, tagjaiknak sorsát, viselkedésmódját és tevékenységét törekedett a lélektudomány és élettudomány minél részletesebben összegyűjteni, hogy így megállapíthassa az átöröklődő lelki alapfelkészültségeket, melyet az előző nemzedékek átadnak utódaiknak. Az átöröklés menetének vizsgálatai arra vezettek, hogy sikerült „önálló személyi-lelki elemeket”, ú. n. „gén-gyököket” kimutatni az utódok sorozatában, amelyek folytonosan újra meg újra felbukkantak és mint más személyi tulajdonságtól függetlenül jelentkező egységek, nemzedékről-nemzedékre szálltak, így elemezték pl. a Bonaparte-családnak, vagy nálunk a Pauler-családnak leszármazottait, Nagy Frigyes sze-

mélyének átöröklési vonatkozásait, továbbá a Pehrsson- és Kallikak-családokat és számos egyetétjű ikerpárt; mindenütt keresték azokat az egyező vonásokat, melyek a leszármazottak lelki alkatában valamilyen átöröklött alapfelkészültségekre engednek következtetni.

Az elméletnek másik útja általános lélektani megfontolásokat követ és az emberi lélek természetének szemléletéből igyekszik megállapítani a végső egyéni alapfelkészültségek rendszerét. Ez az elmélet az így megtalált alapfelkészültségeket *lelki „alpműködéseknek”* nevezi s számukat a következőkben állapítja meg: az életenergia és aktivitás, — az érzelmek könnyű vagy nehéz felizgathatósága, — a figyelem jellegzetességei, — a perszeverációra, vagyis egyes lelki jelenségek megtapadására való hajlam. Bármiképen állapítsuk is meg azonban az örökölhető és (viszonylagosan) állandónak megmaradó alapfelkészültségeket, mind a két elmélet és módszer megegyezik abban, hogy ezek az alapok nem teljesen merevek és változhatatlanok.

Az öröklődő tulajdonságokat kutató elméletnek ezek a hívei megengedik, hogy az egy családban vagy törzsből ismétlődő öröklött lelki elemek összege, „mozaikja” még nem azonos az *egész* személyiséggel és belőlük nem következtethetünk a személyiség *egészének* minden tevékenységére; továbbá a gyermeki lélek nem egyszerű találkozás csupán az átöröklött sajátosságoknak, hanem ezekkel szemben új többletet mutat; tudatában vannak, hogy az emberi egyéni alkat, minden átöröklött jelleg ellenére is, és bizonyos határok között ugyan, de mégis képes szerkezeti eltolódásokat, az elemek új viszonyait létrehozni, s ezeket a nevelésben és a lelki gyógyításban figyelembe is kell venni. A szerkezeti eltolódásokat ugyanis sok esetben éppen a külső hatások idézhetik elő. Végül az átöröklött végső lelki összetevők egymás között ellentétes irányúak is lehetnek, ezért azután a személyi fejlődést nem tudjuk előre megjósolni; ennek menete ide-oda ingadozhat, míg végre valamelyik irányba véglegesen eljut.

A másik irányzat, vagyis az általános lélektani elmélet szintén a szabadabb kifejlődésnek biztosít alapot azzal, hogy a lelki alapfelkészültségeket „tevékenységek”-nek (funkcióknak) tekinti. A tevékenységek természetét és bizonyos „alakulását” is mindig az a tárgy határozza meg, melyre irányulnak. Különösen jól mutatkozik meg ez a törvényszerűség a figyelem tevékenységében. A lelki tevékenységek tárgya általában alakítóan hat vissza magukra a tevékenységekre. Erről az álláspontonról egy német jellemkutató végső következtetéseit a következő szavakban foglalja össze: *Semmi sem történik ugyan az emberi személyben, aminek ne volna alapja a lelki alapokban és felkészültségekben (diszpozíciókban); kimutathatjuk ugyan bizonyos alapfelkészültségek állandóságát az egyén lelki történetében, mégsem lehet az egyén alakulását teljesen előre meghatározni.*

A lelki felkészültségek inkább csak azt az irányt mutatják, amerre a személy fejlődése megindul, inkább csak azokat a *lelki előfeltételeket* jelentik, melyeket a környezet betölt, de nem jelentik a fejlődés merev megkötöttségét. A környezet hatásai számára az idézett elméletek tehát nyitva hagyják az utat: nagyrészt a környezet hatásai alatt alakulnak és érlelődnek a lelki felkészültségek valóságos képességekké és tehetségekké. Hogy a környezet mily úton-módon fejleszti ki vagy nyomja el a felkészültségeket, arról ennek a munkának más helyein fogunk beszámolni.

A környezet és a lélek kölcsönös egymásrahatásának mérlegelésében figyelembe kell venni továbbá a gyermek fejlődésének sajátosságait is. Vannak és megfigyelhetők ugyanis olyan *fejlődési jellegzetességek*., melyek minden körülmények között megmutatkoznak az egészséges és normális gyermeknél vagy fiataalkorúnál és amelyek semmiképpen sem írhatók valamely környezethatásnak a számlájára. Az ilyen fejlődési jellegzetességekre legfeljebb a meg nem felelő környezet szokott erős változtató és kedvezőtlen hatással lenni, de maga a fejlődésben gyökerező jelen-

ség tulajdonképpen független a környezettől. Ilyen természetű jelenségek azok az „izgalmi korszakok”, amilyenek pl. az első (3. év körül) és a második dackorszak (a serdülés kezdetén) néven ismeretes gyermeki viselkedésformák. E két izgalmi koron kívül egyes lélektudósok még másokat is megkülönböztetnek, de mindegyiket a testi-lelki *fejlődésben* gyökerezőnek, azaz belső törvényből eredőnek ítélik. Az ilyen jelenségeknek egyszerű megnyilvánulása, vagy a belőlük eredő nevelési nehézségek miatt semmiesetre sem volna helyes dolog a környezetet okolni. A nevelési nehézségek ilyenkor, kedvező környezet esetében, legtöbbször könnyen elháríthatók; a kedvezőtlen környezet azonban — pl. a szülők hozzánemértése, „idegessége”, vagy más lelki fogyatkozása — természetesen csak súlyosbítják a gyermeknek izgalmi állapotait, engedetlenséget és dacolását és igazi okaivá lehetnek a nehezen nevelhető hibás szokásoknak. Tudunk azonban világos és szembeszökő példákat felhozni arra az esetre is, hogy egyesegyedül maga a környezet idézi elő a gyermek nehéz beilleszkedését s a belőle eredő nevelői nehézséget. Ily példa a gyermek első iskolába-menetelének az az esete, mikor a gyermek még nem teljesen „érett meg” az iskolai életre. Számos esettel találkozhatunk, pl. amikor a gyermek betölti ugyan a törvényes életkort, de lelkileg mégsem „érett” arra, hogy az iskolai életben részt vegyen. Ily esetben tehát oly alkalmazkodási és nevelési nehézségekkel kell számolnunk, melyeknek oka azonban nem a gyermek fejlődésének benső törvényszerűségében rejlik, hanem a gyermek számára idegen iskolai életnek sajátos körülményeiben. Ilyenek pl. az önállóságnak, vagy az iskolai társadalomba, rendbe való beilleszkedésnek a követelményei. A környezeti hatásból eredő készségek lényegesen különböznek a belső fejlődési nehézségektől és világosan mutatják azt az utat, melyet követnünk kell, ha az átörökölt, velünk született, vagy fejlődésünkben gyökerező lelki tulajdonságok szerepét el akarjuk választani a környezet hatásaitól.

II. KÖRNYEZET, KÜLVILÁG, HELYZET. ÖSSZEFOGLALÁS.

1. A környezet természettudományos fogalma.

A környezet hatásainak fontossága, alakító ereje az élőlények fejlődésében és tevékenységeiben a XIX. század elején tűnt fel *Lamarck*nak, a francia természetvizsgálónak. *Lamarck* az „életteni környezet” (milieu biologique) fogalmát vette alapul, mikor az állatvilág fejlődésének és alakulásának értelmezésére törekedett. Igaz, hogy ez a tudós a fajok átalakulását és fejlődését jórészt mégis más okokra vezette vissza, pl. a szervek használatára, vagy nemhasználatára, továbbá azokra az életszükségletekre, melyek megindítják az élőkben az egyes szervek kialakítását és használatát; de mégis szükségesnek vélte a környezet szerepének tudományos megállapítását is a fajok kialakulásának és életmódjának kérdésében. A múlt század folyamán aztán kialakult a *környezetnek természettudományos fogalma*. Ez ma is érvényes és két lényegbevágó sajátosság jellemzi: a) az életteni környezet mindig egységes egész, melynek a következők a résztényezői: az élőlény fizikai települési helye, a talaj, az éghajlat, a hő, a fény, a víz, más élőknek a szomszédsága, és együttélése; — b) a természettudományi környezet szigorú *oksági* viszony alakjában, tehát törvényszerűen hat az élőlényekre, életükre, alakulásukra, mégpedig két irányban: kedvezően, vagy kedvezőtlenül. Ezen a két mozzanaton túl a ter-

mészettudományt más kérdések nem érdeklik, hogy pl. a környezeti hatásokat tudatosan, vagy tudattalanul veszik-e fel az élőlények s ezek között az ember is, akit a természeti környezetbe éppúgy beleillesztve szemlél a természettudomány, akárcsak a növényeket, vagy az állatvilágot. A természettudomány fő kérdése arra irányul, hogy módszeres és kísérleti úton mily oksági összefüggéseket lehet megállapítani egyfelől valamely faj (species), vagy nem (genus) szervezete, életmódja, élettevékenységei között, másfelől ezek állandó környezete között. A régebbi felfogásmód újabban még az úgynevezett „földlélektani (geopszichikai) tényezők” gondosabb latbavetésével bővült. Ezek alapján vette figyelembe az éghajlat, időjárás, a táj, stb. különleges hatásait a vizsgált élőlényekre.

2. A környezet társadalomtudományi fogalma.

Ugyancsak a XIX. századba esik a társadalomtudomány elméletirőinek érdeklődése is a környezet eszméje iránt. Elmondhatjuk, hogy ez az évszázad, egyéb tudományos vívmányai mellett, szinte klasszikus kora a környezetre és külvilágunkra vonatkozó elméleteknek. A környezetbe foglalt ember tanulmányozása ugyanis csonkának látszott mindaddig, amíg csupán a „természeti” vagy a világmindenséget jelentő „ kozmikus” környezetet vesszük csupán figyelembe. A társadalomtudomány rámutatott arra, hogy az egyes ember igazi környezete a többi ember, az emberiség, a nemzet, a társadalom, a törzs, a család. Ezek hasonlóit már az állatvilágban is felfedezhetjük, mert ott is kölcsönös a hatás az egyes és a csoport, vagy más nagyobb egységek között.

Az ember tehát hasonlóképen a „milieu függvénye”, „eredménye”, mint az állatok vagy növények világa. A különbség csak abban van ezen gondolatirány szerint, hogy az embernek van műveltségi, vagy kultúrkörnyezete is, „szellemi légköre, tája, tere és éghajlata”. Kü-

lönbség még továbbá, hogy az ember tudatosan át is éli és akaratával befogadja a környezetnek mindenféle hatásait. A XIX. századi társadalomtudomány azonban mindeme különbözőségek elismerése után sem tért el a természettudománytól kölcsönvett fogalmi alaptól. Erre az alapra támaszkodva az embernek és a környezetnek viszonyát még sokáig a természettudományos (fizikai) okság szerint képzelte el: úgy hitte, hogy az ember teljes testi-lelki életét teljesen és maradéktalanul meghatározzák a reá ható környezet erői. A tudomány haladásának egy újabb lépése kellett ahhoz, hogy a társadalomnak és az embernek tudományos és lélektani szemlélete felszabadíthassa magát az egyoldalú természeti okságnak uralma alól. Nem lehet ugyanis kétségbe vonni, hogy vannak a társadalmi és kulturális környezetben oly hatások is, amelyek a természeti okság kényszerével hatnak az egyes ember alakulására; de ezek mellett az oksági összefüggések mellett észre kellett venni még *a lelki életnek sajátos törvényszerűségeit* is, amelyek nerrí egyformák a fizikai törvényekkel, hanem fölöttük, vagy kívülük állanak. Ezt a legjobban a „lelki milieu-vetület” keletkezése bizonyítja. Erről alább lesz részletesebben szó. Ez a lelki milieu-vetület valójában az emberi lélekben az összes anyagi, lelki, szellemi környezetbéli hatásoknak képe, azoknak csleJcuo feldolgozása; tehát más, mint a fizikai okság alapján elképzelhető hatások sorozata; lelki kép, melynek keletkezése különleges lelki feltételektől függ.

A lélektani külvilágnak ez a feltűnése a tudományos irodalomban annál fontosabb, mert egyidőbe esik a *neveléstudomány* azon részének kialakulásával, amely a külvilág és a helyzet hatásait tárgyalja a fejlődő emberre. Ez a fiatal tudomány nem ad minden tekintetben új, ma még nem ismert eszméket. A neveléstudományban általában nem nehéz felfedezni sok „új” gondolatnak csíráját a régebbi korok eredeti gondolkozói-nál. A „milieu-pedagógia” törekvései nem azért jelentősek, mintha a „környezet” fontosságát ez az irányzat fe-

dezte volna fel először. Az inkább az érdeme, hogy a mai lélektan ismereteivel közelítette meg és elemezte újra a környezet fogalmát, megmutatta a környezetnek az emberi személlyel való legszorosabb egységét („milieu-ember”), kutatta a gyermek és ifjú fejlődésére a külvilág egyes részlethatásait és a külvilág erőit törekedett jobban és tudatosabban bevonni a nevelés tervszerű rendszerébe. A régebbi nevelélméletek a környezeti hatásokban csak „tudattalan együttnevelőket” láttak és többé-kevésbé tanácstalanul állottak meg velük szemben, a külvilág hatásainak tanulmányozása, vagyis a milieu-pedagógia ezzel szemben a lehető legnagyobb mértékben bele akarja vonni ezeket az erőket, s hatásokat a nevelés munkájába.

3. Külvilágunk kialakulása.

Környezetnek a lélektudományban a reánk, ható tárgyak összességét értjük, azt a nagyvilágot (makrokosmost), amely bennünket körülvesz, saját személyunktől kiindulva a mindenség végső határáig. A környezeten mindig *tárgyi* valóságot értünk, amelyben, élünk és mozgunk és amely minden létező számára egy és ugyanaz („tárgyi milieu”).

A környezettel szemben áll az emberi személy, aki a létező dolgok végzetlen sokaságából csak égy bizonyos részt él át, vagy vesz fel tudatos és tudattalan lelki életébe; a sok reá ható ingerből némelyeket „kiválaszt” és feldolgoz, míg másokat „figyelmen kívül hagy”; — a kiválogatott tárgyakból, hatásokból azután megalkotja a maga *külvilágát*, („alanyi milieujét”). Hogy ezt a lélektani műveletet megérthessük, — továbbá, hogy a környezet és a külvilág fogalmát megérthessük, — legelső sorban látnunk kell, miképp tevékenykedik az emberi lélek.

Sokáig úgy vélték a természettudományos fogalomalkotás hívei, hogy az emberek külső világról alkotott lelki képei azonosak egymással. Azt hitték például, hogy

két személynek ugyanarról a környezetről alkotott lelki képe csak abban különbözik egymástól, hogy *A* egyén helyett *B* egyén szemléli ugyanazt a környezeti valóságot. Ma már tudjuk és hangoztatjuk, hogy a két szemlélet nem csupán az egyének száma szerint különbözik egymástól, hanem *alanyilag is más*, mert a tárgyi környezet sokszorosán megszűrődve, átalakítva él a különböző egyéneknél. Az azonos környezet azonban másképen tükröződik *A*-ban és másképen *B*-ben és éppen ez az alanyi különbség határozza meg viselkedéseiket, nem pedig magának a puszta tárgyi környezetnek ingerei és hatásai önmagukban véve. Innen van, hogy ugyanazt az őszi erdőt másképen nézi és látja, másképen éli ál a favágó, a növénytantudós, a festő, vagy a költő, jóllehet az őket körülvevő „tárgyak” általában ugyanazok. A tárgyi környezet tehát bizonyos lelki szűrőn átjutva él csupán a lélekben.

Tárgyi értelemben vett környezetnek tehát a fentebbiek alapján azokat a dolgokat nevezzük, amelyek változatlan egyformaságban vesznek körül bennünket, — akár feldolgozzuk őket bensőnkben, akár nem, akár szemléljük őket, akár nem, akár érdekelnek bennünket, akár nem. A „környezet” szavával mindenkor az azonosnak maradó, közömbös tárgyi világot jelezzük, azt mintegy lelki hozzáíordulásunk és feldolgozó lelki tevékenységeink „előtt” elképzelve. Gyakorlatilag véve ilyen teljesen közömbös és tárgyilagos jellegű környezetünk nincs, mert kezdettől fogva „feldolgozzuk” lelkünk erőivel annak minden benyomását és jelenségét, vagy pedig sokat nem veszünk közülök tudomásul; elméleti értelemben azonban határozottan szükségünk van erre az elvont fogalomra. A tárgyi környezetbe foglaljuk az összes létező tárgyakat, melyek bármiképpen jelen vannak az emberi személy számára és reája hatással lehetnek. E tárgyak és dolgok több csoportba oszthatók,

A lélekbúvárok között vannak, akik a szorosan velünk egységet alkotó (Mitwelt), — velünk ellentétes (Gegenwelt) — vagy közömbösen környező világokat (Um-

welt) különböztetnek meg; azonkívül különválasztják az emberi alkotások világát (Werkwelt) — és a felettünk álló eszmék és értékek birodalmát (Überwelt). Egyszerűbb felosztás és csoportosítás a következő: van *emberi, művelődési* (kultúrai) és *természeti* környező világunk.

Alanyi környezetnek vagy *külvilágnak* az embernek és a gyermeknek egyéni alkotását értjük, — azt, amit ő a tárgyi környezetből magának lelki alkata szerint kiválaszt és megszerkeszt. Az alanyi környezet az a „légkör”, amely bennünket minden pillanatban körülvesz, és reánk való szüntelen hatásaiban jelentkezik. Nevezhetjük alanyi „világunknak” is, mert nem a tárgyi környezet fontos reánk nézve, hanem az alanyi, — és ennek is emberi, művelődési, természeti része. Éppen azért a „környezet” szót kétféle értelemben használjuk ebben a munkában: tárgyi és alanyi jelentésben; — legtöbbször azonban az annyira fontos alanyi értelemben vesszük a környezet szót, amint az különben a szövegösszefüggésből is kiderül. Az így értelmezett (alanyi) környezet kifejezés helyett azonban az egyhangúság elkerülése végett a „külvilág” vagy „légkör” szavával is élhetünk; az olvasó ilyenkor is könnyen észreveheti, mi-féle környezetről van szó.

Felmerül a kérdés: *mily lelki folyamatok és tevékenységek működnek közre a környezetről alkotott lelki képünk kialakításában?* Ha ezt a lelki képet (az „alanyi milieut”) „vetülethez” hasonlítjuk, kérdés, mily törvények szerint „vetítődnek” a valós dolgok a lélek mezéjére? Ha arról beszélünk, hogy előzetesen meglevő lelki világunk mintegy „megszűri”, azaz kiválogatja a közömbös tárgyi környezet egyes elemeit, hogy azokat felhasználjuk alanyi külvilágunknak megszerkesztésére: akkor kérdés, mi az a szűrőszerkezet, melyen áthatolva jutnak csak el egyes tárgyi környezeti hatások a lélekbe. E kérdésekre feleletet keresve, legelőször arra kell rámutatnunk, hogy a külvilág lelki képének kialakításában nem vesz részt egész lelki életünk, nem vesz

részt annak minden egyes részlettevékenysége, hanem csak egyes, külön erre a célra szolgáló tevékenységek. A külvilág kialakítása továbbá nem tekinthető lelki életünk legfontosabb műveletének, vagy nem azonosítható tudatunk működésével sem. Ezen elméletek helyett vegyük szemügyre külvilágunk megalkotásának legtetszősebb magyarázatát. Ezt a magyarázatot az *érdeklődésben* lehetne keresni: az erdőt azért „látják” másképen a fakereskedő, a művész, a növénytan ismerője stb., mert mindegyiküket más dolog „érdeкли” az erdő egészéből. Ez az értelmezés azért nem egészen helytálló, mert az igazi érdeklődés folyamával együtt jár a figyelem is: ami érdekel bennünket, arra figyelünk is és figyelmünk állandóan magától irányul az érdekkeltő tárgyra. Már pedig az ilyen figyelem az alanyi külvilágszemléletből hiányzik. Az erdőt nem azért (vagy nemcsak azért) „látják” a különböző egyének egymástól eltérően, mert érdeklődésük iránya más és más; az erdő képe mindenkiben alanyi lesz valóságos pillanatnyi érdeklődés nélkül is, mert a szemlélők mindegyikének egész egyénisége, „szűrőszerkezetük”, „felfogásmódjuk”, „beállítódásuk” más.

Egy más elmélet szerint alanyi külvilágunk *élményeinkből* származik. E feltevés ellen, az szél azonban, hogy az élmény: jelentős és ránk nézve fontos tapasztalás; alanyi külvilágunk ezzel ellentétben sok nem fontos tapasztalás lecsapódása is.

Ismét más elmélet szerint az alanyi milieut a bennünk élő *másodlagos képzetek* alkotják. Ehhez az értelmezéshez tudnunk kell, hogy vannak elsődleges és másodlagos képzeteink. Az elsődlegeseket jellemzi, hogy erősség (intenzitás) és valószerűség dolgában közvetlenül az érzéketek után következnek; az érzetekből közvetlenül keletkeznek és mintegy híven másolják őket, továbbá helyhez, valamint időhöz vannak kötve. Ezzel szemben a másodlagos képzeteket sem helyhez, sem időhöz nem tudjuk kötni; halványabbak és ingadozóbbak, mint az elsődlegesek; érzelmi színezetük is van, még pe-

dig annál vegyesebb, minél több elsődleges képzetből alakultak. Egy virágcsokor érzékletes szemlélése után közvetlenül — ha nem nézzük is — már azonnal fel tudjuk idézni például a csokornak képét, illatát stb. Ezek az elsődleges képzetek. Évek múlva már sok képzetünk (emlékképünk) sűrűsödhet össze akkor, mikor észét „virágcsokor” halljuk; e képzeteink már másodlagosak lesznek. Az említett feltevés szerint alanyi külvilágunk éppen ezen másodlagos képzeteinkből áll, melyek nem állandóak, hanem változók s ezért külvilág-szemléletünk is változásoknak van alávetve; csakhogy e változások nehezen figyelhetők meg. Másodlagos képzeteink hatalmas összegén keresztül szemléljük tehát a világot., a tárgyi környezetet s mivel mindenkinek más és más képzetösszege, képzetrendszere van, azért a környező világot „másképpen látja”, mint a többi ember.

Ha kialakult már bennünk a külvilág képe, akkor az döntő hatással van további életünk alakulására, az utána következő hatások kiválasztására és feldolgozására. Az egyszer megalkotott külvilág azonban maga is (lassú) változásokon megy keresztül; az új tapasztalatok és képzetek ugyanis visszahatnak az előbbi külvilágképre és benne is lassú átalakulást idéznek elő. Mivel azonban az új benyomások és képzetek tömege megmérhetetlenül nagy, azért az új képzetek módosító hatása rendkívül csekély. (A külvilág ezen elméletének egyik kifejtője az alanyi világképet a vegyi folyamatok azon tényezőjéhez hasonlította, melynek „katalizátor” a neve: a katalizátor maga nem változik, de meggyorsíthatja vagy meglassíthatja az oldatban végbemenő folyamatokat.) Az egész külső környezetet tehát az alanyi külvilág képén keresztül fogadjuk lelkünkbe, ez határozza meg tapasztalataink minőségét, sőt bizonyos értelemben, még azok mennyiségét is: ezért neveztük „szűrőkészüléknek”.

Ezt az elméletet, mely legalkalmasabbnak látszik külvilágunk lelki megalakításának magyarázatául, összekapcsolhatjuk azzal a felfogással, amely az emberi sze-

mély *rétegeinek* megkülönböztetéséből indul ki. Az emberi személy ugyanis nemcsak legbenső *én-jét*, továbbá testét érzi önmagához tartozó kiegészítő résznek, hanem ruházatát, lakását, magántulajdonát alkotó tárgyait is; ezeket is „belső világunk” kiegészítő részeinek tartjuk, éppúgy, mint sok viszonyt, melyek embertársainkkal összefűznek bennünket, a hazát, a tájat, melyben élünk, vagy életmódunk szokásait stb. Ezek a tárgyak személyiségünk legkülönbözőbb „rétegeinek” működésével vannak összefüggésben. Tüdünk megszokhatja pl. az alföldi, vagy hegyi, vagy tengeri levegőt, szemünk a megszokott környezet látványát; ezek a megszokott magatartásaink azonban nem csupán az ember testi (szomatikus) rétegében gyökereztek meg, hanem egyúttal a magasabb, érzelmi és értelmi élet rétegében is: a tenger, az alföld, vagy hóvidék szemlélete egyúttal beletartozik külvilágunkba is, mégpedig oly erősen, hogy a megszokott vidékről való elszakadás mély és fájdalmas visszahatásokat kelthet. Ebből erednek a „gyökértelenek”, a honvágyban szenvedők, az új környezet-hez alkalmazkodni nem tudók problémái.

A külvilág lélektani fogalmának kialakításához hasznosan hozzájárultak azok a vizsgálatok is, amelyek a földi, fizikai, *természeti környezettől alakított* lélek („geopsziché”) sajátos világát tárták fel. A „meleg és hideg” színek, a vörös szín, mint a naiv, töretlen élet-erő jelképe; a közelség, távolság, a térszemlélet; a hangoknak, kiáltásoknak, zenének, mozgásoknak (néha varázslati) hatása alanyi világponttól függ; általában minden életünkre és gondolkozásunkra *jelentős mozzanatok kiválasztása* a tárgyi környezet határtalan ingersokaságából: ez az alanyi világpalkotásunknak műve. Hogy a teknősbékának vagy a gyíknak milyen „világhorizontja” van és mi abban a szép és rút, jó és rossz, azt a maga alanyi külvilága szabja meg és közvetíti neki. Hasonlóan van ez az embernél is, azzal a különbséggel, hogy bennünk két meglehetősen önálló és független lelki réteg alakítja és szűri meg a külső ingere-

ket: az egyik a „mély réteg” (Tiefenperson), mely az állatvilág számos működésével mutat rokonságot; a másik az emberi, öntudatos, észszerű réteg. A két réteget a személy egysége és az *én* tartja össze. Ennek a két tőnek egységes volta nem teljes és tökéletes ugyan, alanyi külvilágunk alakításába azonban mind a két réteg hatásai beleömlenek és azt színezik, változtatják. Az értelmi vonatkoztatásoknak is nagy alakítóerejük van: egy meghatározott egyén külvilágához nemcsak az érzékekkel vagy együttérző műveletekkel kiválasztott dolgok tartoznak, hanem azok is, amiket valóságosaknak vél vagy hisz: emberek szándékai, céljai, ellene vagy érdekében tett állítólagos tettei, az egész világ, sokszor képzelt lényeivel és berendezésével.

Alanyi külvilágunknak mindeme összetevői és előidéző tényezői a tárgyi környezettel szemben álló egyénnek *érzéketi, képzetbeli* és *értelmi* működéséből erednek; maga az alanyi vetület pedig főképen a másodlagos képzetek rendszere az embernél és valamiféle érzéki „képek” lehetnek az állatoknál, melyeknek szintén lehet tulajdonítani ajanyi külvilágalkotást. Az egyén és a tárgyi környezet között azonban még más kapcsolatokat is találunk, melyek alanyi külvilágunk megalkotásában nagy szerepet játszanak. Ezeknek összeségét a mai lélektan egyik irányzatának megfelelően „*együttérző*” („szimpatetikus”) kapcsolatoknak lehetne elnevezni. Ezek a kapcsolatok szintén belejátszanak a tárgyi külvilágunk szövedékébe; e tényezőket tekintve, beszélhetünk „*együttérzéses külvilágról*”. Keletkezésének megértéséhez tudnunk kell, hogy az élők világában látunk nem-értelmi, hanem *mozgásos és átélő alkalmazkodásokat*: beleolvadást, hozzásimulást, hozzáhangolódást, ellenállás nélküli együttrezgést, együttmozgást a tárgyi világ ütemes mozgásaival; az önátadást, együttérzést, gondolati együttj árust, támaszkodást és önrábízást, legmagasabb fokon részvétet és szeretetet, az együttörvendezést és együttzomorkodást, együttssenvedést stb., egyszóval a *szenvedőleges egyéolvadásnak* legkülönbözőbb fajait.

Az jellemzi e viselkedésformákat, hogy nyoma sincs bennük az egyébként lehetséges ellenállásnak; az élő viselkedésének oly ősi alapformái ezek, melyek nem „szállnak vitába” a tárgyi környezettel, hanem beléje olvadnak, még pedig nem az értelemnek, hanem a mozgásoknak vagy érzelmeknek és cselekvéseknek síkján. Az alanyi külvilágnak azt a részét, melyet az élő egyén együttérző viselkedéseinek hatása gyanánt könyvelhetünk el, *együttérzési külvilágnak (szimpatetikus milieu-nek)* mondjuk. Ez természetesen nem külön valóság, hanem beleolvad az egész, egységes személy egyetlen külvilágába. Szimpatetikus együttérzési összetevők erednek és folynak bele külvilágunkba abból a viszonyból is, melyet az *ösztönök, ösztönzések (impulzusok), érzések* és belőlük eredő cselekvések között egyfelől és a tárgyi környezet között másfelől megállapíthatunk. Az ösztönszerű és impulzív tevékenységeket ugyanis az jellemzi, hogy nem ismerik céljukat, hanem „vakon” törnek feléje; ezzel szemben értelmes tevékenységeink nemcsak célszerűek, hanem tudjuk és látjuk is a célt, mely felé irányítjuk őket, vagyis az értelem képszerűen szembeállítja magával a tárgyakat („distanciálás”) és aztán felhasználja őket ítéleteiben, fogalomalkotásaiban, technikájában stb. Ezzel szemben az ösztönöknek, mozgulatoknak és érzéseknek alapján keletkező cselekvéseink mintegy összeolvadnak saját indítóokaikkal, ingerekkel és nem engednek meg semmilyen lelki „távolságot” (distanciálást) a tevékeny élőlény és az ingerek között; az ösztönök mintegy „rabszolgái” a saját felkeltő okaiknak. Ebben rejlik a fő különbség az ember és az állat között. De mivel az emberben is vannak ösztönök, melyek bizonyos mértékben a pillanathoz és a környezethez láncolják, azért ő is rabszolgájává válhat a környezet hatásainak. Az „együttérzési külvilág” tehát nagyrészt éppen ezeknek az ösztönből és indulatainkból eredő lelki tevékenységeknek eredménye.

Az ember cselekvéseinek, állásfoglalásainak és viselkedéseinek két fő tényezőjét ismertük meg a fentebbi

elemzésekben: az egyik az embertől független *környezet*, — a másik az embertől függő *külvilág*. E két tényezőnek együttes hatását azonban csak akkor értjük meg igazán, ha még egy harmadik magyarázó fogalommal is megismerkedünk: ez a lélektani *helyzet*. Látuk, hogy az emberi életnek és cselekvéseknek értelmezéséhez nem elegendő az, ha csupán a tárgyi környezetet, a nagyvilág hatásait vesszük figyelembe. Közelebb jutunk az ember tevékenységeinek megértéséhez akkor, ha észrevevessük, hogy a cselekvő ember voltaképpen nem a tárgyi környezettel, hanem sajátos, önmaga erőivel megalkotott *külvilágával* áll szemben, illetőleg: saját, egyéni *külvilágában* helyezkedik el; cselekvései csupán ezen belül folynak le s csak ezen a kereten belül érthetők. De még az egyéni és típusos *külvilág* ismerete sem nyújt nekünk elegendő alapot; eddigi fogalmainkat ki kell egészíteni azzal, amit a lélektudomány *helyzetnek* nevez. Hogy a *külvilágunkban* és a *környezetben* előforduló ránk ható erőknek és saját *belső lelki világunknak* pillanatnyi találkozásából *milyen* eredmény, *milyen* cselekvés jön létre, — az attól a *helyzettől* függ, melyben éppen vagyunk. A *helyzet*: éppen a *külső körülményeinknek* és *belső lelki állapotunknak* — *vágyainknak*, *törekvéseinknek* — időbeli találkozása; ezt a véletlen vagy szándékos találkozást nevezzük konkrét *helyzetnek*. A *helyzet*, melyből cselekvéseink tulajdonképpen erednek, mindig konkrét, azaz valós és aktuális, azaz éppen most időszerű és döntő reánk nézve; mindig úgy cselekszünk, amilyen helyzetben vagyunk. A *helyzet* lehet megoldható vagy megoldhatatlan; kedvező, kedvezőtlen, kínos; a *helyzetünk* vagy megváltozhat, vagy változatlan is maradhat stb. Akárminő helyzetet képzeljünk is el azonban, kétségtelen, hogy mindig a *helyzet* dönti el utolsó fokon cselekvéseink minőségét és mikéntjét. Más szóval: cselekvéseinket sem a bennünk élő lelki mozzanatok (vágyak, törekvések stb.) egyedül még nem határozzák meg teljesen, sem pedig a *külvilágunk* ránk ható ingerei, „felszólí-

tásai”, hanem e kettőnek pillanatnyi *találkozása*, amit helyzetnek nevezünk. Ezek szerint a helyzetek adják meg az ember mindenkori cselekvéseinek valós magyarázatát, mintegy a kulcsát; a külvilág és belső világunk „együttes szerződése”, egyiknek a másakra tett kölcsönös hatása. Csak így tudjuk kellő világossággal felfogni, miképen hat reánk a külvilág számtalan eseménye, felhívó ingere és miért válaszolunk reájuk cselekvéseinkkel úgy, amint valóban tesszük. A helyzetek mindig tipikusak és egyéniek, éppúgy, mint külvilágunk is az. A helyzet: külvilágunknak egyéni (vagy tipikus) és konkrét, valós alakulása.

4. összefoglalás.

Összefoglalva megállapításainkat, az alanyi külvilágot így írhatjuk le:

Külvilágunkat, vagyis alanyi környezetünket elsősorban azok a *másodlagos képzetek* alakítják, amelyek személyiségünknek részint felső, részint mélyebb rétegeiből erednek; ezeknek rendszerén, mintegy szűrőjén keresztül látjuk, érzékeljük, érezzük és értékeljük a környezetnek minden részletét. Az alanyi külvilágunk ezen kiválasztott és feldolgozott benyomások és hatások eredménye, de egyúttal megszűrő je is a későbbi, egész életünkön át tartó környezeti hatásoknak. Ez az alanyi külvilág azonban nem „csalódások” vagy képzelődések szövedéke, hanem éppúgy valós értékű, mint az ember nélkül elképzelhető környezet. Az ember nem a környezet terméke, hanem megfordítva: ő maga alakítja ki magának egyéni és típusos külvilágát.

Külvilágunk második alkotórészét *mozgásaink és cselekvéseink ama végső (lappangó) alapjai* alkotják, melyek segítenek bennünket a természetnek, a társadalomnak és művelődésnek meglévő erőviszonyaiba beleilleszkedni, hozzájuk alkalmazkodni. Mint az egyik állatlélektani író szellemesen mondja: minden állat, de az ember is egy üvegbura alatt él s azon keresztül lép

érintkezésbe a környező világgal; minden élő egy-egy „görbe tükör”, s ennek hajlása szerint különbözőképén ábrázolódnak benne a tárgyak és dolgok, és minden egyes tükörnek „igaza” van önmagának törvényei szerint. Minden fajnak, típusnak és egyének „külön világa” van tehát, mely a tárgyi közömbös környezetnek kisebb-nagyobb szeletét tartalmazza csupán. Ezt a külvilágot az illető élőlény *teljes testi és lelki szervezete* szabja meg számára és benne saját életérdekei szerint tevékenykedik. Innen van, hogy ami a környező dolgok közül az egyiknek fontos, az esetleg alig vagy semmit sem számít a másik számára. A külvilág nemcsak egyéni, típusos, hanem az életkortól és attól a művelődéstől is függ, melynek az illető részese.

Cselekvéseink, viselkedéseink nem csupán belső lelki életünkötől és az általában tekintett külvilágtól függnének, hanem végső fokon és teljességükben a *helyzettől* nyerek értelmüket és magyarázatukat. A helyzet, melyben pillanatnyilag vagyunk, dönti el — a többi tényezők mellett és azokkal együttesen — cselekvéseink mikéntjét. A helyzet a külvilág és *énünk* találkozását és a két fél erőinek egyesítését, összeszerveződését jelenti.

Külvilágunk alap gondolatának és e fogalomnak tisztázása után az a feladatunk, hogy áttekintsük a külvilág egyes fajait, változatait, típusait és megismerkedjünk azoknak a gyermek fejlődésére vonatkozó nagy jelentőségével.

III. A KÜLVILÁG ÉS AZ ALAPFELKÉSZÜLTSEGEK VISZONYA.

1. Általános alapelvek.

Mai lélektudományi felfogásunknak megfelelően a lelki alapfelkészültségeket — bármilyen számban és formában fogadjuk is el őket, — nem tekinthetjük merev létezőknek, hanem mintegy rugalmas, változásra képes, fejlődő és meghatározatlan erőknek kell tartanunk, melyek nyitva hagyják az utat a külvilág és környezet reájuk ható ingereinek. Azért legalkalmasabbnak látszik lelki alapfelkészültségeinket „irányerőknek” nevezni, melyeknek további alakulását a születés után a gyakorlás, nevelés és általában a környezet vannak hivatva eldönteni. Kevés oly átöröklött lelki képességet vagy erőt találunk a rendes egyénben, melyet megfelelő ráhatással ne tudnánk fokozni, vagy többé-kevésbé átalakítani. Minthogy ilyenformán általában a kezdeti és eredeti lelki alapfelkészültségek kérdésében a „*legkisebb* (minimális) *meghatározottság*” álláspontját fogadjuk el, azért a lelki alapfelkészültségeknek és a környezetnek a viszonyát is közelebbről megállapíthatjuk egy-két általános elv segítségével.

Elvünk szerint tehát a gyermek végső lelki alakjában szilárdan meglevő és változhatatlan lelki tulajdonságokra csak akkor szabad következtetni, ha semmiféle környezeti hatásból vagy a gyermek sorsának sem-

milyen alakulásából nem tudjuk egy-egy viselkedését megmagyarázni.

A lelki alapdiszpozíciók, környezet és külvilág viszonyának a kérdésében elfogadott első alapelvünk azt jelenti, hogy *a két tényezőt mindig együttesen* kell számításba vennünk, mikor egy személyiségnek akár lélektani értelmezéséről, akár neveléséről van szó. A környezetnek és külvilágnak és az eredeti alapfelkészültségeknek hatásai és eredményei adják együttesen az emberi személy jelenségképét (fenotípusát). Sem a lelki, átöröklött alapfelkészültségek *egymagukban*, sem pedig a külvilági hatások *egymagukban* nem szolgáltatnak tökéletes értelmezési vagy ráhatási alapelvet, hanem mindig érvényesítenünk kell mindkét elvet és szempontot.

y Érdekes megfigyelni, miképen oszlanak meg a szerepek azoknak a lelki tulajdonságoknak elbírálásánál, melyek *az átlagosaktól erősen eltérők* és ezért a tudósoknak leginkább feltűntek. Ilyenek például az átlagosnál nagyobb és fejlettebb zenei tehetség, a gyengeelméjűség vagy a bűnözésre való hajlam. Régtől fogva feltűnt ugyanis, mily erős egyes családokban a fent említett tehetségek, hajlamok s a nekik alapul szolgáló felkészültségek átöröklődése nemzedékről-nemzedékre. Felmerül a kérdés, vajjon ezeknél az eseteknél hogyan állapíthatjuk meg az eredeti lelki felkészültségek és a környezeti s külvilági hatások részvételét az egyes emberek viselkedésében, sorsában? Vajjon itt is megelégedhetünk-e a fentebbi alapelvvel — a felkészültségek legkisebb mértékének figyelembevételével —, vagy még egy más, kiegészítő elvvel is meg kell azt toldanunk? De ugyanez a kérdés megismétlődik akkor is, ha a rendes és *átlagos lelki tulajdonságokat* vesszük szemügyre. Voltak, akik ebből a szempontból hasonlították össze az átlagos értelmességű szülők és gyermekek iskolai teljesítményeit (a bizonyítványokat) és ezek között nagy egyezéseket találtak. Egybevetették továbbá a szülők és gyermekek általános értelmességét is; ebből az összevetésből szintén nagy hasonlóságra lehetett következ-

tetni. Minthogy a szülők és utódok *külső körülményei* egymástól rendkívül eltérők voltak az esetek legnagyobb részében, világos volt, hogy a teljesítmények egyezése csakis az átörökölt, eredeti alapok egyezéséből eredhetett, nem pedig külvilági nevelési hatásokból. Az így végzett vizsgálatokból tehát szükségesnek látszik egy *második elvnek* megfogalmazása is, ha a velünk született, átörökölt lelki tényezők és a külvilág hatásai között a helyes viszonyt meg akarjuk állapítani. Ily megítélési elvet találunk *az uralkodó hatás (dominancia)* törvényében, amely kimondja, mely esetekben uralkodik *a külvilág hatása* valamely egyén egyes lelki tulajdonságaiban, tevékenységeiben, és melyek azok az esetek, mikor az átörökölt *alapfelkészültségeket* kell döntőknek tekinteni. A zenei képességek, az általános értelmesség, vagy egyes bűnöző hajlamok, úgy látszik, oly mélyen gyökereznek az eredeti és átörökölt alapfelkészültségekben, hogy a külső körülmények csupán „*ki-váltó okok*” gyanánt tekinthetők az utódok életében. A környezet és külvilág csak arra szolgál tehát az ily átörökölt terhet hordozó egyéneknél, hogy könnyen és gyorsan működésre bírja a bennük már készenlétben várakozó tevékenységi rúgókat. Még világosabban ki-domborítják az eredeti alapfelkészültségek döntő hatásának érvényét az egyiptetű ikreken végzett vizsgálatok eredményei. Az egyiptetű ikrek átörökölt „állománya (masszája) ugyanis teljesen azonos; az ilyen ikreket tehát „a természet kísérletezésének” foghatjuk fel, kikben megfigyelhetjük, mely tényezők hatása döntőbb életük alakulásában: az átörököltké-e vagy a külső körülményeké? Amerikai vizsgálatokból arra a következtetésre jutott a tudomány, hogy ezekben az esetekben is az átörökölt tényezőknek van döntő súlyuk az egyén viselkedésének és cselekvéseinek jellegzetes kialakulásában. A megvizsgált egyiptetű ikrek élete ugyanis legtöbb esetben úgy alakult, hogy már kisgyermek korukban elvesztették anyjukat s így a közös családi környezetet is és idegen családokba, intézetekbe kerültek és

egymástól távoleső helyeken és viszonyok között nőttek fel. Meglepő volt mégis, mennyire hasonlítottak egymáshoz nemcsak külső jellegekben, hanem lelki, szellemi tulajdonságaikban, sőt néha még sorsuk, életfolyásuk esetlegesnek látszó változásaiban is. E feltűnő egyezés természetesen csakis az átöröklött állománynak hatása lehetett.

A fent elsorolt esetekben tehát kétségtelenül az átöröklött tényezőket kell meghatározó, döntő jellegűeknek tekintenünk. Mindössze azt kell még ehhez a megállapításhoz hozzáfűznünk, hogy soha senki sem örökölhét *kész képességeket* vagy erőteljesen működő, *fejlett hajlamokat*, hanem csupán ezek kezdeti csiráit, az alapfelkészültségeket; a felkészültségek határozottabb megnyilvánulásait (minő pl. a „bűnöző hajlam” stb.) már nem tekinthetjük teljes egészükben öröklötteknek, hanem hozzájuk kellett járulnia a környezet hatásának is, hogy működésüket éreztethessék.

Az átöröklés törvényeit kutató tudomány oly esetek nagy számáról is tud azonban, mikor nem az átöröklött tényezők a döntőek valamely egyén viselkedésében, hanem *a külső körülményeknek*, elsősorban *a nevelésnek* a hatása. Már a fentebbi eseteknél sem volt lehetséges egyedül az öröklött lelki tényezőkből megérteni az emberi viselkedést; még kevésbbé lehetséges ez más esetekben, mikor a környezet s a külvilág szemmel láthatóan nagyobb szerepet játszik egyes lelki jellegzetességek kialakulásában, mint az átöröklés.

Az egyetétjű ikrek példájára itt is hivatkozhatunk. Mivel náluk az átöröklés lelki állománya azonos, egyforma, azért a viselkedésükben mutatkozó különbözőségeket csakis a környezet, külvilág és a nevelés hatására lehet visszavezetni. Alig tudunk oly testi vagy lelki jellegzetességeket megnevezni, melynek alakulására a külső tényezők hatása ne lett volna felfedezhető. Az éghajlat, a táplálkozás, a különféle betegségek, a foglalkozások és életpályák, a nevelés nagy, sokszor rend-

kívüli hatása szinte teljesen elfedi a lélek mélyén nyugvó ősi, átöröklött tényezők jelenlétét.

Környezeti hatás szempontjából különösen fontosak mindenkinek életében *a gyermekkor első évei*. Általában sokszor találkozunk azzal a véleménnyel, hogy az emberi személyiségnek *ösztönös, érzelmi és törekves* életében nem a környezet a döntő hatású tényező, hanem az átöröklés, míg a *műveltség* megszerzése elsősorban környezeti hatásoknak tulajdonítható. Ez a nézet általában megállja ugyan a helyét, különösen abból a szempontból, amikor az átöröklés hatása nagyon erős és világosan kimutatható és uralkodik a környezeti hatásokon. Ha azonban az átöröklött lelki képességek és felkészültségek nem ilyen átütő erejűek, hanem közepes erősségűek van, akkor viszont a környezeti hatások válnak döntőkké. Átlagos és rendes öröklési viszonyokat véve tekintetbe, elmondhatjuk, hogy ilyenkor főképpen a környezettől függ a gyermek lelki alakulása, természetesen mindenkor az átöröklött adottságokkal együttesen. A meglett ember jellemének, életbeállítódásának alapjait az első életévek nevelése rakja le. Hogy az egészséges gyermekből milyen felnőtt lesz, hogyan találja meg hivatását s hogyan él annak, hogyan választ élettársat, minő szokásokat alakít ki magában, azt — az átöröklött lelki tényezők mellett — döntően meghatározza *családi környezete* és nevelése az élet első éveiben. E kérdéseknél a tapasztalat oda vezet, hogy *nagyobb hatást* kell tulajdonítanunk környezetének, mint — egyenlő feltételek mellett — a rendes átöröklött sajátosságoknak. Ennek a megállapításnak igazságát különösen a meg nem felelő környezet tanulmányozása mutatja meg nagy világossággal (X. fejt.). A szülők élete, a család biztonságos, meleg otthont nyújtó és egészséges erkölcsi légköre, vagy ezeknek a kellékeknek a hiánya, megfogyatkozása egész életre szóló (öntudatlan és tudatos) hatással van a gyermek lelki fejlődésére. A szülők sorsa a gyermek sorsa is egyúttal. Hasonlóképpen rányomja bélyegét a fejlődő egyéniségre a gyermeknek

a testvérekhez való viszonya is. Sokan nem veszik észre — a hivatásos nevelők közül sem —, hogy az iskolába kerülő gyermek miképen viszi át a családban kialakult viszonyokat az iskolára és a gyermeki társadalomra. Azt a tekintélyi viszonyt ugyanis, mely közte és az apa között fennállott a megelőző években, a gyermek hajlandó változatlanul átvinni a tanító személyére; a testvérekhez való viszonyai mintául szolgálnak neki a gyermekek között való első társadalmi elhelyezkedésben. Az *átvitelnek* ez a törvénye azonban nemcsak a gyermeklelőcőbän érvényesül, hanem kiterjed az életnek későbbi szakaszaira, például a fiatalkorra is. Azok az öntudatlan szempontok, melyek szerint a fiatalember magának (szabadon) párt választ, azok a hajlamok, melyek őt nem tudatosan, de annál nagyobb erővel vezetik, nagyrésztben az első gyermekévek élményeire vezethetők vissza. A feleség választásában például döntő hatású az édesanya, vagy az első „szerelmi” élmény öntudatlan emléke s a fiatalembernek ehhez való lelki viszonya. A hivatásválasztásban is — egyéb okok és körülmények mellett — az apa jó vagy rossz példája szintén nagyfontosságú szokott lenni.

A szülők idegességei, rendezett vagy rendezetlen élete, továbbá az általános környezetnek ezer meg ezer észrevétlen hatása mind közrejátszik a gyermek jövőjének kialakításában.

E tekintetben fontos tanulsággal szolgálhatnak *a nyomorban és a züllött környezetben* felnövő gyermekek. Kétféle helyzetben lehet különösen jó eredménnyel folytatni az idetartozó vizsgálatokat. Az egyikben a külvilág áll világosan és minden részletében kikutatva a pszichológus előtt, például a szegénység, nyomor, külvárosi környezet. Ebből a légkörből jól lehet bizonyos következtetéseket levonni a benne élő gyermekek reaktív (a hatásokra válaszképen beálló) lelki alakulására. A másik esetben viszont a vizsgált gyermekek átörökölt lelki felkészültségei ismeretesek. Ilyenkor azok a körülmények lehetnek igen változatosak, amelyek között az

átörökölt lelki sajátosságok hordozói élnek. De egy harmadik eshetőséget is elképzelhetünk: ha például a külvilág rossz alakulásához még hozzájárul a szülők kóros vagy elfajult lelki alkata is, akkor a gyermekről alkotható lelki kép szintén nem lehet kétséges. A két oldalról eredő kedvezőtlen hatások nemcsak összegeződnek ebben az esetben, hanem egymást fokozni szokták.

Minél bonyolultabb és összetettebb valamely lelki tulajdonság, amelyet vizsgálunk, annál nehezebb felbontani a szövedéket és kielemezni a mélyén rejlő átöröklött alapfelkészültségeket és annál gazdagabb az ^alapokra ráakódott külső hatások rétege. így például egyéni jellemünk a külső hatások és belső tényezők oly bonyolult szövödménye, hogy alig lehet szétválasztani benne a kétféle tényezők területét, és nehéz megállapítani valamelyik csoport uralmát (dominanciáját). Még nehezebbé teszi a helyzetet az a körülmény, hogy az ember személyi egésze és ezen felül jelleme is, élete folyamán nem marad változatlan, hanem átalakulásoknak van kitéve — ami magában véve külső —, tehát külvilági, nevelői hatások döntő ereje mellett tesz tanúságot. Egyébiránt ezen a tényen alapszik az ember átalakítható, nevelhető volta és ez jogosít fel bennünket a nevelés hathatós voltában táplált hitünkre is.

Általános elméleti megfontolásokból kiindulva, a következő lehetőségek és fokozatok állanak előttünk. Az egyik véglet: *a felkészültségek szerepe és ereje oly csekély*, hogy minden ellenállás hiányzik a külvilág hatásaival szemben; az ilyen alapsajátságoknak „széles változatskálát” szoktunk tulajdonítani. Különösen a gyermekkort tartjuk teljesen „plasztikusnak”, viaszszer-megalakíthatónak. Éppen ezért főhtőá, hogy a gyermeklélektan világosan tárja elénk, mily határig plasztikus és könnyen alakítható a gyermek egyénisége s mily határon túl vannak a korlátok és a szilárd, átörökölt lelki felkészültségek. Általában véve még nagyon sok kísérletre és megfigyelésre van szükségünk, hogy az átöröklés részletkérdéseiben határozottan tudjunk állást

foglalni. Az említett végtől számítva, szinte végtelen a fokozat a másik végletig. A másik végletet a lelki *alaptulajdonságoknak* átütő ereje és a környezetnek ellenálló *merevsége* jellemzi. Kétségtelenül megállapítható, hogy vannak olyan átörökölt lelki felkészültségeink, fejlettebb alakban: hajlamaink, képességeink, amelyeknek „változatskálája” nagyon szűk, amelyek szinte önműködően (automatikusan) és egyformán hatnak vissza minden külső ingerre, vagy pedig mindenféle külső körülmények között megtalálják a maguknak megfelelő ingereket és felhívásokat. Ezekből az alapokból értelmezzük a visszaeső bűnözéseknek (pl. még a legjobb életkörülmények között is élő megrögzött tolvaj), továbbá a nehezen nevelhetőségnek vagy a nevelés teljes hiábavalóságának eseteit. A külvilágra vonatkoztatott két véglet tehát egyrészt a teljesen nyílt, gátlástalan felvevőkészségben és alakíthatóságban, másrészt a zártságban és merevségben mutatkozik. Az átörökölt felkészültségek alakíthatóságában van minden külső hatásnak és egyúttal a nevelés lehetőségének minden reménysége.

2. A cselekvés, mint kiindulópont.

Különös figyelmet érdemel az a kérdés is, *hogyan*, mily lélektani törvényszerűséget követve *olvadnak* össze vagy *működnek* együtt az említett külső és belső tényezők. Ezt a lélektani összefüggést vizsgálta eddig a legkevésbé a tudományos kutatás, pedig ebben rejlik a gyermek és a külvilág kérdésének magva és legfontosabb mozzanata. Erre azonban részletes választ még csak ezután adhat a lélektudomány. Eddig inkább csak statisztikai és egyes eseteket boncolgató módon foglalkoztunk a külvilág és a lelki felkészültségek kölcsönös hatásának vizsgálatával; inkább csak azt igyekeztünk megállapítani, milyen külvilággal, milyen jellegzetes személyiségforma jár együtt a legtöbbször, vagy az átöröklés törvényei szerint milyen a jellegzetes és legtöbbször előforduló sorsa az egyénnek. Ezek a vizs-

gálatok nagyon fontosak és nélkülözhetetlenek ugyan, de velük nem zárult még le a tudománynak feladat-köre. Vizsgálunk kell még azt is, mily lelki működésformák és kapcsolatok, az ember-egésznek milyen kisebb részei és lelki készülékei veszik fel a külső hatásokat, hogyan dolgozzák fel a külvilágból kiinduló ingereket és irányulásokat és milyen spontán (azaz: nem válaszszerűen kiváltott) lelki folyamatok és tevékenységek irányulnak a belső lelki világból a külsőre. Az ilyenféle vizsgálatok már az elméleti lélektanhoz tartoznak, melynek az a feladata, hogy a statisztikai adatokból megállapított tényeket értelmezze és magyarázza.

Nagy segítségünkre szolgál ebben az értelmező munkánkban a mai lélektudománynak az az iránya, amely az *emberi cselekvést* állítja elméletének középpontjába és azt tartja, hogy „minden cselekvés elsősorban a helyzettől (szituációtól) függ”, amelyben a cselekvő személy éppen van és a cselekvése a helyzetek szerint változik.

Azt sem szabad szem előtt tévesztenünk, hogy minden külső hatás csak a rá *fogékony* lélekben érvényesül. Minden alapfelkészültség a külső tárgytaktól és a külső hatástól nyeri tartalmát és alakját. Az emberi személy kiválogató természetű a benyomásokkal szemben; s a válogatást, kiválasztást az *élmények* is szabályozzák. Ha ezt a vizsgáló módszeres elvet következetesen megvalósítjuk, akkor szilárd támaszpontot nyerünk a külvilág és az eredeti lelki felkészültségek viszonyának további jellemzésére. Minden személy különböző helyzetekben különbözőképen viselkedik: ez a gondolat megóv bennünket egyrészt az esetleg téves feltevésektől — minők például a kettős viselkedésnek, színlelésnek, „nemigazi” megjelenésformáknak túlzott általánosítása — másrészt azonban a külvilág hatásait kellőképpen kidomborítja. Ki kell emelni továbbá az átörökölt alapfelkészültségek viszonylagos állandóságát, vagyis rá kell mutatni arra is, hogy a lelki felkészültségek változhatnak is bizonyos határok között; a külvilág hatásai tehát elérhetnek egészen egyéniségünk magváig. Azután

még kell vizsgálnunk, a cselekvés *mily forrásból* származik. Ez a vizsgálat a cselekvések legtágabb értelemben vett *indítékait* tartja szem előtt; azt kérdezi tehát, irajjon egyszerűen vágyból vagy szokásból, esetleg szániekból, igazi akarásból eredtek-e és milyen a gyermek iragy a fejlődő fiatal ember cselekvéseinek *állandó, uralkodó indítékrendszere*? Az állandó és jellegzetes indítékrendszerből az egyén veleszületett felkészültségeire tehetünk bizonyos következtetéseket, de csak akkor, ha más biztosítékaink is vannak a kérdéses alapok átörökölt voltára nézve.

Az érintett kérdések és szempontok szerint tekintve a külső és belső tényezőket és egybeszövődésüket az emberi cselekvésben, meg kell vallanunk, hogy eddigelé általános érvényű szabályokat még nem tudott a lélektudomány felállítani. Nem tudjuk világosan meghatározni, *miképen* szövődik össze a külvilág hatása egy cselekvés pillanatában az átörökölt lelki tényezőkkel? Nem látjuk a kétféle, szál egybefonódásának módját és menetét, elméletileg különvett működésük mozzanatainak együttműködését. Az *eredmény* áll előttünk csupán — maga a cselekvés, a viselkedés, — úgy, mint az anyagi tárgyak mozgása, amelyet elméletileg különböző mozgásirányok végső eredője gyanánt tüntethetünk fel, de az összetevő mozgásokat nem láthatjuk külön-külön. A lélektudományi vizsgálatok ebben a tekintetben nem mondhatnak mást, mint amit a fentebb tárgyalt elv fejez ki (a dominancia-elv), hogy t. i. vagy az átörökölt, vagy a külvilági lelki tényezőket kell esetről-esetre *döntőknek* és túlnyomó hatásúaknak tekinteni az emberi cselekvésben; vagy esetleg a két tényezőcsoport *egyensúlyára* lehet következtetéseket tenni. A lélek titokzatos folyamatait még nem tudtuk részekre bontani s így nem helyezhettük némileg nagyítóüveg alá az átörökölt és külvilági hatóerőknek egyes láncszemeit. Későbbi kutatásoknak marad fenntartva annak megvilágítása: „*hogyan mint szövődik rész egészbe*” ”a cselekvések folyamataiban.

IV. A KÖRNYEZET OSZTÁLYAI.

Azt a külvilágot vagy környezetet, amely bennünket körülvesz, többféle szempontból lehet *osztályozni*, azaz osztályokra, környezetfajokra bontani. Az ilyen csoportosítások természetesen nem azt jelentik, mintha a környezetünket egymástól független és fizikailag különálló részekre lehetne bontani; környezetünk egyetlen, egységes nagy szövedék, mely bennünket mindenütt s minden pillanatban körülölel, — annak osztályai csak szempontokat, elvonásokat jelölnek. Így például mikor megkülönböztetünk emberi, művelődési és nagytermészeti környezetet, hasznos szempontokat állítunk ugyan fel, de a három környezetet *egy és ugyanazon valóságnak* tartjuk, csak más és más oldalról tekintjük. Így nyerjük a környezetnek *a személyi rétegek szerinti — rendes és rendellenes — megfelelő és meg nem jellelő* — és más felosztásait.

Egy más felosztás szerint szólhatunk *tágabb és szűkebb, tartósabb és átmeneti* jellegű környezetekről. Ide tartozik *a környezetváltozás és változtatás* fontos kérdése is; a környezetváltoztatásnak különösen nagy jelentősége van a környezet nevelői felhasználásában, mint erről több alkalommal szólni is fogunk a következőkben.

A környezet egyes fajai és hatásai egymást *kölcsönösen áthatják és átjárják*; ez okozza, hogy a „környezeti hatás módját és fajtáját” egy-egy gyermekre nem tudjuk mindig világosan megállapítani, azaz, sok eset-

ben nem tudjuk egymástól szétválasztani a különböző környezetből (pl. emberi, művelődési, természeti körből) eredő hatásokat. Ez a nehézség azonban nem tarthat vissza bennünket a gyermekek egyre tökéletesebb megfigyelésétől és a környezetpedagógia elveinek alkalmazásától.

1. A személyi rétegek.

Az újabb lélektudomány az emberi személyben megkülönbözteti az ú. n. *mély réteget* vagy *mély személyiséget* és a *felsőbb réteget* vagy *felsőbb személyiséget*. Ezeknek a tevékenységéből két — csak elméletben szétválasztható — külvilágalkotás származik, két alanyi környezet. Ez a megkülönböztetés arra a megállapításra támaszkodik, hogy lelki személyiségünk egy mélyebb „személyből” és egy „újabból” van összetéve. Az előbbi az agyvelőnek „régebbi” és az állatvilággal közös részeihez van kötve, míg a magasabb személy „újabb” fejlődésű agyrészekkel van összefüggésben és az emberi értelmesség és tudatosság műveleteit foglalja magában. A mélyrétegbe tartozó lelki működések is alkotnak maguknak egy külvilágot, mint azt az állatvilágban látjuk; míg a magas és mély rétegek együttes tevékenysége csak az embernél mutatkozik és nála alakítja ki a külvilág jellegzetes képét. Az ember mély-személyisége a magasabb *én* vezérlete alatt áll ugyan, de általában bizonyos fokú önállósággal rendelkezik. Ez a viszonylagos önállóság a külvilág alakításán is észlelhető, például a honvágy, a gyökértelenség vagy a kóborlás lelki jelenségeiben, melyeket a mély-személyből eredő lelki mozzanatok (szokásokhoz, tájhoz való tudattalan kötöttség) nélkül nem lehet megérteni.

Külvilágunk kialakulásába belejátszanak mindazok a tényezők, amelyek személyünk mélyrétegéből erednek: a közelinek és távolinak alanyi érzése a térszemléletben — a színek és hangok érzelmi hatásai —, a földhöz, tájhoz, környezethez való kötöttség ősi érzései és hangulati elemei; az életmódnak és szokásoknak nem

értelmi (irracionális) elemei, a nyelvnek és beszédnek élettani alapjai stb. Ezek azok a lelki mélyrétegből feltörő hatások, melyek külvilágunknak oly ősi, eredeti és különleges színezetet adnak, hogy semmi más hasonló faji vagy egyedi külvilággal össze nem téveszthető. Nem szabad azonban egy pillanatra sem megfeledkeznünk arról, hogy ezen mélyréteg nem *független és önálló* erőcsoportja az emberi léleknek, hanem a felsőbb réteggel *együtműködve* fejt ki hatásait és alakítja az ember külvilágát. A két réteg határai úgy összeolvadnak ebben az együtműködésben és kölcsönhatásban, hogy csak az elvont elemzésnek sikerülhet egyik vagy másik elemet különválasztva szemléltetni. Például a honvágy jelenlétében bizonyára a mélyrétegből feltörő hatások és lelki indítékok döntők igen sok esetben, de ezeket mégis mindig az értelem is ellenőrzi és szabályozza (ha t. i. elég ereje van hozzá). Ugyanígy kell megbírálnunk és elemeznünk a mélyrétegből eredő egyéb hatásokat is, melyek résztvesznek a külvilágunk megalkotásában.

2. Rendes és rendellenes környezet.

A mélyrétegben kialakult személynek és a magasabb rétegeknek környezetalkotása (külvilága) mellett fogalmi megkülönböztetést kell tennünk még a *rendes* (normális) és *rendellenes* (abnormis és anomális) környezet között is. (A környezet szót természetesen e helyen mindenütt alanyi értelemben használjuk.) A rendes lelki életű, ugyanazon életkorú és hasonló művelésben együttélő emberek környezetei között vannak ugyan egyéni eltérések, — azaz mindegyik a maga egyéni módja szerint éli át és alkotja meg képét a környező világról —, ezek azonban bizonyos határon belül mind hasonlóan egymáshoz. A rendellenes egyének környezetfelfogása és külvilága ettől az átlagos és rendes környezettől sokféleképpen eltér, mégpedig annyiféle irányban, ahányféle rendellenességet tapasztalunk az ő belső világukban. E tekintetben a testi rendellenességek

éppolyan nagy fontosságúak, mint a lelki hibák, eltorzulások, sérülések, különösségek: a testi fogyatékosok (pl. vakok) környezete egészen más jellegű, mint az ép és egészséges testalkatúaké, — az értelmi fogyatékosok vagy érzelmi, törekvéses lelki zavarokban szenvedő egyének környezetalkotása szintén más, mint a rendes, kiegyensúlyozott lelki életet élőké stb.

A rendellenes egyéniség különösségei, zavarai, hibái *két forrásból* eredhetnek. Az egyik a belső, *átörökölt* alkat, vagyis a lelki felkészültségek összege, vagy az idegrendszernek, esetleg a mirigyrendszernek rendellenes működése; a másik forrás a *tárgyi környezetből* ered és a gátlásokat, sérüléseket, nehézségeket és lelki összeütközéseket foglalja magában. A külső környezet is lehet rendes vagy rendellenes. Ez akkor rendellenes, ha eltér az átlagostól és az egészséges fejlődést, valamint a kiegyensúlyozott viselkedést gátolja, vagy lelki sérüléseket okoz. Az alább következőkben a rendes és rendellenes gyermekeknek és fiataloknak külvilágát fogjuk részletesen vizsgálni; azonkívül elemezzük majd azokat a módokat is, ahogyan mind a két csoportba tartozók a tárgyi világ hatásaira viselkedéseikkel és cselekvéseikkel válaszolni szoktak.

3. Megfelelő és nem-megfelelő környezet.

Harmadik szempontunk szerint szembeállítjuk egymással a *megfelelő* (adekvát) és *meg nem felelő* (inadekvát) külvilágot. A megfelelő külvilágok két esete lehetséges: 1. a *rendes* (normális) *környezettel*, *rendes* (normális) *alanyi külvilág jár együtt*. Ez a normális, átlagos, szabályszerű eset(2. a *rendellenes* (abnormis) *tárgyi környezetnek rendellenes* (abnormis) *alanyi külvilág felel meg* (nyomor, büntanya, rossz társaság). Ennek az utóbbinak megfelelő belső életfelfogás a velejárója: „a cigány soron nem találunk szenteket”.

A *meg nem felelő környezet és külvilág lehetőségei* a következők. Az első eset, mikor *rendellenes* *egyén él*

rendes külvilágban. Ez a viszony rendszerint igen bizonytalan (labilis); pl. az állhatatlan, vagy erkölcsi érzéketlenségben leledző, kóros állapotú (pszichopata) egyén előbb-utóbb összeütközésbe jut a rendes környezettel; más rendellenes lelkületűek pedig addig keresnek más és más tárgyi környezetet, amíg a nekik megfelelőt meg nem találják (visszaesők).

A második lehetőség: a *rendes egyén rendellenes környezetbe kerül.* Ennek a helyzetnek meg nem felelő (inadekvát) volta is érzeteti hatását: sok rendes egyén pl. az erkölcstelen környezetben is megőrzi lelki egyensúlyát és ártatlanságát. A meg nem felelő külvilágnak lényeges tulajdonsága abban rejlik, hogy az emberi személy a neki meg nem felelő külvilág hatásait nem tudja befogadni és feldolgozni. Ebben az esetben is az szokott történni, hogy az illető elmenekül a kínos helyzetből és olyan környezetet keres, amely egyéniségének megfelel, melynek hatásait be tudja fogadni és fel tudja dolgozni. A színes, primitív ember pl., ha a fehér ember művelődési körébe kerül, rendszerint elveszti lelki egyensúlyát. Akadnak azonban esetek, mikor a meg nem felelő tárgyi környezet átalakítja a gyenge ellenállású személyiséget s ez először alkalmazkodik az új helyzethez, majd pedig fel is dolgozza annak indításait és hatásait. Általában azonban minél nagyobb a távolság és szakadék valakinek tárgyi és alanyi környezete között, annál lazább a kettő között a lélektani összefüggés.

4. Természeti, művelődési, emberi környezet.

A környezetet még a következő szempontok szerint vehetjük szemügyre:

Megkülönböztetünk *természeti* környezetet, s ebben egy legtágabb kört, a nagytermészetet (makrokosmoszt) — és szűkebb köröket; — ez utóbbiak száma igen nagy. Legszűkebb természeti környezetünk a ruházat s a lakás, mely személyi életünket közvetlenül körülveszi.

A természeti környezetet tekinthetjük egyúttal megfelelőnek és meg nem felelőnek, a mély, vagy felsőbb személyi réteghez tartozónak is és ez a szempont az ember nevelésére és alakulására szintén rendkívül fontos. Ugyanezt meg kell ismételnünk a *művelődési* (kulturális) környezetről is. Ha a *fehér* és a *színes* (primitív) *ember* világának különbségeit mellőzzük, a művelődési környezet főképen *városi* és *vidéki* (falusi, tanyai, pusztai, erdei, tengeri, folyami, stb.) környezetfajtákra oszlik. Az ember *művelődési* (kultúr) környezetének tartalmát az emberi intézmények, alkotások és lelki-szellemi tartalmak, a tudomány, művészet, jog, vallás, társadalompolitika, technika stb. értékei, javai és intézményei teszik.

Személyiségünk lélektani alakulásának szemszögéből nézve ezeket, a művelődés tartalmából az erkölcsi nézetek és rendszerek, továbbá a hagyományok és nevelés hatnak igen mélyen és erősen reánk. Különösen az *erkölcsi zsinórmértékek* (normák) alakítják az emberi személyt kezdettől fogva a legnagyobb hatással; ezeknek valóságosan sugalmazó az erejük s oly mélyen beleszövődnek egyéni lelki életünkbe, hogy csak a felnőtt korban tudnak rajtuk némelyek változtatni, de akkor sem gyökeresen. Művelődési környezetünknek ez a része életünk végéig egyéniségünk alapvető eleme marad. Ha azonban különbséget teszünk az erkölcsi zsinórmértékek és a nekik megfelelő cselekvés között, akkor is az előbbieket bizonyulnak a legszilárdabb és legellenállóbb személyi lelki összetevőinknek, a velük összefüggő cselekvések már lazábbak és bizonytalanabbak. Ennek az az oka, hogy cselekvéseink nem csupán az erkölcsi elvektől és a belátástól függenek, hanem sok más tényezőtől is („látom a helyesebbet és helyeslem is, de a rosszabbat követem”, — így jellemzi helyzetünket Ovidius iatin mondása).

Mégis a művelődési környezetnek vannak más olyan elemei is, amelyek még szintén hathatósan irányítják viselkedéseinket és cselekvéseinket. Ilyenek a nagy fe-

gyelemmel, vagy mereven megszervezett foglalkozások és hivatások (pl. a katonai pálya), vagy művelődési helyzetek (agglégény, vénkisasszony, munkás, pártember, politikus, stb.). Mindezek erősen ráütik bélyegüket az egész személyiségre. Sokszor szemmel is látható, hogy ezekben a jellegzetes személyiségi struktúrákban egymásba olvadnak a művelődési, társadalmi környezet hatásai és az egyéni lelki adottságok. Ez azután egyúttal annak is a bizonyítéka, hogy a tárgyi környezet-fajokat nem tekinthetjük a valóság egymástól független és fizikai módon elkülöníthető darabjainak. A társadalmi, népi és családi szokások is elemi erővel hatnak egyéniségünk alakulására. Az a „gyermekszoba”, melyben felnőtünk, a családi hagyományok és szokások, továbbá a társadalmi osztály, melybe tartozunk, a népszokások, melyek a mélykultúrában élők (falusiak) egész lelki világát betöltik, szintén a művelődési környezetbe tartoznak.

Van *elszigetelt környezet* is, melynek jelentősége azonban nem tisztán elméleti jellegű, mint némelyek gondolják. Ilyen elszigetelt környezetben élnek Földünkön egész népek, egyes szigeteken, őserdőkben, megközelíthetetlen völgyekben, vidékeken, stb. Elszigeteltségük lehet teljes, vagy viszonylagos. Ily népek pl. egyes törpe néptörzsek Kongóban, vagy a pygmaeusok (Új-Guineában, stb.). Az *elszigetelt művelődésben* élőkre például szolgálhatnak az orosz bolsevizmus kezdetén az emberek társaságából elűzött és elvadult gyermekek kóborló hordái, melyek a társadalommal háborút viselve, rablásból éltek, vagy ilyen volt a híres „aveyroni vadember”, kit *Leibniz* is megemlíti egyik levelében, vagy a nálunk ismeretes Hány Istók. Ezeket az emberi lényeket szülőik valószínűleg már a gyermekkorukban kitétték s így az emberi társadalmon és művelődésen kívül, állatok társaságában éltek mindaddig, míg reájuk nem bukkantak. Környezetük elszigetelte őket az emberi társadalomtól, családjuktól és a művelődéstől egyaránt, s ide visszajutniuk nem volt lehetséges.

Az elszigetelődés harmadik esete az, mikor a művelődés keretei között csak az *emberi* környezet nagy részétől válik meg az egyén, az *elválásnak többé-kevésbé gyökeres* formáját választva. Az amerikai milliommások, vagy nálunk a régebbi arisztokratáknak elkülönített nevelésben részesülő gyermekei éltek ily környezetben. Több-kevesebb elszigetelődésre mutatnak hajlamot azonban a középosztály egyes „úri” családjai is, kik elszigetelni töreksenek gyermekeiket az „alsóbb néposztályok” gyermekeitől; ennek a felfogásnak sokszor nem az osztálygóg vagy megvetés a forrása, hanem az a félelem, hogy a jól ápolt és nevelt „úri” gyermekek rossz szokásokat vagy bűnöket sajátíthatnak el, vagy esetleg egészségüket veszélyeztetik. Az elszigetelt nevelés kérdésével már az ókori nevelők is foglalkoztak (Quintilianus) és szembeállították a kétféle nevelésnek, t. i. a magánnevelésnek és köznevelésnek előnyeit és hátrányait. Viszonylagosan elszigeteltségben élt sok középkori és újkori császári és királyi család s azok gyermekei is, amire különösen szemléltető példát találunk a francia trónörökösök nevelésében. Ha az elszigetelődés fogalmát szigorúan értelmezzük, azt látjuk, hogy minden társadalmi rendnek, osztálynak, sőt rétegnek vagy csoportnak külön, viszonylagosan elszigeteltsége van, s a megfelelő külviláguk is éppoly ismeretlen és érthetetlen egymás számára, mint amilyen áthatolhatatlan fal választja el egymástól külső környezetüket. Az elszigetelődés azonban nem mindenütt teljes és gyökeres, hanem a legkülönfélébb átmeneti alakokat mutathatja. Ebből a körülményből könnyen következtethetjük azt az általános megállapítást, hogy *minden elszigetelt környezetnek van egy megfelelő (adekvát) és egy nem-megfelelő (inadekvát) része.*

A gyermek környezetét azonban még másféle szempontok szerint is osztályozhatjuk. Beszélhetünk a szűkebb családról és a tágabb *rokoni környezetről* is, — az iskoláról és a *társadalom*, más *nevelőintézményeiről*, a *nemzetről*, a társadalmi *rétegről* vagy *osztályról*, melybe

a gyermek beletartozik; — ezek a jelenségek mind ugyanannak a nagy együttes tárgyi környezetnek részeit alkotják.

Bármily környezetről legyen is azonban szó a gyermek életének alakulásában, nem elégedhetünk meg egyszerűen az őt magában foglaló és reá ható környezet minőségének pontos megállapításával, vizsgálnunk kell a *környezetváltozásnak és környezet-változtatásnak* okait és eseteit is. Tudjuk, hogy a környezet változásának mily nagy hatása van az ember életére; e hatás fokozottan, nagyobb arányokban érvényesül a még fejletlen gyermeki lélekre. Hasonlóképpen ismeretes az a lelki gyógyítási módszer is, midőn helyzet-, környezet- és levegőváltozást javasolnak az orvosok és nevelők. A környezetváltoztatás sokszor az egyedüli eljárásnak látszik, mellyel lelki zavarokat hathatósan lehet gyógyítani. Vizsgálták továbbá azokat az eseteket is, mikor a környezetváltoztatás magából az egyénből indul ki, mikor ennek okai „belülről” erednek és az egyén rendes, szabályos életmenetét megzavarják. Az ilyen környezetváltoztatás igen sokszor életpálya- és hivatásváltoztatással szokott együtt járni, úgy, hogy a környezet megváltoztatását, cseréjét voltaképpen mélyebb lelki okok hatása és következménye gyanánt kell felfognunk.

Tanulmányoznunk kell *a magyar gyermeknek* sajátos természeti és művelődési környezetét; nem kell hangoztatnunk, hogy ez a környezet egészen más természetű, mint pl. a svájci, vagy amerikai gyermeké. Az általános környezettanulmányok és elméletnek szempontjait és elveit *alkalmaznunk* kell arra a sajátos és jellegzetes környezetre, amelyben a magyar gyermek él: ez az ő természeti és művelődési légköre, melyet a „haza” nevében foglalunk össze s amely a nemzeti nevelésnek alapvető feltétele.

A tárgyi környezetnek minden vizsgálati szempontját azonban még mindig nem merítettük ki a fentebbi elsorolásokkal. Hátra van még a tárgyi környezetnek az a hatása, amelyet a „*civilizáció és kultúra okozta ká-*

rosodások” és elváltozások nevéen ismerünk. Ezek a károsodások és elváltozások a rendes és rendellenes, a megfelelő és meg nem felelő környezeteknek egymással való kereszteződéséből származnak és különösen sok olyan lelki zavarnak és elferdülésnek a forrásai, melyeket idegbetegségeknek, idegességeknek (neurózisoknak) szokás nevezni. A mai fehér ember ugyanis — és hatása alatt sok színes ember is — messze távolodott már attól az állapottól, melyet az ember „természetes állapotának és helyzetének” képzelhetünk el, kifejlesztette a maga műveit és polgáriasult világát, mely telve *van* mesterséges és mesterkéltségekkel és hatásokkal. Ezt a környező világot azonban már részben „természetesnek” is kell tekintenünk, hiszen a polgáriasodást és művelődést is természeti szükségességgel fejlesztette ki az ember az eredeti ősi állapotból.

A kultúrából és polgáriasult életből eredő *károsodások* fogalmát tehát szűkebb térre kell szorítanunk és e fogalom jegyeit pontosan körül kell írni, ha a testi-lelki károsodások kérdésében világosan és határozottan akarunk állást foglalni. A kultúra és polgárosodás okozta sérelmek nem mindig orvosi (testi) értelemben vett betegségek és nem azonosíthatók az idegességi hibákkal, vagy az életharcban mutatkozó lelki fogyatékoságokkal. A kultúrától és polgárosodástól okozott változtatások ugyanis az emberi alaptermészetet sok tekintetben még jobban alkalmazkodóvá tették, mint amilyen az „természetes”, azaz kultúraelöttes állapotában volt. A túlfinomult kultúrember sok helyzetben jobban uralkodik és sok nehézséget jobban le tud győzni, mint a Rousseau képzetében élő természetes ember. A kultúra és polgárosodás okozta változásokat és károsodásokat úgy kell tehát felfognunk, mint a *mai természetes és kulturális életkörében* mutatkozó *csekélyebbhértékűséget*, — mint a személynek *elégtelenségét*, azzal a rendes helyzettel és azokkal az életviszonyokkal szemben, melyekbe minden ember beleszületik. Maga az emberi művelődés és a polgáriasult élet önmagában még nem

tekinthető sem természetellenesnek, sem károsnak, hiszen az emberi természetből, annak szükségleteiből keletkezett és ezek legmagasabb feladatait jelenti. Az ember anyagi, táplálkozási, lakás- és életszükségleteinek biztosítása tulajdonképpen ma már sok tekintetben túlnő a „természeti” környezet körén és átnyúlik a technikai kultúrába. Károsodásokról tehát csak ott és oly értelemben lehet szó, ahol és amily mértékben az ember (a gyermek) nem tud a neki megfelelő átlagos magasrendűsége és teljességre kifejlődni; ahol elakad fejlődésében és élettani, vagy lelki értelemben csekélyebb értékűvé válik. Felfogásunkat más szavakkal még így is kifejezhetjük: a *megfelelő* (adekvát) *természeti és társadalmi-művelődési környezetet* azok a tényezők alkotják, amelyek az emberi személynek *legjobb testi és lelki fejlődését* biztosítják. A „legjobb” fejlődésben pedig bennefoglaltatik az egyéni adottságoktól elérhető legkedvezőbb egészségnek, a lelki egyensúlynak és összhangnak, és a képességek legmagasabb színvonalának a fogalma. A következő fejtegetésekben a környezetnek és a külvilágnak azokat az alakjait törekszünk jellemezni, amelyek a nevelés és emberalakítás szempontjából számunkra a legjelentősebbek. Legnagyobb fontosságot a magyar gyermek rendes (normális) környezetének és az ebből eredő rendes külvilágnak tulajdonítunk, továbbá a megfelelő (adekvát) környezetnek. Az ezektől eltérő rendellenes és meg nem felelő környezetet csak az előbbieken alapján érthetjük meg igazán. A környezetek valóságos, konkrét megtestesülései gyanánt első helyen a falusi gyermek világát rajzoljuk meg, hogy azután áttérjünk a városi gyermek helyzetének és körrieyő világának vizsgálatára.

V. A GYERMEK KÖRNYEZETÉNEK LEG- FONTOSABB MOZZANATAI.

1. A gyermeklélektan eredményeinek fontossága.

Akár városban, akár falun, vagy pusztán éljen is a gyermek, mindig valamilyen természeti környezetben, emberi és művelődési légkörben él. Környezete és külvilága mindig ugyanazokból az összetevőkből áll, — csupán ezeknek együttese változik esetről-esetre, és alkotja a városi, falusi vagy tanyai gyermek környezetének jellegzetes és egymástól eltérő változatait. Ezek az összetevők: éghajlat, a természeti környezet, ház, család, iskola, a gyermekkori és ifjúkori játszó- és tanuló-társak, stb. Ezek együttese és egyéni-típusos jellegzetességei alkotják minden gyermek környezetét és külvilágát és ezektől függ testi-lelki fejlődése és jóléte. Láttuk, hogy a gyermek környezetét és külvilágát csak akkor mondhatjuk rendesnek, kielégítőnek és megfelelőnek, ha az a gyermek *életfolyamatainak és lelki fejlődésének zavartalan és lehető legjobb menetét biztosítja*, ezenkívül egyúttal *alkalmassá teszi őt életcéljainak minél tökéletesebb szolgálatára*. Ezekben az életcélokban természetesen a művelődésnek bizonyos fokú elsajátítása éppúgy benne foglaltatik, mint valamely életpályán való sikeres érvényesülés.

A gyermek életfolyamatairól, lelki fejlődéséről, alkalmazkodásainak és művelődésének belső feltételeiről, valamint ezek törvényeiről *a gyermeklélektan* világosít

fel bennünket. A gyermek külvilágának megismeréséhez és szabályozásához tehát a gyermeklélektannak legalább átlagos megismerése szükséges. A külvilág ugyanis csak akkor éri el a rendes és megfelelő mértéket, ha nem okoz lényeges gátlásokat, esetleg sérüléseket és fogyatkozásokat, vagy nem siettetí annyira a fejlődés menetét, hogy a gyermek koraéretté, koravénné váljék, vagy esetleg rendellenessé; viszont megadja azokat a korlátozásokat és alkalmakat, amelyek a kellő nevelődésnek szükséges kellékei. Honnan meríthetjük azonban „a gyermek” rendes és átlagos, mintaszerű fejlődésének rajzát? A gyermeklélektan megállapításából. Ezek adnak irányítást a megfelelő környezetnek bíráló szemléletére is.

De ugyancsak a gyermeklélektan tanít meg bennünket arra is, mily eltérések mutatkoznak a nagy- és kisvárosi, falusi, tanyai és más gyermekek lelki világa között. Ezek a különbségek ugyanannak a gyermeki természetnek „változatai”, — és e változatok okai az egymástól eltérő környezeti hatásokban rejlenek.

Szükséges tehát, hogy áttekintsük a fejlődő gyermekek környezetének azokat a legáltalánosabb összetevőit, melyekből azoknak valóságos és jellegzetes, konkrét környezete kialakul. így fogjuk aztán részleteiben is megérteni, miért és mennyiben tér el pl. a nagyvárosi gyermek lelki világa a falusitól, vagy mily jellemző vonásokat állapíthatunk meg a proletárgyermekekben, stb. A környezet tanulmányozása tehát a legszorosabb összeköttetésben áll a gyermeklélektannal és gyermektanulmányozással.

2. Az „élettér” kérdése.

A gyermekkor tanulmányozása vezet el bennünket a gyermek élettudományi (biológiai) és lélektudományi (pszichológiai) „életterének” kérdéséhez is. A gyermek rendes fejlődésének egyik legfontosabb előfeltétele az hogy biztosítva legyen számára a megfelelő élettér, Az

„élettér” fogalmát az állatok és növények életének megfigyeléséből meríti a tudomány, innét került át az élettér fogalma más területekre, pl. a politikába, hol azonban már inkább csak képletes és hasonlatossági értéke van. Az egyes emberre és a gyermekre azonban jól alkalmazhatjuk az élettér fogalmát, éppúgy, mint ahogyan a növénynek és az állatnak is van valóságos élettere, azaz tárgyi értelemben vett környező világa; ez utóbbi részben egyezik magával az élettérrrel.

Bármilyen környezet vegye is körül a gyermeket, élettere csak akkor lesz egészséges és rendes, ha abban szabadon tud *fejlődni* és alkalma van *szabad mozgásra*. Ez az első feltétel; ez magában foglalja nemcsak a „*nagy természetnek*” egy részét — t. i. azt, melyben a gyermek nevelkedik —, hanem ezenfelül a *tápláléknak*, a *levegőnek* és a *napfénynek* megfelelő részletét, mintegy „adagolását” is. E feltételek megléte nélkül nem képzelhető el a gyermek rendes és megfelelő kifejlődése és testi-lelki élete.

A gyermek életterét tovább vizsgálva, a *ruházkodás* kérdéséhez érkezőnk. Valamint az élettér fentebb említett mozzanatai, úgy a ruházkodás is az elemi szükségletekhez tartozik és egyúttal nagyban váltakozik a szerint, mily éghajlat alatt, mily lakóhelyen, vagy anyagi viszonyok között él a gyermek. Általában a gyermekek ruházkodása szembetűnő javulást mutat a régebbi korokhoz mérten. Még a múlt században is alig különbözött a gyermekek ruházata a felnőttekétől. A mai felfogás e tekintetben sokkal észszerűbb és egészségesebb, nem csupán a felnőttek, hanem különösen a gyermekek tekintetében. Ma már megkívánjuk, hogy a gyermek ruhája engedje meg a szabad mozgást és legyen minden tekintetben gyermekszerű. A leányoknál is törekedni kell arra, hogy a felnőttek káros divattúlzásait elkerüljék (pl. a magassarkú cipők, fűzők viselése, stb.. amik valóságos károsodásokat okozhatnak).

Az élettér fontos alkotóelemét látjuk a *kellő mennyiségű levegőnek és napfénynek*, — a *légfürdőnek és*

napfürdőnek biztosításában is. Ezeknek jótéteményeit biztosítani kell a gyermeknek még a hideg időszakokban is. Jó eredményeket várhatunk az egészségügyi ismeretek terjedésétől a tekintetben is, hogy idővel sikerül majd legyőzni a szülőknek a meghűléstől, megfázástól való túlzott aggodalmait, melyek nemcsak a városi, hanem a falusi lakosságnál is még mindig akadályozzák az észszerű, egészséges nevelés térhódítását.

Mindezek a kérdések szoros összefüggésben állanak azzal a lakással, melyben a gyermek él és nevelkedik. „Lakáson” a gyermek természeti és egyben művelődési környezetének egyik legfontosabb alkotórészét értjük, éppúgy, mint a felnőtt ember számára is rendkívül nagyjelentőségű körülmény az, hol lakik és mily lakásviszonyok között él. Rendkívül fontos továbbá az is, milyen lakásban él az átlagos nagyvárosi, vagy falusi, pusztai, tanyai gyermek? Vájjon bérházban, családiházban, kellő számú helyiséggel bíró lakásban, vagy zsúfolt helyiségben tölti-e gyermekora éveit? Tudjuk, hogy a *haza* fogalmának és érzületének kialakulása mily szoros összefüggésben van az *otthon* fogalmával és viszont; a „gyökértelen” élet és életfelfogás mily könnyen kialakul azoknál a gyermekeknél, kiknek vagy nincsen állandó otthonuk (a sok költözködés következtében), vagy nincsen megfelelő otthonuk (a túlzásúfolt lakások miatt). A lakásviszonyok kérdése elsősorban társadalmi kérdés, de elválaszthatatlanul összefügg a környezettel és nevelődéssel is. A lakásnak, mint környezeti hatásnak egyik fontos részletkérdése a *gyermekszobának* szükségessége a kis gyermekek helyes nevelése érdekében. Ezt a kérdést a nagyvárosi ember lakásviszonyaival kapcsolatban fogjuk részletesen tárgyalni.

A gyermeknek környezetéhez és életteréhez tartozik az *udvar*, a *játszóter* és az *utca* is, — ezek a hatótényezők természetesen nagy eltéréseket mutatnak, ha a nagyváros, vagy a falu viszonyait vesszük szemügyre,

A városnak, különösen a nagyvárosnak utcái, épületei és az egész városkép, — vagy a falusi gyermeknél a falit képe, — a tanyai gyermeknél a tanya sajátos tájképe, stb. — szintén nagy szerepet játszanak a gyermek lelki alakulásában. A város vagy falu benyomásaiba beleszövődnek továbbá a művészeti, művelődési és szellemi környezetnek hatásai is, melyek a városi gyermek lelkét egészen más színezetűvé teszik, mint a falusiét. Míg a városi gyermeket a múzeumok, templomok, nagyszabású technikai alkotások veszik körül, addig a falusi gyermek inkább a természeti hatások légkörében él. Hírlap- és könyvirodalom-, film- és színházélménye is más a városi, mint a falusi gyermeknek és ifjúságnak.

Átérve a gyermek emberi környező világára, itt legfontosabb hatótényezőnek a családot és a gyermeknek a családban elfoglalt helyét, helyzetét találjuk. A környezettudomány vizsgálat alá veszi a nagyvárosi, falusi, stb. családok életének különbségeit, — a gyermek életét és helyzetét a különböző helyeken és környezeti viszonyok között. A családi élet és a gyermekeknek helyzete azonfelül több általános és egyező emberi vonást mutat, mint bármely más környezeti tényező; ennek oka az, hogy a család, mint az emberi együttélés legősibb intézménye, alapjelenségeiben ugyanaz, akár falun, akár városban él. A családi élet legfontosabb tényezői: a házastársaknak, elsősorban az édesanyának erkölcsi érzülete és nevelői alkalmassága, — a házastársaknak egymáshoz való viszonya, — a gyermek helyzete és viszonya a szülőkhöz, testvérekhez, — az egyedüli gyermekség (egyke), — az árvaság, a törvénytelen születés, a fogadott gyermekség, stb. Ezek az itt említett helyzetek mind rendkívüli mértékben hatnak a fejlődő gyermek lelki világára. De hatással van arra a család mindenkori anyagi helyzete is, melynél a főkérdés a (viszonylagos) jólét, vagy a szegénység, esetleg nyomor, vagy munkanélküliség állapota. Ide tartozik a kereső nő kérdése is, mellyel az alábbiakban bővebben

kell foglalkoznunk, éppúgy, mint a falusi és városi gyermek családi állapotrajzának különbségeivel is.

A családhoz, mint a gyermek legszűkebb és legbensőségebb életteréhez kapcsolódik a *tágabb családi és emberi* környezet, mely a gyermek növekedésével egyre jobban tágul. Ez a környezet magában foglalja a nagyszülőket, rokonokat és jó ismerősöket is, abban az esetben, ha rendszeresen és állandóan megfordulnak a gyermek világában. A gyermek ezeket a felnőtteket a saját környezetébe lényeges kiegészítő részeinek tartja, éppúgy, mint a személyzetet (dajka, cselédség) is. Közülük legfontosabb a dajka szokott lenni, aki a gyermek közvetlen gondozásával van megbízva és sokszor magát az anyát helyettesíti. A dajkáknak hatása a csecsemőkre igen nagy, — éppúgy, mint a cselédek hatása is nagyon fontos a kis gyermekek egész életére.

A családi környezet hatásaiba sokféleképen belekeveredik a *nevelődési környezet* is, melybe az *óvoda, gyermekkert* és az *iskola* világát számítjuk. Ezek az intézmények egyszerre szerves alkotórészei a társadalmi és művelődési környezetnek, kiegészítik a család nevelői ráhatásait, kiemelik a gyermeket régi környezetéből és új életformákkal ismertetik meg. Már az óvoda és a gyermekkert is sok tekintetben új életformát jelentenek a gyermek számára, mert itt egyenlő társak csoportjában kell a gyermeknek mozognia, új viselkedésformákat kell elsajátítania, egy nagyobb csoportba kell beleilleszkednie és el kell sajátítania a szociális élet első, kezdeti erényeit. Minthogy a gyermek fő életeleme a játék, az óvoda, gyermekkert, sőt az első iskolázás is ennek az élettevékenységnek a módján folyik le. A játszótársak lelki hatásai, és a különféle csoportok alakításában mutatott tevékenységek ennek a környezetnek a légköréhez tartoznak.

Végül tekintetbe kell vennünk az iskolát is, mint a környezetnek egyik legfontosabb elemét, mint a gyermek művelődési életterének egyik leghathatósabb mozzanatát is. Minthogy a család, és a nevelés intézményei

hatásukban igen sokfélék, ezeket külön fejezetekben kell ismertetnünk, ide foglalva az *egyház*, *vallás* és a *társadalom környezethatásait* is.

3. A családi környezet.

A gyermekekre áradó hatások között az átöröklés mellett a családi környezeté a legmélyebb, legerősebb és legmaradandóbb. A gyermek életének legfogékonyabb éveit éli a család közvetlen hatása alatt, mert főként érzelmi- és törekvésvilágunk ebben az időszakban és környezetben nyeri alapvető vonásait. A *jó szokások* kialakítása a családi környezethatásoknak legbecsesebb eredménye. A megfelelő és rendes. családi környezetnek fő ismertetőjele, hogy nem csupán gondoskodik a fejlődéshez szükséges *mérsékelt ingerekről*, hanem óvatosan kerüli a túlzott ingereket is. Megóvja tehát a gyermeket mind az elkényeztetéstől, mind pedig a durva és sérelmeket okozó bánásmódtól.

A helyes környezethatás ösztönös biztonsággal hat a jó szokásoknak előmozdítására s a végleteket mind a két irányban kerüli. Mind *az elkényeztetés*, mind pedig *a túlzottan kemény nevelés* egyaránt előfordulhat mind a nagyvárosi, mind pedig a vidéki és falusi családok körében. Úgy látszik azonban, hogy a nagyvárosi családokban nagyobb számban fordul elő az elkényeztetés, az alkalom is több rá, mint a falusi családokban. A nagyvárosi családok jó része él magas kultúrában és a kényelem s a gondoskodás több eszközével rendelkezik, mint a falusiak. Természetesen ez a megállapítás csak általános, sok az ellenkező eset is. A *kényeztetés* vagy a *túlzó kemény*, esetleg *durva* nevelés ugyanis igen sokféle forrásból eredhet s ezek között magának a városi vagy falusi környezetnek csupán másod- vagy harmadrangú hely jut. Ezek a források a következők: a szülők egyéni lelki alkata, hajlamaik és jellemük; műveltségük; a szülőknek egymáshoz való viszonya, vagyis házaseletük rendezett vagy zilált, esetleg züllött volta;

a gyermekek száma és az egyes gyermekeknek helyzete a családon belül s viszonya a többi gyermekekhez. Ez utóbbi tekintetben nagyon fontos, például, hogy egyetlen gyermegről van-e szó, vagy vannak-e a gyermeknek testvérei s ha igen, ő maga első-e vagy utolsó a testvérek sorozatában; fontos tényező továbbá a család szegénysége vagy anyagi jóléte s ettől függetlenül a gyermekek ápolat vagy ápolatlan volta. A környezet kérdéséhez tartozik a család városi vagy vidéki tartózkodási helye. Mindezek a körülmények együttesen vagy többkevesebb együtttható kapcsolatában hatnak a gyermek jellembeli és értelmi kifejlődésére s alkotják a *családi környezethatást*. A családi környezet természetesen nem szakítható ki nagyobb összefüggésekből s hatása elválaszthatatlanul egybeszővődik a rokonoknak, ismerősöknek, a cselédségnek a gyermekekre történő ráhatásaival, továbbá a lakásnak, a természeti és művelődési környezetnek ingereivel. A kereső és családfenntartó apa a nagyvárosban átlagosan sokkal több időt tölt távol a családjától, mint a vidéki vagy falusi ember. A munkahely esetleges nagy távolsága, az ipari vagy más hivatali, üzemi foglalkozás sokszor már kora reggel rrlunkhba szólítja a családfőt, ez gyermekeit esetleg csak este vagy ünnepnapokon látja oly órában, mikor azok már alszanak. A nagyváros általában nem kedvez a családi élet együttélésen alapuló rendjének. Ebből a helyzetből az a lélektani következmény ered, hogy a nagyvárosi gyermekek kevésbé érzik a szoros családi kapcsolat erejét, az egymásraultaltságot; a nagyvárosi családban a gyermek hamarabb lesz önállóvá, lelki érése és fejlődése gyorsabb ütemű. Ha mind a két szülő az otthontól távol, munkában tölti a nap egy részét, akkor a gyermekek gondozása sokszor a napközi otthonokra hárul.

A napközi otthonok intézményére a nagyvárosokban okvetlenül szükség van; hatásuk, a gyermek egészségére való üdvös befolyásuk olyankor nélkülözhetetlen, mikor a családnak lakásviszonyai, szegénysége, nyomora vagy

a család züllöttsége, a szülők beteges hajlamai, szokásai (állandó viszálykodás, alkoholizmus stb.) a gyermeket rendellenes helyzetekbe sodorják és esetleg helyrehozhatatlan károsodásoknak teszik ki. Ez esetekben a napközi otthon felügyelete és gondozása igazi áldás. Hasonlóképpen jótéteményt jelent a napközi otthon olyankor is, ha mind a két szülő kereső munkával elfoglalt és a munkaidő alatt a gyermekek kellő felügyelet nélkül maradnának. Sokszor a napközi otthon csak szükségmegoldást jelent, nem pótolja teljesen a család légkörét és annak nevelő hatásait. Ez a szükségmegoldás különösen akkor nyer azonban jelentőségben, ha az anya kereső nő és munkája, elfoglaltsága miatt nem áldozhatja minden erejét és idejét a család életének. Ebben az esetben a gyermekek napközi otthona valóságos jótétemény, különösen abban az alakjában, ahogyan a mai nevelők ezt az intézményt kifejlesztették. A mai napközi otthonok magas színvonalát és értékét mi sem mutatja jobban, mint a házi és iskolai nevelésnek szerencsés egybeolvadása, mely bennük megvalósul. Általános vélemény ugyan az, hogy semilyen intézeti nevelés nem pótolhatja teljesen az egészséges, eszményi családi nevelést; viszont annál nagyobbak kell tartanunk a nevelőintézeteknek — és köztük a napközi otthonoknak — nevelői értékét, minél fogyatékosabb az a családi környezet, amelyből a gyermeket átmentjük a nevelői intézmény egészséges légkörébe. A mai színvonalon álló napközi otthonok a gyermeket rendszeres nevelésben részesítik, koruknak megfelelő játékokra adnak nekik alkalmat, sőt öntevékenységüket serkentik és így egészséges lelki életük kibontakozását elősegítik. Mikor a családi környezetnek általános jellemző hatásait vizsgáljuk a gyermek fejlődésére, első kérdésünknek arra kell irányulnia, vajjon a család élete rendes, rendezett, összhangzó, egészséges-e erkölcsi szempontból — vagy esetleg fogyatékos, zilált, rendellenes, züllött-e? (A rendellenes környezet hatásait l. a IX. fejezetben.) A megfelelő és rendes családi életben elhelyez-

kedő gyermeknél is több fontos, a környezet hatásaira vonatkozó részletkérdést kell még tisztáznunk.

Ezek között első helyen kell szólnunk *a szülők egyéniségének* a gyermekre tett hatásáról; ez a hatás *minden* környezetben törvényszerűen megvalósul, akár városi, akár falusi gyermekről van szó. E hatás a következő mozzanatokból tevődik össze: fontos *a szülők életfelfogása, az az erkölcsi légkör, melyben a gyermek él és a családi hagyományok*. Ezeknek az észrevétlenül, de annál mélyebben szántó „együttnevelőknek” hatása kétirányú: vagy a szülők felfogásmódjával és életszemléletével azonos irányban, vagy pedig attól eltérően — esetleg éppen ellentétes irányban — fejlődik ki. Vannak ugyanis esetek, mikor a szülők életmódja, életszemlélete vagy elvei a gyermekből mély ellenkezést váltanak ki s életük alakítását éppen ellenkező irányba terelik. Más esetekben azzal a kikerülhetetlen ellentéttel találkozunk, mikor a szülők életfelfogása önmagában nem helyteleníthető ugyan, de mégis szükségszerűen ellentétben áll a felnövő gyermekek igényeivel és hajlamaival.

Vannak szülők, akik az általános társadalmi felfogástól és életszemlélettől sok tekintetben eltérő nézeteket vallanak, e nézeteket jogosaknak tartják, s ezért gyermekeiket is ellentétbe állítják a környező társadalommal. Példa gyanánt gondolhatunk azokra a mai szülőkre, akik felserdült gyermekeiket visszatartják a tánctól, a sportolástól vagy azoktól a divatos elfoglaltságoktól, foglalkozásoktól és tanulmányoktól, melyek az ő — bizonyára régivágású — életfelfogásukkal ellenkeznek. Ebből az ellentétből származik az a jellegzetes társadalmi helyzet, melyet sokan a „nemzedékek harcának” neveznek. E helyen nem vitatjuk, hogy e nemzedékről-nemzedékre állandóan megisméltendő harcban milyen fokig van igazuk az idősebbeknek, csupán annyit jegyzünk meg, hogy a szülők sohasem téveszthetik szemük elől azt a fontos igazságot, hogy az új nemzedék főfeladata a való élethez szabott oly alkalmazkodás,

mely egyrészt a legjobban megoldja a saját elhelyezkedése kérdését, de másrészt minden valódi értéket megőrizz vagy továbbfejleszt az egyénben éppúgy, mint a társadalomban. Az „alkalmazkodást” tehát nem helytelen és rossz értelemben kell venni, hanem annak szükséges és helyes jelentése szerint. Hogy a szülők sohasem fognak teljesen belehelyezkedni a fiatalok életfelfogásába és ugyanez igaz fordítva is, régtől fogva ismert igazság. Az is bizonyos, hogy az ifjúkorban mindig volt és lesz is mindig jó nagy adag forradalmiság és újító vágy a mindig legdivatosabb elvekért és mozgalmakért való lelkesülés, ebbe már a szülőknek bele kell nyugodniuk és nem szabad sohasem értetlenül és zordan elzárkózniuk a korszerű, új követelmények előtt.

A nemzedékek harcát *a mostani élet több nemzet kebelén belül* igen élessé tette. Ezt főképpen azok a nemzetek szemléltethetik jól, amelyek politikai megújodásukat tervszerűen a fiatal nemzedékre alapozták és ezt az idősebbekkel tudatosan és szándékosan szembe fordították. Találkozunk e nemzeteknél olyan jelenségekkel is, melyek egyenesen a Szentírás szavaira emlékeztetnek: a politikai vezetők szembeállították az apát a fiúval, a leányt az anyával, sőt a gyermekeket a szülők ellenőrzésére vagy „világnézeti” átformálására törekedtek felhasználni. Hogy az ilyen helyzetek a család belső egységét és erkölcsi összhangját megbontják s így a gyermekeket egyik legfontosabb környezeti hatásától megfosztják, azt nem kell hosszasan bizonyítani. A nemzedékek harca ily esetben a családi élet legmélyére elható politikai vagy világnézeti harccá élesedik. A nemzedékeknek rendes és elkerülhetetlen ellentéte és küzdelme azonban önmagában véve még nem jelent komoly nehézséget és súlyos lelki összeütközést a fiatal nemzedékek lelkében, mert rendes úton és helyes ki-egyenlítődéssel megoldható.

A *nagyvárosi ifjúságnál*, úgy látszik, a nemzedékek harca élesebb és inkább mozog az eszmék síkján, mint a falusiaknál. A nagyvárosi fiatalság ugyanis gyorsab-

ban érik és fejlődik szellemi önállóságra, mint a falusi és mivel az értelmiség rétegéhez tartozik, jobban áthatják az egymásnak ellentmondó koreszmék, a különböző társadalmi rétegek életfelfogásának alapfogalatai, mint a maradibb vidéki és falusi fiatalságot. A nagyvárosi fiatalság szeme előtt vannak a nagy és kiáltó különbségek a szegény és gazdag között, a társadalmi bajok és romlottság példái, a sajtó és a szóbeli hírközlés izgató közlései, de ugyanúgy a hazafias vagy vallásos életnek ösztönző megmozdulásai is, mindezek végül is határozott állásfoglalásra készítenek.

Ez az állásfoglalás elsősorban a réginek, az áthagyományozottnak a *bírálatában* jut kifejezésre és a megújulás vágyát készíti elő a nagyvárosi ifjúságban, mely mint ismeretes, mindig kész legújabb és legdivatosabb eszméi és eszményei mellett tüntetni és mozgalmakat kelteni életre.

A gyermekeknek a szülőkhöz való viszonya nem merül ki azonban a nemzedékek egymással való harcában, a gyermek helyzete a családban sokkal bonyolultabb, semhogy egyetlen jellemző vonással leírható volna. E viszony bonyolódik a gyermeknek külön az *apához* és külön az *anyához* való sajátos és egyéni kapcsolatával, amely személyes tapasztalatok és élmények sorozatában jut kifejeződésre. E viszonyokban megisméltődnek a környezet és külvilág általános érvényes mozzanatai: a gyermek helyzete a szülőkhöz lehet kedvező vagy kedvezőtlen, rendes vagy rendellenes, megfelelő vagy meg nem felelő. Mindezekre példakul említhetjük: a kényeztetést vagy a durva, meg nem értő, zsarnoki, szeretetlen, Önző apai vagy anyai bánásmódot, az alkoholista vagy munkanélküli apát, a beteges lelkületű, patológikus gyermekkínzó anyát, a kereső, „ideges”, türelmetlen vagy a házáséletben csalódott anyát, aki gyermekei nevelését elhanyagolja, tőlük idegenkedik és számtalan más helyzetet és lelki elferdülést, fogyatkozást és ezek ellentétes végleteit.

Azonkívül ki kell egészítenünk a gyermeknek a szülőkhöz való kapcsolatának rajzát a *gyermek* sajátosságainak, *rendes vagy rendellenes testi-lelki tulajdonságainak* a számbavételével. A gyermek helyzetét a családban ugyanis ezek a mozzanatok is lényegesen befolyásolják. Az a rendes és szabályszerű helyzet, ha az egészséges és normális gyermek rendes és megfelelő környezetben, egészséges és kiegyensúlyozott szülők szeretetének és bölcs nevelésének a meleg légkörében nő fel. Ez a legjobb (optimális) eset azonban csak eszménykép, melyet a valóság csak többé-kevésbé közelíthet meg s a való élet esetei ezt csak kisebb-nagyobb fokban közelítik meg.

Két típus emelkedik ki e szempontból az egyéni esetek tömegének szemléletéből: az egyik a rendes (normális) gyermek rendellenes, a másik a rendes környezetben élő rendellenes gyermek lelki képe.

A rendellenes családi helyzet igen sok esetet és változatot foglalhat magában. Már az egyetlen gyermek esete is ide sorolható, — annál inkább rendellenes helyzetűnek ítéljük az árva gyermeket, az elvált szülők gyermekét, vagy a nem kívánt visszaéléseknek kitett gyermeket stb. Ezekről a sajnálatra méltó típusokról egy későbbi fejezetben lesz szó. E helyen csupán a „minta-szerű”, vagyis többgyermekes, rendes, összhangban élő család viszonyait vizsgáljuk, abból a szempontból, milyen az ily környezetben nevelkedő gyermekek lelki fejlődése.

Ahol az egyke nem uralkodik, ott a családi környezet általában természetesebben és sokkal előnyösebben hat a benne élő gyermekekre. A több vagy sok gyermekkel megáldott családi együttesnek megvannak a *fényoldalai*, de a nehézségei és kedvezőtlen következményei is.

A testvérek sorában különleges helyzete van *az első* és *az utolsó* (legkisebb) gyermeknek. Az első gyermeknek azért különleges a helyzete, mert más testvér nem előzte meg, tehát attól nem tanulhatott, az utána követ-

kezők pedig reá támaszkodnak, sőt sokszor az ő felügyeletére vannak bízva. A szülők is többet kívánnak a „legnagyobbától” és előfordul, hogy felelőssé teszik a kisebbek viselkedéséért. Mindez a gyermeket többé-kevésbé nehéz helyzetbe hozhatja, ha a szülők nem járnak el elég óvatosan és körültekintően.

A sorban legutolsó gyermek helyzete is különleges, mert a legjobban rászorul a gondoskodásra és ezért gyakran elkényeztetik mind a szülők, mind a nagyobb, esetleg már felnőtt testvérek. Az elkényeztetés azonban az ilyen gyermekre más hatással van, mint az egyetlenre, mert már a testvérek hatása is közrejátszik. Általában a testvérek nagyobb száma azért jelent kedvező légkört, mert a második, harmadik stb. gyermek gyorsabban fejlődik, mint az első, akinek egyedül a maga erejéből kell minden fejlődési fokozaton átjutnia, az utána következők azonban már tőle tanulnak, őt utánozzák és vele játszva, a gyermeki társadalom első viszonyaiba természetesen beleélhetik magukat.

A teljesen megfelelő testvéri környezethez hozzátartozik az is, hogy különböző nemű testvérek alakítsák. A gyermekek számára ugyanis ez az első társadalmi iskola a szülők vezetése alatt, melyben korán megismerhetik a másik nem elütő természetét és szükségleteit, valamint elsajátíthatják a helyes érintkezés és bánásmód első alapelveit is.

A Jiépes család *árnyoldalait* sokan abban találják, hogy a mai nehéz viszonyok között csak a nagy kerelessel bíró családfő tudja biztosítani kellőképpen a nagyszámú gyermekek táplálásának, ruházásának és nevelésének költségeit. Ez a nehézség nálunk csak a legutóbbi időben enyhült lényegesen, végkép azonban sem az állam, sem a társadalom nem tudta még a mostani rendkívüli viszonyok miatt elosztatni. A sokgyermekes család tagjai mintegy egymásnak rovására fogyasztják az élet egyes javait; ételmet és levegőt. Az általános lakásviszonyok sem javultak annyira, hogy a nagyvárosi családok igényeinek megfelelhessenek, különö-

sen, ha több gyermek népesíti be a lakást. Ragályos betegség esetében pedig igen sokszor nincs mód a beteg gyermek elkülönítésére. Egy másik nehézség abban nyilvánul, hogy a nagyszámú gyermekcseregben, különösen ha a szegénység és ápolatlanság is hozzájárul a családi légkör kedvezőtlen hangulatához, könnyen talál utánzásra egy-egy hiba és a kisebbek eltanulják a nagyobbaktól a különböző hibákat, sőt a szülők ellen is bizonyos társas összetartozás fejlődhetik ki közöttük; néha közös vállalkozásokra indulnak a testvérek, melyek veszedelmes csínytevésekké is fajulhatnak.

A szülői felügyelet ugyanis az ilyen családokban nagyon megoszlik s ez már magában véve is nagy fogyatkozást jelent a gyermekek nevelésében. Ezekhez járhatnak még más kevésbé dicsérendő körülmények is. Így például a nagyszámú gyermekcsereg fegyelmezésében és a szokásos büntetések kiosztásában is szoktak a szülők bizonyos hibákat elkövetni. Ha t. i. a gyermekekben közös hibát talál a büntetést kiosztó szülő, gyakran előfordul, hogy vagy valamennyi gyermeket egyformán bünteti, vagy pedig főképen azt, akit valamenynyik közül előre „tettesnek” tart; így alakul ki sok esetben a „bűnbak”, a „szokásszerűen megvesszőzött” gyermeknek (Prügelknabe) típusa. Az is való, hogy a gyermekek csoportosan sokat veszekednek és verekednek egymással, mert nemcsak az irigység, féltékenység és a szülők előtt való árulkodás fejlődhet ki kis társadalmukban, hanem a természetes harci ösztön is erős ösztönzést nyer.

A sokgyermekes családban általános szokás a kisebb gyermekeket az idősebbek gondjaira bízni; ez a szokás azonban kétféle eredménnyel járhat: egyrészt korán kifejlesztheti, különösen a leányokban az ápoló hajlamokat, az anyás törekvéseket; másrészt a gyermek megterhelésére is vezethet, azonkívül alkalmat adhat a gyermeki féltékenységnek, sőt gyűlöletnek kifejezésére is. A nagyobb testvér arra a gondolatra is juthat, hogy a testvértől és a terhes szolgálattól rövid úton megszaba-

dúljon: ilyen körülmények között megesett súlyos testi sérelmekről, gyilkossági kísérletekről is tud már a gyermeklélektan.

Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a nagyszámú gyermekek nemcsak hogy sokfelé osztják meg a szülők figyelmét s ezért azok nem foglalkozhatnak gyermekeikkel egyenként és tehetségeiknek megfelelően, hanem egyenlő mértékkel mérnek és egyforma nevelésben részesítik mindnyájukat. Mindebből az következik, hogy a nagyszámú családban csak akkor fejlődnek ki a környezet előnyös hatásai, ha egyrészt a családnak megfelelő anyagi ereje van s lakásviszonyai is biztosítják a gyermekek egészséges fejlődését, másrészt, ha a szülőknek elegendő idejük, képességük és törekvésük van arra, hogy neveléssel ellensúlyozzák a gyermekek nagyobb számának esetleges hátrányait.

A gyermek *tágabb családi környezetében* fontos szerep jut *a nagyszülőknek*. Közismert, hogy a nagyszülők mily különös tekintélyi helyzetet foglalnak el az unoka lelki világában s mennyire hajlamosak az unokákat elkényeztetni.

Távolabb szoktak állni a gyermekektől *a rokonok*, keresztszülők, kiknek alkalmi látogatásai, ajándékai stb. a gyermek életében nagyjelentőségűek és ünnepélyes színezetűek szoktak lenni. A kisgyermek reakciói egyébként általánosságban attól függenek, mily gyakoriak az ilyen rokoni látogatások, mennyire bizalmas természetűek és játékosak.

Még jelentősebb a helye a gyermek életében *a közvetlen gondozásával* megbízott alkalmazottnak (pl. *dajka*), aki sokszor az anyát helyettesíti és a csecsemő életébe a legszorosabban beleszövődik. A csecsemőnek és a kis gyermeknek a lelki alakulása az anyáé mellett a dajka bánásmódjától függ leginkább. Kezdetben az apa jelenlétéről a csecsemő csak másodsorban vesz tudomást, első helyre az anya és a dajka, vagy csak a dajka kerül a csecsemő élményvilágában. Ezért nagyon fontos, mily lelki tulajdonságokkal közeledik a

dajka a gyermekhez s milyen a bánásmódja, megvan-e benne a kellő szeretet és kímélet a gyermek iránt, vagy pedig közömbös, esetleg durva, hanyag vagy rosszindulatú viselkedést tanúsít.

A kisgyermeket is sokszor rábízzák a munkában elfoglalt vagy szórakozások után futó szülők *a cselédekre*, kiknek lelki alkatától és jó vagy rosszindulatától rendkívül sok függ a gyermek első benyomásainak alakulásában. Vannak dajkák és cselédek, akik igazi anyai szeretettel vonzódnak a reájuk bízott gyermekekhez; találkoznak olyanok is, akik rossz hatással vannak reájuk, ilyenek például azok, akik ijesztgetik a gyermekeket, rémes történeteket mesélnek vagy különböző félelmetes dolgokat, vagy azok a dajkák, akik szexuális visszaéléseket követnek el a gyermekekkel, esetleg hanyagok az ápolásban stb. Mivel a kiszolgáló cselédek főképpen a városokban találunk alkalmazásra, azért a cselédek kapcsolatában felnövő gyermekek is a városi élet jellegzetességei közé tartoznak; falun a gyermekek ezt a mozzanatot alig ismerik.

4. A nevelés intézményei.

A szűkebb és tágabb családi környezet hatásainak szemléletéről áttérve *a nevelés más intézményeinek* hatásaira, meg kell emlékeznünk *a gyermekkertekről és óvodákról* is, mint a környezethatások jelentős hordozóiról. Gyermekkertek és óvodák ma már nemcsak városokban, hanem falukban is vannak és a legszélesebb körben terjesztik áldásos hatásukat.

A gyermekkertek és óvodák egészséges s megfelelő keretet adnak a gyermek első rendszeres művelődésének. Különleges és lélektani alapon megszervezett nevelést adnak a Moniessori vagy Froebel elvei szerint berendezett óvodák, de általában a korkívánta színvonalon működnek a többi ilyen intézetek is. Mindezek *jelentősége* nem csak azért nagy a gyermek életében, mert itt ismerkedik meg először az otthontól elütő olyan

környezettel, mely egészen az 5 szükségleteihez van mérve, hanem azért is, mert az óvodában vagy gyermekkertben jut először érintkezésbe a nevelés hivatalos megszemélyesítőivel és itt tanul meg érintkezni a hasonló gyermekek kis társadalmával is. A nevelő személye, az óvodában vagy gyermekkertben uralkodó szabályok, az új társasjátékok, feladatok, a többi gyermekkel való együttélés és együttműködés kényszere nagy lépéssel viszik előre a gyermek fejlődését.

A gyermekerti és óvodai nevelésre különösen az egyetlen gyermekeknek van szükségük, hogy társaslénné válásuk („szocializálódásuk”) hiányai megszűnjenek. Nem egy pedagógus az egyetlen gyermek számára feltétlenül szükségesnek tartja ezeket az intézményeket. Hasonlóan szükségesek ezek a gyengeelméjű vagy fogyatékos gyermekek számára is. Ezeket éppen az elemi oktatást megelőző nevelés hivatott annyira felemelni és alakítani, hogy a művelődés elemeit ők is befogadhassák, továbbá egyéniségüknek megfelelő mesterséggel vagy munkával önálló keresetre telessenek szert és ezzel önértékük is kialakuljon s magukat hasznos és értékes embereknek tarthassák.

Kiemelkedő jelentőségük van a gyermek első társadalmi környezetében a *társasjátékoknak*; ezeknek „*társadalmisító*” (szocializáló) hatása szembetűnően nagy. A kisgyermek már a társasjáték közben tanulja a többi gyermekekhez való alkalmazkodást, játékszereinek jólétkü átengedését, az önzésnek szabályozását, az egyéni felülkerekedésről, zsarnokoskodásról, Önkényeskedésről való lemondást. A csoportalakításban természetesen először csak külső célok fogják egységbe a játszó gyermekeket; belső lelki közösség csupán később alakul ki közöttük, még pedig először a serdülés korában, a barátság formájában. A gyermek fejlődésével együtt nő a játékok társas jellege is, több és több résztvevő társul közös cselekvésre és csakhamar kialakulnak a játék szabályai, melyek a gyermek életében az erkölcsi normának első jelentkezési formái.

A gyermek játékaiknak szabályai szigorúak, kivéteket nem engednek meg és a helyes vagy helytelen cselekedetek következményeit kérlelhetetlenül éreztetik. A játszó gyermekek társadalma abban különbözik a megszokott családi légkörtől, hogy ez utóbbiban a gyermek számíthat elnézésre, hibáinak bocsánatára és enyhe felelősségre vonásra, de a gyermekek közös játéka közben semmiféle elnézés vagy enyhe beszámítás nem könnyíti meg a helyzetét, teljesen és egyedül „felelős” tetteiért és minden gyermek annyit ér, amennyit saját ügyességével, erejével segítség nélkül tud elérni. A társasjátékok különösen jó iskolai a becsületes és egyenlő feltételek közt lefolyó egyéni mérkőzéseknek, mert nem ismernek illetéktelen beavatkozást, pártfogást (protektíót) és szigorúan büntetik a tisztességtelen fogásokat vagy csalási kísérleteket. A játék tehát a gyermekkorban erős próbatétel és az erkölcsnek valódi edző iskolája.

Vannak azonban a *gyermekjátékoknak meggondolást érdemlő mozzanatai* is, ilyen például, hogy a játékban az erősebbek, ügyesebbek kíméletlenül felülkerekednek és legyőzik a gyengébbeket. A legyőzöttekben esetleg a csekélyebbértéktűség érzését kelti ez, a győztesekben pedig az erőszakosság vagy zsarnokság jogosultságának, a nyers erő vagy ravaszság diadalának érzését erősíthetik meg. A gyermekek játékaiknak e nem kívánatos hatásai azonban még sem vezethetnek arra a véleményre, hogy a felnőttek beleavatkozzanak ebbe a sajátosan gyermeki tevékenységbe s azokat megfosszák önkéntes kezdeményező erejüktől (spontaneitásuktól), még kevésbé arra, hogy a gyermekjátékokat a felnőttek gondolkodásmódja szerint átalakítsák. Az a helyes út, melyet a játékok esetleges irányításában követni kell, hogy megőrizzük a játék eredeti, a gyermek lelkéből fakadó természetességét (spontaneitását) s a mellett egyenlő feltételeket törekszünk biztosítani minden gyermeknek a szabad játékra és arra, hogy annak nevelő hatásait élvezhesse.

A játék a serdülő- és ifjúkorban éri el társas életre nevelő hatásának legfelső fokát. Az a serdülő vagy ifjú, aki részt vesz társasjátékokban, sportban, a társas erényeknek mindenféle fajtájában gyakorolja magát. Elsősorban meg kell tanulnia a közös célra irányuló legszorosabb együttműködést társaival és feláldozni saját dicsőségét a köz javára. A „köz java” először a csoport győzelme, de ez a lelki magatartás könnyen kiszélesíthető és átvihető a nemzet, a társadalom, a haza, az emberiség javára. E mellett a csoportos játékok és sportok megkövetelik a résztvevőtől a személyiségnek teljes munkábaállítását: a kezdeményezőképeséget, gyors áttekinthetést, a helyzetek helyes megítélését, az elhatározóképeség könnyű mozgását, az önellenőrzést és önuralmat, az erélyes cselekvést, a célért való lelkesülést és felelősségérzést; mindez csupa oly tulajdonság, mely más környezetben és más helyzetekben, később pedig az élet feladatainak teljesítésében is rendkívül fontosak.

A gyermekkor és ifjúkor egyik fontos környezet és nevelési kérdése a játszótársak *hatása* a gyermek lelki fejlődésére. Közhely a nevelői és lélektani gyakorlatban és irodalomban, hogy a gyermeknek okvetlen szüksége van társaságra, a legjobban akkor, ha egyetlen gyermek. A testvérek alkotják a megfelelő gyermekkori környezetnek első, a játszótársak annak második zónáját.

A játszótársak hatása azonban amilyen szükséges és a fejlődést előmozdító hatású a rendes játékokban, olyanynira káros is lehet más vonatkozásokban, nevezetesen a *rossz szokásoknak* elsajátításában és ifjúkori *bandák alakításában*. Az idősebb gyermekek sokszor rosszra tanítják a kisebbeket pl. helytelen szexuális, vagy más illetlen játékokra és szokásokra, melyeket megfigyeltek, vagy másoktól tanultak, vagy ildomtalan beszédre s oly kifejezések használatára, melyek egyáltalán nem kívánatosak stb. A romlott társak mellett vannak azonban tudatlan ártatlanok is, akik nincsenek tisztában a rossz szokások helytelenségével vagy káros

hatásával, hanem csak utánzásból vagy játékból adják tovább a rosszat kíváncsi társaiknak.

A gyermeki kíváncsiság és a csínytevés hajlama szokott e tevékenységek főrugója lenni. A gyermekek sokszor valóságos kis társulatokba tömörülnek, ezeknek azután a céljuk a szülők tudta nélkül folytatott helytelen játék és szórakozás. A nagyvárosokban a játszótársak különösen a külvárosok üres telkeit vagy az utcát választják maguknak, ha már a lakás, az udvar, vagy a lépcsőház, a pince és a padlás szűknek bizonyul. E helyek azért is mutatkoznak igen alkalmasoknak a legkülönbözőbb játékokra, mert ezek a szülői felügyelettől távol esnek, nagy szabadságot biztosítanak. De éppen ezen okok miatt veszedelmeket is rejtenek magukban, különösen, ha a játékok oly kritikus pontokra terelődnek, pl. szexuális játékokra vagy veszedelmes vállalkozásokra. A legkülönbözőbb veszélyek fenyegetik a gyermekeket pl. a víz mellett, vagy az épületállványokon, az idegen kertekben, tilos területeken való hancúrozások, fáramászás közben, az utcai közlekedéssel, járművekkel való kísérletezések stb. Természetesen nem volna helyes e veszélyeket túlozni és tőlük a gyermekeket teljesen elzárni. A nemi kíváncsiság kinövéseit azonban helyes felvilágosítással és ellenkező szoktatással el kell hártani és le kell nyesegetni. A veszélyekről pedig tudjuk, hogy bizonyos fokig a gyermek önállóságra való fejlesztését szolgálják, másfelől pedig a gyermek ügyességénél és életerejénél fogva elvesztik igazi élüket és káros hatásait. Viszont hatékonyan bele kell avatkozniuk a felnőtteknek a gyermekek csoportos és játékos tevékenységébe akkor, mikor olyan bandák alakulásáról vesznek tudomást, melyek az egyszerű játékokon és csínytevéseken túl valóságos *büntettek végrehajtására* keletkeznek.

A 10-14 éves kort az angol írók *a csoportalakítás sajátos korszakának* (gang age) nevezik. Oly csoportok keletkeznek e korban a gyermekek között, melyek a legnagyobb mértékben magukra vonják a nevelők fi-

gyelmét. A csoportok vagy bandák ugyanis legtöbbször a szomszédságban lakó gyermekekből toborzódnak, általánosságban egyenlő értelmességüekből állanak és a legkülönfélébb tevékenységet fejtik ki s ebben nagy fontossága van a *csoport vezérének*. Nem mindig maradnak meg csoportba szövetkezett gyermekek a vad, de ártatlan játékoknál (pl. labdázás, verekedés más csoportokkal, stb.), hanem igen sokszor áttérnek a káros csínytevések kigondolására és végrehajtására, ezek azután már a büntetőtörvénykönyvbe ütköznek.

Ha a csoport tagjai ilyen tervekre szövetkeznek, egymást esetleg esküvel kötelezik és szigorú szervezeti szabályoknak vetik alá, akkor a csoportot „bandának” nevezzük. Ily bandák minden nagyvárosban keletkeznek s különösen a külvárosokban garázdálkodnak, ott van a banda esetleg titkos székhelye vagy raktára. A bűnözésre vagy iskolakerülésre, szökésre és züllés való rávezetés mellett a bandáknak további vészedéin abban rejlik, hogy a tagjai az otthon vagy az iskolában tanult elvekkkel és szokásokkal ellenkezőket sajátítanak el, pl. fajtalan beszédet, káromkodást, a lopások, betörések szervezését és végrehajtását, szóval ami homlok-egyenest ellenkezik a rendes családi környezet felfogásával és szokásaival.

A *cserkészmozgalom* a 10-14 éves gyermekeknek éppen ezt a csoportalakító hajlamát és szellemét vette alapul és így fejlesztette a csoportéletet nemes irányban. A közös vállalkozások végrehajtásához szükséges összetartás (szolidaritás), önfeláldozás és fegyelem, a természetben való élet, a kalandok és közös komoly tevékenységek, váltakoznak szórakozásokkal. Mindezt végül nálunk nemes keresztény és nemzeti, lovagias és hősi szellem járja át. A cserkészcsoportok tehát a gyermekek természetes irányulásait használják fel és fejlesztik ki értékes irányban. A cserkészlet a legjobb ellensúlya a nagyvárosi gyermek helytelen irányba terelődhető csoporthajlamainak és azoknak egyúttal teljes ki-

elégülést is nyújt. Előnye az erkölcsök ápolása mellett még az is, hogy a természetbe vezeti a gyermekeket és az iskolai szünetidőt használja fel céljaira főképen, azt a szünetet, melynek felhasználása egyébként a gyermeknek teljes szabadságára volna bízva. A nagy szabadság azonban egyúttal tág teret adna káros bandák kialakulására.

Az iskola mint környezeti hatás részint a gyermeket övező társadalomnak, részint pedig a művelődésnek a körébe vág, de egységes összefüggő környezetet alkot a gyermekre tett hatásaiban. Az iskolának szorosan vett oktató és céltudatos nevelői ráhatásait e helyen nem tárgyaljuk, jóllehet általánosságban azok is a környezeti hatások nagy egységébe sorolhatók. A környezeti nevelés tana (pedagógiai milieutan) csak azokat az „észrevétlen együttnevelőket” veszi szemügyre, melyek a rendszeres és módszeres nevelés munkáját, terv és célzatosnélkül kiegészítik s ezért nem „nevelői”, hanem „fakító” tényezőknek mondhatók. Ezek közé tartozik elsősorban az iskola épülete, kertje, távolabbi természeti és művelődési környezete. A nagyvárosi iskolaépületek általában hátrányban vannak a vidékiekkel szemben természeti környezet tekintetében: sem tiszta levegő, sem kert, park nem övezi a nagyvárosban az iskola épületét. A szükséghez képest a sűrűn lakott belvárosi kerületekben éppúgy van iskola, mint a külváros szabadabb, de elhanyagoltabb utcáiban. Budapesten a Rózsadomb, a Vár, a budai oldal kedvezőbb hely bármilyen iskola számára, mint a pesti városrészek és utcák. Újabb időben az állam iskolapolitikája is nagyobb érdeklődéssel kíséri a vidéki nevelőintézeteket s ma már sokan vallják azt az elvet, hogy az angol iskolázás mintájára, amennyire csak lehet, a vidéken kell elhelyezni a középiskolák növendékeit, hol a levegő, a természeti környezet kedvezőbb alakulása, de egyúttal a társadalmi környezet is, sokkal alkalmasabb a gyermekek nyugodt és egészséges fejlődésének biztosítására, mint a nagyváros légköre.

Az iskola épületével szemben az első követelmény az egészségügyi kívánalmak figyelembevétele és megvalósítása. A főbb részletek eléggé ismeretesek: az iskola termeinek kellő nagysága és szellőztethető volta, gondoskodás a napfényről, széles tágas ablakok, széles, kellő terjedelmű folyosó és udvar, hogy a növendékek az órák közti szünetekben zsúfoltság nélkül és szabadon mozgathassanak, a portól is mentes tisztaság, különösen az illemhelyeken (ezekre különösen is felügyelnie kell az iskola hatóságának), a tiszta ivóvíz; az épület barátságos és szép külseje.

Az utolsó két évtized korszerű hazai és külföldi iskolaépületei az „új nevelés” irányzatának hatása alatt már szinte eszményi alakban mutatják a jó iskolaépületet: barátságos és szép az iskolaépület nagy kert közepén, ennek egyrésze díszkert, a másik gyakorlati célokat szolgáló veteményes kert és játszótér, vannak nyílt helységek a szabad levegőn való oktatásra is; növények és virágok az épület belsejét is üdévé és vonzóvá varázsolják (*scuola serena*), a falak is kellemes és élénk színűek; a szabad mozgást és a jó levegőt a lehető legnagyobb fokban biztosítják a gyermekeknek. Az ilyen iskolák láttán vagy leírásuk olvasásakor ráeszmélhetünk arra, hogy mily nagy utat tett már meg, jórészt még csak elméletben, az iskolai egészségügy s mily fontosságot kell tulajdonítanunk az iskolai környezet hatásának. Az egyik német nevelő megvizsgálta a jól megtervezett szép, új iskolaépületnek környezethatását a régivel szemben, a következő eredményre jutott: „A gyermekek nyíltabb lélekkel és kedéllyel járnak az iskolába s a tanítóknak sokkal könnyebben sikerül hozzájuk férközni, mint annakelőtte.” „A gyermekek öröme és készsége a munkára nagyon fokozódott. A gyermekek azóta sokkal szívesebben járnak iskolába s a szülők is jobban érdeklődnek az iskola munkája iránt, mint azelőtt.”

Az iskola épületén kívül az iskolának *emberi környezete* is van. Ehhez tartozik a tanító- és a nevelőtestület,

a tanuló osztálya vagy csoportja s végül az egész tanuló-sereg, a szülők is, kiknek kapcsolata a mai iskola életével sokkal szorosabb, mint két-három évtizeddel azelőtt. Az eszményi környezetet az az állapot mutatná, melyben az iskola és a szülői ház nem csupán „együtműköd-nének” egymással, hanem úgyszólván egyetlen nevelő-testületet alkotnának. Az iskolába járó gyermek egy-szerre két közösségnek a tagja: a családé és az iskoláé; ősbibb, erősebb és mélyebb ezek közül természetesen a család. Az első nagyobb társadalmi közösség viszont az iskola, ez követel a gyermektől új viselkedésformákat és ez vezeti be őt a családon kívüli viszonyokba és köte-lességekbe. A társas, vagy mi- (Wir-) érzületnek nagy alakító műhelye nem a család, hanem az iskola.

Az iskolának, mint környezetnek kérdéskörét azon-ban mindezek még nem merítik ki, beletartozik abba még sok más mozzanat is. Ilyen pl. az *otthon és az iskola* (ideértjük az óvodát és a gyermekkertet is) *viszonyának* kérdése, melyet a mi nevelőink is számtalanszor meg-tárgyaltak már. Az otthon és az iskola viszonyát helye-sen azonban abból a lélektani igazságból kiindulva le-het csak megvilágítani, hogy a gyermek az iskolára ál-talában azokat a *beállítódásait* viszi, amelyeket megelő-zően a családban szerzett s ezért a tanítóknak és neve-lőknek első szerepkörükben „a *szülők helyetteseinek*” kell magukat érezniök. E miatt a tanító személyiségének második nagy lélektani szerepköre, hogy t. i. ő „a *mű-veltség hivatalos átadója*”, csak kiegészítője lehet az el-sőnek. A tanulók előhaladása, a tanulás, az iskolai visel-kedés nagyrészt annak a függvénye, mily érzülettel te-kint a gyermek tanítójára, pl. szereti-e, vagy fél-e tőle stb. Ezeket az otthon kialakított beállítódásokat ugyanis a gyermek szabályszerűen átviszi a szülőkről a taní-tókra. Az otthon és az iskolai környezet közös munká-jának és hatásának ez a törvényszerűség éppen az egyik alapköve.

Hasonlóképen kell felfognunk a gyermek viszonyát *társaihoz is*, akiket akár az óvodában, akár a későbbi

tanulóiskolában talál: ezekhez való alkalmazkodása, együttjátszása, vagy önzése stb. mind oly viselkedésformák, melyek az otthoni tapasztalatokból származtak és sokszor már kész szokások alakjában kerülnek át az új környezetbe. Ez a szempont segíti a tanítókat és nevelőket abban, hogy jobban megértsék a gyermekek egyéniségét, hogy belepillantsanak *a jó vagy rossz szokások keletkezésébe* s így valóban hasznos együttműködést fejthessenek ki a családi neveléssel. Az iskolának, mint környezetnek további problémái még: az oktatás és nevelés módszereinek alkalmazása a *gyermek egyéniségéhez* (individualizálás, az oktatás és nevelés egyéniesítése), vagy annak *típusához* (tipizálás); az *iskolafajok többfélése*, pl. a fogyatékosok iskolái, kiségitő iskolák, a kitűnőek iskolája, az általános műveltséget nyújtó, vagy szakiskolák stb., — csupa oly kérdések, melyek nemcsak a neveléstudományhoz tartoznak, hanem a környezet elméletét és gyakorlatát is közelről érdeklik, mert az említett kérdésekben mindenütt a gyermek eredeti felkészültségeinek és a környezet határainak összejátszásáról van szó.

Végül ki kell térnünk a gyermek környezetének ismertetésében a *vallás és egyház* nevelő és emberalakító hatásaira is; ezek hozzátartoznak a család és iskola munkájához. E hatásokról az alább következőkben tözetesen is kell még szólnunk.

5. A társadalmi környezet. Állam.

A társadalom fogalmába már a család, a rokonság és ismerősök köre is beletartozik, hasonlóképpen a nevelődés fentebb említett intézményei is. Mégis, mikor társadalmi hatásokról beszélünk a gyermek életében, akkor az emberek csoportjaiból azokra gondolunk, akik az említett körökön túl alkotják a gyermek emberi környezetét.

A tágabb értelemben vett rokonság, a családhoz tartozók a család baráti köre és az ismerősök jelentik először a gyermek számára „a nagy társadalmat”. Ennek a

társadalomnak hatásai a gyermekekre nagyon sokfélék lehetnek, a benne résztvevő személyek egyénisége és a családdal való kapcsolataik minősége szerint. De, nem közömbös tényezők a gyermek életének alakulásában, abból is láthatjuk, hogy sok kiváló ember életrajzában foglalnak helyet és néha jelentőségben a szülői ház hatásait is felülmúlják, különösen akkor, ha a gyermek elárvul vagy más oknál fogva kiszakad a családból és huzamos időn keresztül valamelyik rokonnak vagy ismerősnek nevelése vagy irányító hatása alá kerül. Bármily tökéletes is legyen azonban az ilyen rokoni környezet és nevelés a családi kapcsolatok eredeti értékét és hathatós voltát pótolni sohasem tudja. Minden gyermekben él a sajátos igény az *igazi anyai és apai* nevelés és szeretet iránt. Néha ez csak az öntudatosabb gyermekkorban tör ki először, mikor a gyermek már öntudatosan tud helyzetéről gondolkodni és összehasonlításokat tenni. Sok embernél a „*gyökérelenség*” érzése vagy a *honvágy* különböző megnyilvánulásai ezekre a gyermekkori élményekre és hatásokra vezethetők vissza.

Az a társadalmi osztály vagy réteg, melybe a gyermek szülői révén beletartozik, szintén jelentős tényező. A társadalmi osztályoknak van külön társadalomszemléletük, hagyományuk, és sokszor azonos politikai vagy világszemléletük, erkölcsi kódexük és viselkedési illemszabályzatuk; ezek alkotják az illető osztály lelki szervezetét s elválasztják más társadalmi osztályoktól. A mai társadalmakban az osztályokat elválasztó vonalak nem oly élesek ugyan, mint pl. a régi rendi tagozódás idején, de elég határozottak és éreztetik hatásukat és néha valóságos szakadékokká válnak.

A mai magyar társadalomban elkülöníthető a „művelt” („lateiner”) osztály, a „a nem művelt” falusi (paraszt) vagy iparos osztálytól. Az „úr és paraszt” elnevezés a magyar társadalomnak középkori állapotából származik. A „paraszt” elnevezéshez még mindig bizonyos megvetés és kicsinylés is tapadt. A műveltek osztályán belül ismét a *főnemesi réteg* (arisztokrácia)

emelkedik ki, mint önállóságát és zártságát többé-kevésbé megőrző társadalmi osztály. Nem annyira osztály, mint inkább csoport a jellege a „városi” (nagyvárosi) lakosságnak a vidékiekkel szemben; az utóbbi elnevezésnek nálunk is bizonyos lekicsinylő mellékíze van. Beszélünk *felsőbb tízezerről* is; ez a kifejezés meghatározatlan együttese azoknak, akik műveltségüknél és vagyoni helyzetüknél fogva a kormányzásban, vezetésben, irányításban és a magas kultúrában részt vesznek, a nélkül, hogy határozott társadalmi osztályt alkotnának. Hasonlóképpen eléggé meghatározhatatlan az is, amit „középosztálynak” nevez a magyar szójárás: ez az osztály sem oly zárt és nem oly határozott jellegű, mint pl. az arisztokrácia. A társadalomnak azok a tagjai tartoznak ide, akik műveltségük, hivataluk révén a régi nemességnek tekintik magukat, de idetartozik a kisebb birtokos dzsentry is; sőt a társadalom egyik törvénye, a fölfelétörékvés (az aszcendizmus) értelmében a kishivatalnokok is, stb. Ugyanezt mondhatjuk az „alsó néposztályokról” is, amely elnevezés a kisiparosokat, önálló és önállótlan munkásokat, sőt az őstermelő parasztságot is magába szokta foglalni, továbbá mindazokat, akiknek élete szegénységben, nyomorúságban és bizonytalanságban telik el.

Nem szóltunk eddig a „népről”; ennek a kifejezésnek tartalma és jelentése nagyon változó, a szerint milyen korban használják és mily társadalomtudományi jelentést kölcsönzünk neki. Petőfi korában egészen mást jelentett a „nép”, mint ma, mikor a „népiségről” úgy beszélünk, mint egy államba szervezett társadalomnak legbensőbb lelki jellegzetességéről, mely annak történetében, művelődésében, és minden közös életmegnyilvánulásában kifejeződik. A népiség értékelve különös erővel járja át azokat a „nemzetiségeket” vagy „népcsoportokat”, melyek a magyar birodalom és állam keretében, külön jogszabályok szerint élnek.

A különböző társadalmi tagozódásokon áthúzódik a „szegény” és „gazdag” emberek nagy társadalmi külön-

bőzsége, mely nem alkot ugyan osztályokat a szó igazi értelmében, de elég hatásos ahhoz, hogy minden osztályon belül sajátos viselkedéseket, sőt életformákat alakítson ki. Az egyes osztályokat és csoportokat, melyekből többnyire van kölcsönös *átmenet*, a közfelfogás bizonyos *ranglétrába* (hierarchia), egymás feletti rendbe sorozza s ez a rendszer inkább társadalmi jellegű. A „*társadalmi följelé törekvés* (aszcedizmus)” törvénye szerint az alacsonyabb osztályokból az egyének általában a közvetlenül, vagy közvetve magasabb osztályba törnek, kivéve azokat a rétegeket, melyek viszonylagos mozdulatlanságra vannak ítélve, akár azért, mert a legfelsőbbekhez tartoznak (pl. az arisztokrácia) akár mert a legalsóbbakhoz („a puszták népe”). A jelenkori társadalmi fejlődéshez tartozik végül az a mozgalom is, mely „osztály nélküli” és „néptársadalmat” kíván a régi helyébe állítani. Hogy ez sikerülni fog-e, nem idetartozó kérdés. Azt azonban mégis hangsúlyozni kell, hogy a „népközösséghez” lelki közösség is szükséges.

A társadalom mellett, az egyházon kívül még alakító erővel hat a mai gyermek lelkére az állam is. Más és más azonban ez a környezeti hatás az államnak a társadalomhoz és az egyházhöz való viszonya szerint. Különösen fontos vonatkozások fejlődnek ki a fejlődő gyermek lelke és az állam között ott, ahol *nemzeti kisebbségek* is vannak. Más lélek alakul ki az állam hatása alatt az államalkotó fajhoz tartozókban és más a kisebbségekben, és ismét más az államrendszer alakító hatása a szigorúbb, mint a nagyobb szabadságot biztosító alkotmányok rendszerében. Az állam lelki hatásai azonban alig öntudatosak, vagy öntudatlan életet élnek a gyermek lelkében és ha mégis öntudatosabbra válnak a fejlődés során, akkor az állam láthatatlan, de mindenre kiterjedő személytelen főhatalom formájában jelenik meg a gyermek tudatában. A „személytelen főhatalomnak” élő megszemélyesítői pedig a különböző tisztviselők.

VI. A VÁROSI GYERMEK ÉS KÖRNYEZETE.

A környezet képe a valóságban nemcsak a környezet fogalmának általános tulajdonságait tükrözi vissza — nemcsak emberi, művelődési, természeti elemeket mutat nagy általánosságban —, hanem *valós (konkrét) alakulatokban* áll előttünk. Ilyenek: a város, a falu, a tanya, a víz melletti vagy hegyi település, stb. Az itt következő fejtegetésekben a környezetnek és külvilágnak azokat a valóságos és kézzelfogható környezetformáit fogjuk szemügyre venni, melyeket hazánk történeti fejlődése kitermelt és ezek keretében kívánjuk vizsgálni a magyar gyermek lelki világát s annak viszonyát a környezethez.

Első helyen a *városi* gyermek környezetét és külvilágát kell elemeire bontanunk; e munkánkban a *nagyváros* képének vonásaiból indulunk ki.

1. A nagyváros, mint természeti és művelődési környezet.

A „városi gyermek” lelki rajzához hozzáfogva, előzetesen meg kell állapítanunk, mit értünk *városi* és különösen *nagyvárosi* környezeten (és külvilágon)? A nagyvárosnak vagy világvárosnak sok tekintetben más összetételű a környezete, mint a közép- vagy kisvárosnak; oly elemei és lelki hatásai vannak, melyek az utóbbiakból hiányzanak. Jól tudjuk, hogy hazánkban csak egyetlen igazi nagyváros vagy világváros vart és ez egyúttal

a „főváros” is: Budapest székesfővárosunkat lakosainak száma, továbbá művelődési intézményei, idegenforgalma stb., de még az a körülmény is elválasztja minden más magyar várostól, hogy itt van az államélet központja. A többi magyar város mind „vidéki” város is egyúttal, azaz olyan a milieuje, mely lényegesen elüt a fővárosétól, bár ezekben is sok a fővárossal közös, vagy hasonló művelődési intézmény. A „vidéki” jelző mindig kifejez bizonyos csekélyebbértékűséget („provincializmus”), még akkor is, ha valamely vidéki városnak nagyértékű eredeti jellege, nagy történeti múltja van s e miatt talán egyéni és pótolhatatlan is. Mégis: a „vidékiesség” le nem törölhető bélyege rajta van minden magyar városon, ezek egyike sem főváros és nem is veheti fel a versenyt a főváros intézményeivel, szellemével és lelki légkörével. A vidéki városok kultúrája és intézményei csak kisebb, egyszerűbb és fogyatékosabb másai a tökéletesebb nagyvárosnak s ezért nem egy szemlélőben az elégedetlenség érzését kelthetik.

Rá kell mutatnunk azonban *vidéki városainknak* azokra a jellegzetességeire is, amelyek a pedagógiai környezet szempontjából mégis *előnyt jelentenek* a világvárossal szemben. Ezek abban összegezhetők, hogy a vidéki városok középúton vannak a nagyváros és a falu között, a természethez sokkal közelebb állanak s vele jobban kapcsolódnak, levegőjük egészségesebb, forgalmuk és az életük üteme nyugodtabb menetű s bennük a távolságok kisebbek, az életviszonyok egyszerűbbek, mint a valódi milliós nagyvárosokban; a nevelésre pedig általában jobb környezetet nyújtanak a nagyvárosnál, kivéve a művelődésnek azokat a tényezőit, amelyek szükségképen a nagy-, vagy fővároshoz kötöttek, aminek pl. a Nemzeti Múzeum, vagy a legmagasabbrendű zenei intézmények (Operaház). E hiányok dolgában azonban kétségtelen az is, hogy a művelődés haladásával és a nevelés fejlődésével a fővárosi zenei műveltség vagy más kultúrhatás nagyrészt a rádió is közvetíteni fogja s ezért a vidéki nevelés jórészt ki tudja majd egészíteni

a maga természetes előnyeit a nagyvárosi környezet előnyeivel.

Első kérdés: *milyen a nagyvárosi gyermek élettere*, — megfelel-e a nagyváros azoknak a testi-lelki szükségleteknek és igényeknek, melyeket a gyermek egészséges fejlődése támaszt a környezettel szemben?

E kérdésre válaszolva, nagy *általánosságban* megállapíthatjuk, hogy igen sok nagyvárosban — vagy egyes nagyvárosok belső városrészeiben — a gyermekeknek *nincs eszményi és megjelelő* életterük, azaz olyan, amely a legegészségesebb fejlődést biztosíthatná.

Elsősorban sokszor hiányzik a gyermekek *szabad mozgásának* megfelelő tere; sok esetben sem a lakás, sem az udvar nem nevezhető megfelelő játszótérnek. Azonkívül sokszor nem jut elegendő *levegő és napfény* a nagyvárosi gyermekeknek, továbbá a nagyváros lakói éppúgy, mint a falu vagy vidék lakossága is, gyakran helytelen felfogást táplálnak a gyermekek *edzéséről* is. Ez az alapja a meghűléstől való túlzott aggodalomnak is, amely a szobában élő gyermek szülőit túlságos óvatosságra szokta ösztönözni, pedig ezzel könnyen megátolhatják gyermekeik megedződését. Egy német orvos szerint az őszi vagy téli időszakban született csecsemők sokszor hónapokon keresztül nem jutnak friss levegőhöz, mert a szüleik nem akarják őket a meghűlés és megfázás veszélyének kiténni s ezért üvegházi növények gyanánt a szobai levegőn és hőmérsékletben töltik életük első hónapjait. Ha ehhez még az a gyakori hiba is járul, hogy a lakást túlságosan melegen tartják és nem gondoskodnak a kellő szellőztetésről, akkor a csecsemő könnyen elpuhul és a szervezete nem szerzi meg a kellő ellenállóképiséget.

A nagyváros levegője rendszerint sok káros elemet tartalmaz, nem tiszta és nem egészséges. A magyar főváros környékén számos gyárkémény ontja a füstöt és szennyezi be állandóan a levegőt, hasonlóan más nagyvárosokhoz. A téli hónapokban a megnövekedett füstöt és kormot még a köd is tetézi. A köd elnyeli az ibolyán-

túli sugarakat, pedig ezek hasznos szolgálatot tennének a fejlődő szervezetenek. A sűrű és gyors közlekedés is sok port kavar fel és állandóan szennyezi a nagyváros levegőjét.

Mindezek a kedvezőtlen hatások a legszorosabb összefüggésben vannak a nagyvárosok *lakásviszonyaival*. Nálunk, Budapesten, az egyetlen igazi magyar nagyvárosban vagy „világvárosban” még ma is a gyermekeknek körülbelül a fele (50%) él *egyszobás lakásokban*, ami mind a felnőttekre, mind pedig a gyermekekre nézve rendkívül kedvezőtlen és hátrányos. Ezeknek a lakásoknak több mint a fele ipari munkásoké. Az egyszobás vagy egyszoba-konyhás lakás még nem egyértelmű ugyan a nyomorral vagy a nagy szegénységgel, továbbá nem minden ilyen lakást kell szükségszerűen nedvesnek vagy naptalannak is tartanunk; mégis, mint nevelési környezet, semmiképpen sem alkalmas arra, hogy a gyermeknek kielégítő és egészséges légkörrel és környezettel szolgáljon. A gyermekeknek, még az egyetlen gyermekeknek sem volna szabad a szülőikkel éjjelnappal egy helyiségben élnie. A szűk és rossz lakásokban a gyermekeknek sem levegője, nyugalma, kellő pihenése és alvása, sem pedig erkölcsi vagy szellemi fejlődésének első menete nincs biztosítva, még kevésbé természetesen akkor, ha a szülők albérleti lakásban húzzák meg magukat. Közismert megállapítások, hogy a rossz lakásviszonyok között élő gyermekek szellemi teljesítőképesége, figyelmi eredménye az iskolában alacsonyabb szinten van, mint az egészséges viszonyok között élőké, fáradékonyosságuk pedig határozottan nagyobb. Ezek a milieu-bajok annál több gondot okozhatnak a felelős intézőknek, mivel éppen a többgyermekes családok élnek a nagyvárosban kislakásokba összezúfolva. Egy újabb statisztikai adat szerint az egyik budapesti kültelki iskola növendékei közül csak körülbelül 30%-nak van külön fekvőhelye, a többiek vagy szüleikkel vagy testvéreikkel osztoznak a fekvőhelyekben. Ennek a körülménynek sem minden egyes esetben

a szegénység, vagy a nyomor az oka. E fogalmak jóval bonyolultabbak általában, nem oly egyszerűek és közvetlenül, a társadalomelméletben nem alkalmazhatók, mint némelyek hiszik. Az említett visszás helyzet oka sokszor csak a helyszűke, máskor a lakáspolitikai fogyatékosága vagy a hirtelen városba özönlő új tömegek elhelyezésének nehézsége. A szűk lakásokban egyéb helytelen és rossz szokások is kifejlődhetnek, mint pl. a rendetlenség, a bútorok zsúfoltsága, a fogyatékos tisztaság és tisztálkodás, a mellékhelyiségek kétes vagy már nem is kétes állapota stb.

A nagyvárosi emberek nagyrésze továbbá *bérházakban* éli le életét és csak keveseknek van *családi* házuk Budapest területén, jóllehet az erre irányuló törekvés egyre erősebb és az állam támogatásával egyre nagyobb méreteket ölt. A bérház vagy bérkaszárnya hatása össze sem hasonlítható a családi ház erkölcsi hatásával. A gyermekben az „otthon” érzésének a kifejlődésére kedvezőtlenül hat az esetleg többször is változtatott lakás, s az a közömbös vagy rideg érzés, mely a bérház lakóját elfogja lakótársaival és tulajdonossal szemben, akit esetleg sohasem lát és csak rossz hírből ismer. A nagyvárosi gyermeknek „otthon-érzete” ennek következtében egészen más fejlődést mutat, mert főként gyökértelenebb, mint a vidéki gyermeké. Akad azonban hasonlóság is, legfőképpen a vidéki tisztviselők gyermekeinél, kiknek életében a lakás és a lakhely változtatása éppúgy szerepelhet, mint a fővárosiakéban.

A környezet mindenféle tényezőjénél s ezért lelki hatásainak mérlegelésénél is figyelembe kell vennünk más, egyidejűleg ható körülményeket is, pl. az emberi, családi hatásokat. Ezek különösen az ápoltságban, vagy ápolatlanságban jutnak érvényre. Csak az együttes szemlélet vezethet igazságos mérlegelésre, mert e tényezők együttesen hatnak és egymást kölcsönösen erősítik, gyengítik, vagy keresztezik. Mégis minden körülményt mérlegelés mellett is meg kell állapítani, hogy az egy-szoba-konyhás lakás nem kedvező és megfelelő helyzet

a gyermekek számára s lelki hatása nehezen vagy sehogyan sem ellensúlyozható.

A szabad mozgás és a jó levegő szükséglete mellett alapvető követelménye a gyermek megfelelő környezetének a *nyugalom* és a *zavartalanság* is. Ahol a gyermek a felnőttekkel egyetlen közös szobában él és nő fel, ott minduntalan zavaró hatásoknak van kitéve: a felnőttek jövés-menése, esetleg túlzott gondoskodása, a gyermekkel való felesleges foglalkozása, korai oktatási kísérletek, a gyermek játékába való oktalan beavatkozása, az esetleg szakadatlanul harsogó rádió stb. nem adnak oly nyugalmas légkört, melyre a csecsemőnek és a gyermeknek okvetlenül szüksége van. A felnőttekkel folytonosan együtt élő gyermek tehát nemcsak a levegő, hanem a kellő nyugalom hiánya miatt is kedvezőtlen helyzetbe kerülhet a nagyvárosi lakásban. Az a bizonytalanság, amely minden pillanatban fenyegeti, a felnőttek tilalmai, melyek folytonosan „tabukat” állítanak fel a gyermek tevékenységei elé (pl. törekeny, éles tárgyakkal nem szabad játszania, a szoba, a könyvtár rendjét nem szabad felforgatnia, stb.) mindezek az együttélésből eredő megszorítások jellegzetesen egészítik ki a nagyvárosi gyermek helyzetének képét. Ezek a megfontolások vezettek el a *külön gyermekszoba szükségességének* gondolatához. A gyermeknek szüksége van a maga zavartalan, csendes birodalmára, ahol életét és összes tevékenységeit nyugodtan és zavartalanul fejtheti ki, ahol ő maga az úr és a középpont, ahol a szó lélektani értelmében valóban „otthon” érezheti magát.

A kisgyermeknek ezt az alapvető és fontos életszükségletét sokan a *külön gyermekszobával* tartják legjobban megoldhatónak. Ez a megoldás azonban, ha kissé közelebbről elemezzük, éppúgy végletes, mint a család életébe teljesen beleolvastott és önállótlanná tett gyermeki életmód. Az egyik esetben hiányzik a gyermek nyugodt és csendes kis birodalma, de a másik, a teljesen elkülönített gyermekszoba is csak véglet a sok lehetőség között. A család életéből elzárt és mintegy szentélynek

tekintett gyermekszobába ugyanis csak az juthat be, aki vagy ami az elkülönítés minden feltételének megfelel. Az ilyen gyermekszobák hasonlítanak a szanatóriumi elkülönített területekhez, az óvó vagy megfigyelő zárkákhoz, melyeknek berendezése és életmódja túlságosan mesterkéltségre törekedett. A „külön birodalom” elve ezekben túlságosan is megvalósul s a gyermeket olyan modern börtönbe helyezi, amelyeknek belső kényelme és túlzott, sőt mesterkéltségre törekedett berendezése csalódást akar kelteni és szinte feledtetni szeretné a fogság érzését. A természetes élettől távol, a gyermekszobában őrzött gyermek nem tehet szert azokra a szükséges tapasztalatokra, amelyek nélkül a fejlődő lény csak a féltve őrzött üvegházi lény életét éli. Azokra az apróbb-nagyobb fájdalmas tapasztalatokra és élményekre gondolunk, mikor a gyermek „saját kárán tanul”, mikor — életveszély vagy komoly károsodás nélkül — jut érintkezésbe a környező világ tárgyival. Az ilyen „fájdalmas” és „veszedelmes” tapasztalatok teszik a gyermeket korának megfelelően önállóvá és tapasztalttá abban a világban, mely neki sajátja. A mesterkéltségre törekedett gyermekszobában ezeket a tapasztalatokat éppúgy nem lehet nevelői műfogásokkal pótolni, mint ahogyan pl. a túlzottan szigorú nevelőintézet sem nyújthat egyenlő értékű élményeket a szabad (és esetleg ostoba) csínytevésekkel.

Az igazi megfelelő gyermeki környezet a két véglet között középúton van; az igazi megoldásnak arra kell törekednie, hogy egyrészt a gyermek el ne veszítse a *szükséges szerves kapcsolatot* a család életütemével, másrészt legyen biztosítva számára olyan nyugalmas játékhely, szobasarok, mely teljesen az övé, ahol a *szükséges mozgás és fejlődés szabadságát* is teljes egészében élvezheti. Erre legalkalmasabb az anya szobájában, az anyai gondoskodás és szeretet keretében elkülönített, viszonylagosan független, öntörvényű terület, afféle „indián rezerváció”, mely mégis az anya életének mintegy lelki vérkeringésébe van bekapcsolva. Ettől a világtól legyen távol a felnőttek életének nem odaillő

része, annak minden zavaró ingere és túlkorai beavatkozása. Fontos elv továbbá az is, hogy ebbe a „gyermekparadicsomba” kezdetben az anyán és a gyermek más, hasonlóan közvetlen élettársán (pl. a dajkán) kívül csak ritkán lehessen belépnie a család más tagjainak. Csak a második életév alkalmas arra, hogy a gyermek ezen önálló birodalmának határai fokról-fokra kitáguljanak. Ez a lelki fejlődés alapkövetelményeinek megfelelő módon úgy történik, ha a gyermek az ő elkülönített világán belül, egyrészt a család többi tagjával, elsősorban az apával is közelebbi érintkezésbe jut, másrészt pedig, ha a gyermek is elhagyja időnként az ő gyermekparadicsomát és ismerkedő látogatásokat, felfedező utakat tesz a családi otthon más részeiben. Ezek a kirándulások kezdetben csak ritka és ünnepélyes alkalmak lehetnek a jól nevelt gyermek életében, hogy később egyre gyakoribb és mindennapiasabb élményekké váljanak.

Milyen a nagyvárosi gyermek *természeti környezete*? A nagyvárosi gyermeknek egészen más a viszonya a természethez, mint a falusinak, aki szinte együtt él a természettel. A nagyvárosi gyermek számára a természetet az *udvar, esetleg kert, az utca, a város ligetei* s végül a *kirándulások, szünetek* alkalmával élvezett természet jelentik. A budapesti gyermek számára ilyen pl. a nagyszünetben élvezett balatoni üdülés vagy a cserkész táborozásokból megismert tájak. Ezek közül az utca hatásait — nagy fontosságuk miatt — külön is elemeznünk kell. A kertés, ligetes, vagy a kirándulásokból ismert természeti környezet szemszögéből a magyar főváros helyzete a legkedvezőbb. Jól tudjuk, hogy a „nagyváros tüdejét” a benne helyet foglaló parkok, ligetek s a környékén levő erdők alkotják. A városligetben és még egy-két más helyen is van ugyan a gyermekek számára külön játszótér, de a fővárosi gyermekek seregéből csak kis töredék juthat ezekhez a játszóterekhez s a „természet” kis darabjához hozzá.

A közép nagyságú városok és kisvárosok gyermekei, méginkább a falusiak e tekintetben sokkal kedvezőbb helyzetben vannak, már csak azért is, mert a természet életét, *a növények és állatok világát*, valamint az időjárás változásait sokkal mélyebben, minden részében és közvetlenebbül ismerik meg, mint nagyvárosi társaik, kik inkább a kertészettől megrendszabályozott természet világával vannak csupán ismeretségben. A fővárosi gyermek az állatvilágot hovatovább csak a képeskönyvekből vagy az állatkerti látogatásokból fogja ismerni és csak az iskolai oktatás tágítja ki ezen ismeretkörét. A háziállatok közül a nagyvárosi gyermek legfeljebb a kutyát szokta ismerni a maga tapasztalatából, de ezt sem a „házörző” alakjában, mint a falusi gyermek. A növényvilágot is csak szegényesen és közvetve ismeri meg sok nagyvárosi gyermek. Hogy mily szegényes sok fővárosi gyermeknek a természetre vonatkozó képzeletvilága, jól tükröztetik a lélektani vizsgálatok. Ha az elemi iskolába kerülő 6 éves fővárosi gyermekek képzeletkincsét feltárjuk, tapasztalhatjuk, hogy némelyik gyermek ez életkorig még egyszer sem látta a Dunát, vagy nem tudja, mi a pacsirta stb. A városi élet technikai tárgyairól azonban számos ismerettel bír. A falusi gyermek ezzel szemben közvetlenül megfigyelheti az állatok életét és megfigyelései nem szorítkoznak pusztán a háziállatok körére, jóllehet ide fűzi a közvetlen benső kapcsolat, hanem a mező és erdő állatvilágára is kiterjednek. *A külvárosi gyermek* helyzete a természet megismerése tekintetében előnyösebbnek mondható a város belsejében lakó gyerekénél. Itt nagyobb a kertes részek és a szabadabb udvarok száma és ez átmenet a városon kívüli szabad természetvilághoz. Nem szabad azonban felednünk, hogy viszont ennek a kedvező mozzanatnak az a tehertéte, hogy éppen a kültelki gyermekek szoktak élni a legrosszabb lakásokban, szükségházakban, barakokban és más hasonló települési helyen. Ennek következtében a kert helyett sokszor az üres telek, vagy az utca a játszóhelyük vagy csíny tevéseik színtere. Buda-

pesten az Angyalföldről és tájékaról ismeretes, hogy a legtöbbször szereplő bűnöző gyermekeknek és fiatal-korúaknak lelőhelye.

A nagyváros legjellegzetesebb környezeti hatóelemének azonban mégis az *utcát* kell tartanunk. Az utca mintegy összesűrítve foglalja magában a nagyváros sajátos ingereinek és izgalmainak legnagyobb részét. Az utca ugyanis nem csupán az egyre sűrűbb közlekedésnek színhelye, a fővárosi forgalomnak ütőere, hanem számos más elemet is tartalmaz. *A forgalom és közlekedés* szemszögéből feltűnik a városi élet egyre gyorsuló üteme, ami főleg a nagyvárosi gyermek életét már kezdettől fogva gyorsabbá teszi a vidékinél. A fővárosi élet korán rászoktatja a gyermeket a közlekedési nehézségek és veszedelmek megfigyelésére, óvatosságra és körültekintésre, de alkalmat ad a vakmerőség és felelőtlenység kifejlődésére is. A közlekedési balesetek legnagyobb száma a nagyvárosok jellegzetességeihez tartozik. A villamosra könnyelműen fel- és leugró gyermekek, a közlekedési szabályok kijátszását célzó vakmerő próbálgatások, általánosan ismert jelenségei a nagyvárosi utca életének. Hogy a nagyvárosi gyermek lélektani értelemben előbb érik meg, könnyebben és gyorsabban tájékozódik, de viszont hajlamosabb is a felületességre és a felelőtlen viselkedésre, annak okait bizonyos fokig a nagyváros utca életében kell keresnünk, ahol nagyobb távolságok választják el az otthont az iskolától.

A mozgásokon kívül az utca még számos más ingerforrást rejt magában. A forgalom folytonosan *új és ismeretlen emberekkel* hozza a gyermeket érintkezésbe, ami a gyermeket viselkedésében önállóbbá, fesztelenebbé, de egyúttal bátrabbá, sőt tiszteletlenebbé teszi, mint a vidékieket, kiknek ismeretségi köre kicsiny és zártabb. Az utcai közönség ezenfelül számos olyan jelenet és történet tanújává teheti a gyermeket, amely nincs jó hatással erkölcsi felfogására. Könnyen megismerkedhetik pl. a nagyvárosi gyerek az utca szemérmetlen életével, a tartózkodás nélküli szerelmes viselkedés egyes

eseteivel is s mivel a gyermek általában jó megfigyelő, az ilyen tapasztalatok nem maradnak benne nyom nélkül. Ez a körülmény is hozzájárul a nagyvárosi gyermek lelki kifejlődésének siettetéséhez, különösen akkor, ha ő maga is ki van téve hasonló csábításoknak, ingereknek, vagy maga is ösztönzéseket érez efféle kalandokra és ismerkedésekre serdülő korában. Az utca forгатaga különös és sajátos ingerrel csalogatja a nagyvárosi gyermeket a sejtethő kalandokra.

Rossz példát adnak továbbá a fővárosi *csavargó, kolduló és bűnöző gyermekek és fiatalkorúak is*, kiknek száma a statisztika szerint tízszer akkora az egymilliós lakosságú Budapesten, mint a nyolcmilliós Londonban, pedig a bűnöző gyermekeknek csak kb. 35%-a kerül a fiatalkorúak bíróságá elé.

Egy további mozzanat a nagyvárosi utca lélektanában a *reklámok, kirakatok s egyéb látnivalók* nagy sokasága. A mai élet technikája reklámmal és hirdetésekkel valóságos ostromot indít a gyermekek érzékszervei és felfogó képessége ellen. A színes és ragyogó világítás, a fényárban úszó utcák és kirakatok, ez utóbbiak ötletes és pompázó berendezései, az újságosboltok, továbbá a rikkancsok gyors és rendkívülit hajhászó kiáltásai: mind egybeolvadnak a nagyvárosi utca életében az egyébként is nagyszabású zajjal és állandó ingerzuhatag gyanánt hatnak a nagyvárosi gyermekre. Igaz, hogy ezt a zajt és ingertömeget bizonyos fokig meg is lehet szokni s a nagyvárosban nevelkedő gyermekek már hozzáedződtek ehhez a környezethez, mégis azt találjuk azonban, hogy az utca felsorolt hatásai nem mindenben felelnek meg a fejlődés eszményi menetének. Élénkebbé, mozgékonyabbá nevelhetik ugyan a gyermek figyelmét, rengeteg ismeretet gyűjthet a gyermek már csak a kirakatok szemlélése közben is; ezzel viszont egyúttal nagyobb kíváncsiság és felületesség is szokott együtt járni, ismeretei egyoldalúakká válnak (ipar, kereskedelem, technika), azonfelül az utca nagyban előmozdítja, hogy a nagyvárosi gyermek hagyomány tala-

nabbá és gyökértelenebbé válják az életben. A nagyvárosi gyermekek az árucikkeket s a technika alkotásait már csak kész állapotban ismerik s ez ismereteik nagyon tökéletesek szoktak lenni, pl. pompásan ismerik a különböző autótípusokat; a vidékieknek viszont több az alkalmuk, hogy a műhelyekbe s a tárgyak házi készítésébe bepillanthassanak. A nagyvárosi gyermek ennél fogva szélesebb látókört nyerhet ugyan a technika terén, felfogása gyorsabb, áttekintése nagyobb, az előnyös helyzetek felhasználásában ügyesebb, központosító figyelme azonban gyengébb, egész szellemi élete felületesebb maradhat, mint a vidéki gyermeké.

A nagyvárosi utcák továbbá a *tömegmozgalmak, tüntetések, felvonulások* színhelyei is szoktak lenni. E tömegjelenségek kétfélék: az egyik csoportba tartoznak a hazafias, vallásos jellegűek, a másikba pedig azok a politikai jellegű mozgalmak, tüntetések stb., amelyekben a gyermek könnyen és hamarosan felfedezi a tiltott, vagy forradalmi elemet. Mind a kétféle tömegjelenség egyformán megteszi a maga hatását a gyermek lelkére. A politikai mozgalmak és tüntetések tilos és veszedelmes jellege különös vonzóerővel is szokta megejteni az ifjúságot, mely különben is fogékony a jelszavak és minden „legújabb” eszme vagy mozgalom iránt. Az utcai forgatagba belesodródó ember könnyen tömeaglénnyé válik, kinek felelősségérzése és egyéni ellenőrzőképesége megcsökken. Kétszeresen érvényes ez a tüntető tömegre s az esetleg belesodródó fiataikorúakra. Mind ezt együttvéve igazat kell adnunk egy kiváló magyar társadalomtudósnak, aki a falusi embert „nehéz beszédű tett-embernek”, a nagyvárosit pedig „könnyű beszédű gondolat-embernek” jellemzi; e jellemzés a gyermekkorra és az ifjúkorra is alkalmazható.

A fővárosi gyermek környezete nemcsak a természet és a városkép, hanem a *közművelődés intézményeinek* száma, hatásossága és nagyvárosi jellege miatt is különbözik a vidéki gyermekétől, bár e különbség sok tekintetben csak fokozati többletet jelent. A mozgóképszín-

házak vagy a rádió és a hírlapi és ponyvairodalom művelődési hatása pl. nemcsak a nagyváros minden rétegét hatja át, hanem a vidékét is, ideértve a vidék városi, falusi, sőt pusztai lakosságát is. Míg tehát a filmek hatása egyformán észlelhető a lakosság minden rétegében, addig a sajátos nagyvárosi életnek többi művelődési jellegzetességeit már nem találjuk meg a vidéki városokban sem, vagy pedig csak szórványosan. A fővárosban sűrűsödnek össze nemzeti életünk nagy művelődési intézményei, a múzeumok (Nemzeti, Szépművészeti stb.), a nagy könyvtárak, kiállítások, ott láthatók a nemzet nagyszabású emlékművei (a királyi vár, az Akadémia, templomok, az Országháza), az egyetemek épületei és intézményei, a technikai kultúra alkotásai (vasúti pályaudvarok), a képzőművészetek alkotásai (szobrok, emlékművek), az állatkert stb., ezek állandóan ható légkör módjára veszik körül a fővárosi gyermeket.

A vidéki városokban élők a főváros művészeti és szellemi kincseinek gazdagságával nem versenyezhetnek. A vidéki nagyobb és kisebb városoknak természeti és városi képük, valamint a művelődési környezetük is más és teljesen egyéni a fővárossal összehasonlítva. Ehhez még azt is hozzátehetjük, hogy egyéniségükben sok értékes eredetiséget is nyújtanak, hatásuk a bennük élő gyermekek lelkére eltörölhetetlen bélyeget nyom (pl. Kolozsvár, Pécs, Sopron vagy Szeged, stb.). Az ilyen városok szellemi arculata, eredeti egyénisége hatás dolgában szintén nagy művelődési értéket jelent, de gazdagság dolgában nem vetekedhetik a fővárossal. Sok érv alapján megállapíthatjuk azonban, hogy ha nevelői szempontból tekintjük e különböző hatásokat, a vidéki városokban felnövekvő gyermekek szellemi művelődése semmit sem szenved a vidéki környezet miatt, sőt egészségesebben is alakulhat, mert egyfelől nincsenek kiszolgáltatva a nagyváros kevésbé egészséges levegőjének és izgató környezetének, másfelől pedig megismerkedhetnek a táj néprajzi és művelődési sajátosságaival is.

A kolozsvári és erdélyi gyermekek nevelődésében pl. semmiképpen sem mondhatunk le a helyi értékek hatásairól, de a pécsi vagy baranyai gyermekek külön lelki-világának a fővárositól eltérő tartalmáról sem. Amint a művelődés szempontjából Paris nem Franciaország, Magyarország sem Budapest; a vidék értékei éppoly fontosak a nemzeti művelődés számára, mint Budapest értékei és javai. A környezethatás azonban más a fővárosban és más a vidéken, a művelődésnek abban az ágában is, amit most szemlélünk, ez azonban nem jelent a vidéki gyermek számára érezhető hátrányt; hazánk fővárosának nagy művelődési és művészi intézményeit ugyanis igen sok vidéki gyermek is kellőképpen megismerheti az iskolai kirándulások alkalmával. A falusi és pusztai gyermekek helyzete természetesen más.

Nem igen látunk különbséget továbbá a fővárosi és vidéki városi gyermekeknek mozgóképszínházakhoz való viszonyában sem. Egyik vidéki városban (Kolozsvár) gyűjtött adatainkból arra következtethetünk, hogy a nagyvárosi gyermekek és a vidékiek filmszínházba járása között nincs nagy különbség, sem a látogatások gyakoriságát, sem a filmek tartalmát, vagy a gyermekek érdeklődési irányát tekintve. Az oktatófilmek általában ugyanazok az egész országban s örömmel jegyezhetjük meg, hogy a film oktatói felhasználásában a művelt országok között hazánk a legelsőek közé tartozik. Mikor azonban a filmművészetnek környezethatásairól beszélünk, akkor nem az oktatófilmeket értjük elsősorban, hanem a felnőtteknek készült szórakoztató filmeket, melyeket a mai gyermekek és ifjúság sűrűn látogatnak és melyeknek alakító hatása ennél fogva igen nagy. Az érdekkeltő hatás-szempontjából a filmhez csak a sport hasonlítható; e két intézmény a mai ifjúság érdeklődésének szinte a középpontjában van. Mielőtt azonban a filmművészetnek hatásait mérlegelnők, néhány szóval ki kell térnünk e művészet élvezetének lélektani összetevőire. Ezek megvilágítása ugyanis megérteti velünk a filmszínházak nagy népszerűségét a fiatalok köré-

ben is, másrészt pedig rávezeti a nevelőt a megfelelő rendszabályok kiindulópontjaira.

Ha a filmoktatás a maga saját törvényét követi, azaz nem keveri össze a színpadi előadás sajátosságait a filmművészetével, akkor a nézők egy *új művészet formanyelvét* ismerik meg. Ez a formanyelv elsősorban a látási és mozgási érzékeléseknek sajátos kapcsolatát teremti meg. A filmben a fő a *beleélő szemlélés*, melyet a beszéd vagy zene csak még jobban elősegíteni van hivatva; rendkívüli mértékben alkalmas továbbá a *figyelem* teljes lebilincselésére, továbbá a *képzelet* gazdagítására és foglalkoztatására is. A filmművészet a határtalan lehetőségek művészete: a tér és idő korlátait szinte megszünteti, oly részleteket vetít s oly nagyságban, vagy annyi időn át a néző elé, amennyit szükségesnek tart a hatás elérésére.

Ebből a technikai tökéletességből s annak hatásaiból lehet megérteni a filmszemlélésnek és a mozgóképszínházaknak *lelki veszedelmeit* is, amelyek különösen a nagyvárosok ifjúságát fenyegetik. Mivel a mozi a legolcsóbb szórakozást nyújtja, azért különösen a városi embernek legkedveltebb időtöltése. Ha a játszott filmben nincs szerelem, vagy az nem eléggé romantikus, akkor azt sokszor unalmasnak találják a kisebb műveltségűek. Ha a film tartalma erkölcsi szempontból kifogásolható, vagy túlzottan romantikus, kalandos (gonosztevő-filmek), akkor éppen a *beleélés* nagy ereje miatt romboló hatású lehet az éretlen nézőkre. A beleélés mellett az *utánzás* vágya is feltámadhat a nézőkben, különösen a leányokban; a kedvelt és divatos filmszínésznőket rajongással veszik körül, külsejüket utánozni törekcszenek. A film azonban egyúttal a darab társadalmi és életfelfogását is meggyőző erővel oltja bele az ifjú nézőseregbe. Veszedelmesek lehetnek a különböző propagandafilmmek is. A mozi légköre különben már önmagában is kedvezőtlen a fiatalkorúakra. A mozinak terhes és feszültségeket rejtő félhomálya, melyben fiatal párok együtt élvezik a szerelmes filmeket, külön vesze-

delmet is jelent, ez nem ered ugyan magából a mozgóképből, de az előadásnak mégis elkerülhetetlen járuléka.

A mondottakból következik, hogy az *oktatófilmet* nagyra kell becsülnünk, mert a mai nevelésnek egyik leghathatósabb és nagy jövő küszöbén álló eszköze. Nem kell külön bizonyítani, hogy az oktatás és nevelés céljaira alkalmas, inkább arra kell rámutatni, mily esetleges fogyatkozásokat kell elkerülnie. Ezek egyik legfőbbike az *unalmasság*, melyet a film természetében rejlő lényeges elemeknek, a mozgásosságnak, a változatoságnak stb. megvalósításával vagy fokozásával lehet elkerülni. A többi esetleges hibára is ugyanezt a fő elvet kell alkalmaznunk, ha nem akarjuk, hogy az oktatófilm az iskolánkülső szórakoztató filmekkel való versenyben elmaradjon s elveszítse a tanulók érdeklődését.

E szempontoknál sokkal több gondot okoztak már a nevelőknek és a társadalom vizsgálóinak azok a szórakoztató filmek, melyek nem veszik tekintetbe az erkölcs szabályait, hanem csupán a szórakoztatást vagy a nagyközönség érzékiségére való hatást, a rendkívüli események hajhászását s így az anyagi üzletet tekintik fő irányító elvüknek. Már a nagyközönség helyes kímélete és irányítása is megköveteli a filmek kiválogatását, de még inkább szükségük van erre a nevelés alatt álló gyermekeknek és fiatalokéknak. Hazánkban a felnőttek szórakoztatását szolgáló játékfilmek színrehozatalának ügyeit állami bizottság intézi. Külön kell azonban foglalkoznunk a szórakoztató filmeknek a gyermekekre és a fiatalokéakra tett hatásával, mert számos panasz merült már fel, különösen több ifjúkori bűnesettel kapcsolatban a filmek hatása ellen. A fiataloké romlás egyik főokának a sajtó sokszor az alvilág életét ábrázoló, betöréseket vagy gyilkosságokat szemléltető, esetleg dicsőítő filmeket tüntette fel, vagy pedig a vadnyugati és detektívtörténeteket tartalmazó olvasmányokat. E kétféle káros környezethatást a közfelfogás is össze szokta kapcsolni, mi is együttesen tárgyaljuk ezt a kérdést. Itt

csupán a gyermeknek és fiatalkorúak filmlátogatásának adataiból vonunk le egyes következtetéseket.

Elmondhatjuk, hogy amennyire ugyanis a nagyvárosi és városi tanuló életét ismerjük, a tanulóifjúság szinte *kivétel nélkül, rendszeresen* látogatja a mozielőadásokat. Ha nem így történik, akkor az akadály rendszerint inkább az anyagi lehetőségek (pénz) hiányában vagy az intézetben lakók házirendjében rejlik. Adatainkat egy nagy vidéki város majdnem 2000 10-18 év közötti tanulójának kérdőíveiből vesszük. Jellemző a tanulók mozilátogatására továbbá, hogy — vallomásaik szerint — *a szülők és a nevelők inkább nem tudnak*, mint tudnak gyermekeik ezen szórakozásáról, különösen főképp a serdülőkorúak fitogtatnak önállóságot e tekintetben. Az is előfordul, hogy a szülők tudnak a gyermek mozilátogatásairól, de a tanárok már nem, vagy a szülők is csak általában értesülnek róla, de az egyes eseteket a gyermekek nem vallják be, stb. A vallomások néha ily kifejezéseket tartalmaznak: „Nem fontos” (t. i., hogy a szülők tudjanak a mozibaj árasról); „Tanárainknak nem szükséges mindent tudniok”; „mert ők nem engednék el”; „hetenkint” látogatja a filmszínházat pl. egy tanuló (14 éves) jöllehet „az iskolában nem engedélyezik a mozibajárást”. Az iskolafajok között nem találunk általában eltérést a mozilátogatások gyakorisága tekintetében.

A darabok *kiválasztása* tekintetében is jellemző /állomásokot kapunk a tanulóserg mindenfajta csoportjától. A növendékek általában ismerik a város színházaiban játszott összes filmeket s ezek közül az újdonságok s a sikerültebbek híre gyorsan elterjed közöttük. A kisebbek (10-14 évesek) természetesen *az izgalmas filmeket* (pl. cowboy-filmeket, Tarzant, háborús híradókat kedvelik jobban, még ha a komoly bírálókat szerint ezek kisebb értékűek is. A lányok ízlése e korosztályban nem sokban üt el a fiúkétól. A gyermekek tetszését elnyerő filmek második csoportja „*kacagató*” természetű; ezeket a legkisebbek kedvelik különösen, de van-

sak hívei a *tündérmesék* filmjeinek is (pl. Hófehérke és a hét törpe) ugyanebből a korosztályból. Gullivert és Pinocchiót is emlegetik, mert *színes* filmek.

Érdekes, hogy a rendszerint szerelmi történetet bonnyolító úgynevezett „*társadalmi*” filmek a 10-11 éves leányok tetszését azzal vívják ki, hogy „meghatóak”. A Gyurkovics fiúk megtekintése után naivan írja egy 12 éves kislány: „Én is szeretnék katonatiszthez feleségül menni.” A 14 éves kor körül a fiúk és a leányok általában egyaránt kedvelik a kalandos és szerelmi bonnyodalmakat tartalmazó történeteket. A 17-18 éveseknél az érdeklődés már a *magyar társadalmi kérdések* körére korlátozódik és elmélyül. Egy 8-ik osztályú középiskolai tanuló így ír: élvezettel néztem meg az „Andrást”, mert megmutatta végre, hogyan lehet „munkával” magyar jövődőt építeni. Egy másik ugyanerről a filmről így nyilatkozik: „Az Andrást tavaly láttam s még mindig foglalkoztatja a képzeletemet.” Természetesen nagy közönségük van a detektív és a vadnyugati filmeknek is. A bemutatott filmek megoszlásának aránya szerint még ma is mindig az idegen eredetűek vannak többségben; ez az oka annak, hogy a tanulók többségének is idegen mozihősök és csillagok a kiválasztott kedvencei. De a nemzeti érzés erősödésének egyes jeleivel ezen a téren is találkozunk: sokan szeretik a magyaros tárgyú filmeket. Az egyik nyolcadik osztályos tanuló pl. azért ábrándult ki egy filmből, „mert nem magyar”. A társadalmi felfogás erkölcsi bírálatának hatását is észlelhetjük egyes vallomásokban: egy negyedik gimnazista leány csak ritkán megy moziba, mert a szülők nem engedik, hogy „erkölcstelen” filmeket megnézzon. A *szociális kérdések* is hatással vannak egy-egy tanuló lelkére; ennek távolabbi okait nem annyira a mozgókép élményben kell keresnünk, mint inkább az illető tanuló olvasmányáiban és általános lelki beállítódásában. De vesznek át ily hatásokat közvetlenül a látott filmekből is. Egy nyolcadik osztályos fiú pl. azt közli, hogy a *Nyomorultak* c. film nagyon élénken foglalkoz-

tattá és mióta látta, munkaereje megtöbbszöröződött. Bírálják és élvezik végül a tanulók a filmeket technikai szempontból is: megjegyzéseket tesznek a rendezésről, a felvételek módjáról, a hangról s íb. vannak köztük, kik filmrendezők vagy hangmérnökök akarnak lenni.

Ha a mozi lelki hatásait abból a szempontból kívánjuk vizsgálni, vájjon a gyermekek és fiatalkorúak *erkölcsi felfogására és cselekvésére* milyen hatással vannak, akkor az ő vallomásaikat forrás gyanánt csak csekély mértékben használhatjuk fel. Természetes ugyanis, hogy arról a kártékony hatásról, melyet fentebb jeleztünk, a tanulók feleletei nagyon keveset árulnak el, annál kevésbbé, mert hiszen akik a rossz hatások folytán bűnözőkké váltak, már nem ülnek az iskola padjaiban. Azonkívül tudjuk, hogy a gyermek és az ifjú miry zárkózott s mily kevéssé ismeri saját cselekvéseinek igazi rugóit. A kérdőívek sem tartalmazhatnak oly kérdéseket, melyek közvetlenül a bűnözésre vagy annak indítékaira vonatkoznak.

Ezen körülmények miatt a mozilátogatások erkölcsi hatására vonatkozó vizsgálataink önmagukban még nem tárják fel a végső lelki összefüggéseket és a filmek hatásának igazi eredményeit. A kísérleti vizsgálatokat és megfigyeléseket ki kell egészítenünk oly lélektani következtetésekkel is, amelyek a vallomások szövegéből még nem világlanak ugyan ki, de a fiatal lélek tudományos megismeréséből kellő biztonsággal levonhatók.

A városi gyermekek művelődési környezetét tanulmányozva, a mozgóképszínházak mellett csakhamar rábukkanunk egy másik nagy hatásra s ez a *hírlapok és egyéb olvasmányok, könyvek* világából ered.

Amint majdnem minden városi gyermek jár mozgóképszínházba, éppúgy majdnem mindegyikük olvas *újságot is*. A nagy lapok, melyeknek célja a politikai közvélemény kialakítása, kivétel nélkül a fővárosban jelennek meg, hasonlóképen a jelentősebb tudományos és szépirodalmi *folyóiratok, könyvek* legnagyobb része is; hazánk politikai szellemi életének irányítása tehát a

sajtótermékek útján is legnagyobbrészt a fővárosból indul ki s állandóan tőle függ. A fővárosi gyermeket kezdettől fogva körülveszik a sajtó termékei, melyek közül különösen a napilapok, azoknak egyes rovatai (pl. sportrovat) vagy irányzata döntően hatnak már a gyermekkorban is, méginkább az ifjúkorban. A nagyvárosi gyermek már az utcán is értesül a napilapok főcímeiről, a közölt rendkívüli eseményekről akár a rikkancsok kikiáltásaiból, akár pedig az árusítóbódék kirakatainak látványosságából. A hírlapok reklám- és propaganda-hatásának szempontjából a nagy- és vidéki városok között nem nagy a különbség. A napi sajtó hatásaiban csak a falu, vagy pusztá marad el a nagyváros gyors és izgalmas hírszolgálatása mögött, de ezek is csak időben. A sajtótermékek a falu és pusztá legelrejtettebb zugaiba is behatolnak, csak többé-kevésbé későn, a megjelenés időpontja után. Ezt az időbeli veszteséget is pótolja azonban a *rádió*, amely egyre jobban terjed és hallgatóit óráról-órára a legújabb hírek színvonalán tartja. A fővárosi gyermeket nem lehet elszigetelni a sajtó hatásaitól. A óvás helyett inkább a felvilágosítás és edzés eszközeivel lehet célt érni s őt a sajtó káros hatásaival szemben közömbösíteni. A kíváncsiság és az újság éhsége úgysem irtható ki a nagyvárosi gyermekből. Az lenne a legfontosabb nevelő feladat, hogy a gyermekkorban és az ifjúkorban megfelelő sajtóról gondoskodjunk és olvasási igényét kielégítsük. Ugyanezt az elvet kell hangoztatnunk a nagyvárosi gyermekek egyéb olvasmányaira vonatkozóan is. Ismeretes, hogy a mai gyermekek általában gyorsabban futják be azt a fejlődési pályát, amelyen a korok szerinti olvasmányok egymásutánját a lélektudósok megállapították. A mai gyermek, különösen a nagyvárosi, úgy látszik, olvasmányok tekintetében is hamarabb érik az elmúlt korok gyermekeinél. Vannak fővárosi gyermekek, akik a Jókai-regényekkel már a serdüléskor előtt végeznek, s Verne és May Károly történeteit Robinsonnal együtt ismerték meg, hogy aztán azonnal áttérjenek a felnőtt-

tek olvasmányaira. E gyors érés, rohamos lelki haladás mellett feltűnik a nagyvárosi gyermekek egy másik jellegzetes vonás is: ez a *detektívregények* olvasásának a szenvedélye. A detektívregény, mely ritkán haladja meg a rossz ponyvairodalom szintjét, nagy pályát futott be az utóbbi évtizedben, a zaklatott és kifáradt emberek bódítószere lett; a felnőttek társadalmi szokásai aztán természetesen átszármaztak a gyermekekre is. A detektívregény ily kábítószernek valóban alkalmas is, izgalmas, idegfeszítő és rejtélyes meseszövéssel, a modern életből (Amerikából) vett bonyodalmaival és sokszor alvilági alakjaival, gyilkosságaival és agyafűrt detektívjeivel, a siker-ember „erkölcstanával” és főképen semmilyen szellemi vagy irodalmi és esztétikai igényt nem támaztó stílusával. A gyermekek képzeletét éppúgy, gyors rohanásukkal izgatják, mint azok a filmek, melyekben szintén valamilyen betörés, rablás, gyilkosság kinyomozásáról, vagy a bűnösök megmeneküléséről van szó. Ezek az olvasmányok minden hivatalos üldözés ellenére is makacsul belegyökereszkedtek az iskolai növendékek, az iparostanoncok, fiúk és leányok érdeklődésébe és képzeletébe, nem is pótolhatók hivatalos kiadványokkal, nem irthatok ki semmilyen intézkedéssel. Hatásuk azonban mégsem olyan romboló, mint amilyenek egyes túlzó nevelők vagy társadalomtudósok hiszik, éppúgy, mint a kalandor- vagy bűnözéseket ábrázoló filmek sem vittek véghez annyi rombolást az ifjúság lelkében, mint azt némelyek felpanaszolták. Kétségtelen, hogy nagy lelki veszteséget jelent egy társadalomban az, ha felnőttek és gyermekek az igazi, nemes irodalom és színház üdítő forrásai helyett a ponyvák, rémregények és erkölcstelen színjátszás mérgező italát élvezik, de *nem szabad túloznunk* ezeknek a helytelen élvezeteknek gyakorlati hatásait sem.

A kártékony ponyvairodalomnak és a selejtes filmeknek az ifjúságra gyakorolt lelki hatását több csoportra kell bontanunk. Az első hatáscsoport körébe azok az esetek tartoznak, amelyekből kiderül, hogy a detektív-

vagy gengszterregények, filmek történeteit a bűnöző fiatalkorúak *lemásolták és utánózták*. Az utánzás vágya és a filmek, olvasmányok sugalmazásait vakon követő hajlamok igen erősek a gyermekekben és a fiatalkorúakban. Nem csodálhatjuk tehát, ha egyre gyakrabban olvashatunk hazai és külföldi hírlapokban oly esetekről, mikor a bűnöző fiatalkorúaknál a ponyvaregények egész raktárát fedezte fel a rendőrség, vagy amikor a tettes saját vallomása szerint cselekedetének mintáját, sőt indítékait is valamely ponyvaregényből vagy gengszterfilmből merítette. A bűnöző gyermekeknek csupán körülbelül egyharmadrésze kerül ugyan csak az igazságszolgáltatás elé, mégis lehet beszélni a fiatalkorúak bűnözésének aggasztó arányairól nálunk is. Ennek egyik okát éppen a filmben és a detektív- s egyéb ponyvaregények lelki hatásában kell keresni. A fiatalkori bűnözések statisztikája általában arra mutat, hogy a nagyvárosokban a háborús viszonyok, vagy a munkanélküliség és a nyomor növekedése egyenes arányban állanak a bűnözések számának emelkedésével és így a rosszhatású olvasmányokat vagy filmeket nem tekinthetjük a bűnözés egyedüli külső okainak. Azt azonban mégis megállapíthatjuk, hogy ezek a tényezők is lényegesen közrejátszanak a nagyvárosok fiatalságának erkölcsi züllésében. Ami az olvasmányok és filmek romboló hatását illeti, ebben egészen bizonyosan része van a fiatalkorúak sajátos *sugalmazhatóságának* (szuggesztibilitás) és *utánzó hajlamának* is.

Ki kell emelnünk azonban, mikor a filmek és a ponyvairodalom ezen káros hatásairól szólunk, hogy a *közvetlen utánzás* indítékát nem lehet minden egyes ifjúkori vagy gyermekkori bűnözés egyedüli, vagy legfőbb mozgatójának tartani, hanem csupán oly esetekben, mikor a lélektani elemzés, vagy a bírósági kikérdezés ezt az indítékot valóban és kézzelfoghatóan ki tudja deríteni. Seholy sem szabad alaptalan általánosításokba tévednünk, a filmek s ponyvairodalom hatásainak mérlegelésében sem. Ezért ki kell emelnünk, hogy

a közvetlen utánzás eddig bebizonyított eseteinek száma nem nagy ugyan, de mégis eléggé rámutat arra, hol kell a kedvezőtlen milieuhatásokat keresni.

Még egy más megfontolást is kell tennünk a közvetlen utánzás eseteinek teljes megvilágítására. Ez az, hogy a rossz filmek és olvasmányok *nem minden gyermekre* és fiatalokúra hatnak egyforma ösztönző erővel; vannak gyermekek éppúgy, mint felnőttek, akikben a bűnözési történetek semmiféle utánzási vágyat nem keltenek. Utánzás csak azokban ébred fel ily olvasmányok vagy moziélmények alapján, akik már eleve hajlamosak az ábrázolt cselekedetekre, vagy nagyon sugalmazható természetűek (szuggesztibilisek). E tekintetben az egyének — gyermekek, fiatalok, felnőttek — rendkívül nagy különbségeket mutatnak. Vannak, kik a legnagyobb lelki feszültséggel és élvezettel kísérik a film vagy olvasmány bűnöző bonyodalmaival, ez élményben szórakoztató kielégülést is találnak, a nélkül, hogy a közvetlen utánzásra a legkisebb ösztönzést éreznék. Ezeket tehát a legizgatóbb cselekmények ábrázolása sem tanítja meg a bűnözésre, bármily világosan mutatja is be a betörések, lopások stb. agyafűrt lehetőségeit és bonyodalmaival. A sugalmazhatóbb és kevesebb ellenállási erővel rendelkezőket természetesen magával ragadhatja az eleven példaadásból áramló meggyőző erő s ezeknél az utánzás veszedelme egyenes arányban nő az egyéni sugalmazhatóság nagyságával.

Végül meg kell jegyeznünk még azt is, hogy a fiatalok bűneseteinél sohasem szabad vizsgálatunkat egyetlen körülményre szorítanunk, hanem *minél teljesebb elemzésre* kell törekednünk. Ha ennek az elvnek eleget teszünk, sokszor kiderül, hogy a bűnözésnél az utánzás is szerepel ugyan az előidéző indítóokok között, de más indítékokkal együttesen és sokszor csak *alárendelt szerepet* játszik. Sokkal fontosabb és döntőbb szokott ugyanis a milieuhatások más csoportja lenni a bűneset előidézésében; ilyenek: a rossz társaság, az elha-

nyagolt otthoni nevelés, a nyomor vagy a munkátlan-ság, az állhatatlan lelki alkat, átörökölt hajlamok stb.

Az idetartozó hatások második csoportját az a közös sajtóság jellemzi, hogy — ha az olvasmányok és filmek nem adnak ösztönzést közvetlen utánzásra —, akkor is alakító erővel hatnak az olvasók és nézők *általános erkölcsi felfogására* s ezért *közvetve cselekvéseikre* és viselkedésükre is. Hogy a fiatakorúak ebből a szempontból szintén jobban ki vannak téve bizonyos romboló, vagy kedvezőtlen hatásoknak, mint a felnőttek, nem kell külön kiemelnünk. Az olvasmányoknak és filmeknek, mint a szépirodalomnak, vagy a tudományos közleményeknek, hírlapirodalomnak is stb. egyaránt megvan a maguk nyílt vagy rejtett világszemléletük és erkölcsi felfogásuk, amely a „sorok között”, vagy az ábrázolás kézzelfogható benyomásai fölött lebegve, benyomul a fiatalság lelkébe s azt a maga hasonlatosságára formálja.

A szépirodalom, a napisajtó s a tudomány termékeit azonban az iskola, az állam és a társadalom ellenőrzi és irányítja, a film és a ponyvairodalom eddigelé meglehetősen elkerülte a szigorúbb ellenőrzést. Igaz, hogy hazánkban is vannak olyan törvények és hivatalos rendeletek, melyek a felnőtteknek szánt és kételyt ébresztő filmek látogatását „a 16 éven aluliaknak” megtiltják; az is igaz, hogy újabban tanúi vagyunk bizonyos erőfeszítéseknek, melyek az ártalmas ponyvairodalmat ki akarják szorítani és „nemes ponyvával” törekszenek helyettesíteni. E törekvések és rendelkezések azonban még nem átütő erejűek. Abból az elvből kellene kiindulni, hogy a művészietlen, vagy erkölcstelen filmek és ponyvatermékek nem csupán a 16 éven aluliakra ártalmasak, hanem mindenkire. Ezért tehát csak az igazán magas- és nemesszínvonalú termeléssel lehet szolgálni és kell vezetni a magyar társadalmat. De ezenkívül még más szempontok is sürgetik a film és a ponyvairodalom gyökeres megjavítását. Titkos eltérj edettségüknél, üzleti hasznuknál fogva ugyanis az ember

alantasabb vágyaira épített filmtermékek hatása csak nagyon nehezen fékezhető meg vagy irtható ki az ifjúság köréből, mert a fiatalság egyébként is mindig a legfrissebb irányzatoknak és az élményhajhászatnak a híve és csodálatosan finom érzékkel találja meg folytonosan a napi termelésben azt, ami a legújabb, a legdivatosabb és a legizgatóbb. Éppen ezért a kérdés gyökeres megoldásának csak azt lehetne tekinteni, ha *maga az állam gondoskodnék igazi, a gyermekkor és ifjúkor érdeklődését valóban lebilincselő, értékes és nemes ifjúsági filmirodalomról*, amint hogy a gyermekkor és ifjúkor sajátos szépirodalmára is szükségünk van.

Az ifjúsági szépirodalom kérdésében már régen döntött a társadalom és a nevelők világa; a filmekre nézve azonban még nem érett meg a helyzet. Érdekes megfigyelni, mint követi a filmek értékelésének története ugyanazt az irányvonalat, amelyet az ifjúsági irodalom kérdése körülbelül két évszázad alatt megfutott. Az ifjúsági irodalom kezdete szintén a felnőttek irodalmából indult ki; a nevelői gondoskodás először a felnőttek számára írott nagy művek közül válogatott és azt gondolta, hogy pl. a Robinson, Don Quichote vagy Gulliver története megfelel a gyermekkor és ifjúkor lelki világának. E műveket adta tehát a gyermekek kezébe; Robison Crusoe története szerencsére olyan, hogy valóban alkalmas is erre, mégpedig nagyobb átalakítások nélkül is. Ahol pedig a nevelők észrevették, hogy a kiválasztott mű helyenkint meghaladja a gyermek felfogását és érzésvilágát, ott átdolgozással igyekeztek az ifjúság számára (in usum Delphini) alkalmassá tenni. Így vált két hatalmas és mélyértelmű irodalmi munka, a Don Quichote és a Gulliver a gyermekkor jellegzetes regényévé, jöllehet ezek eredeti alakjukban éppoly kevéssé lehetnének erre alkalmasak, akár csak Shakespeare vagy Dosztojevszki írásai. Csak lassan-lassan hatja át a nevelőket az a gondolat és felismerés, hogy a gyermekkor és ifjúkor minden egyes életszakaszának

más és más az irodalmi igénye és szükséglete. Ma ennek az eredményét már eléggé szemlélhetjük az ifjúsági irodalomban, mely általában kielégítő sikerrel igyekszik gondoskodni a fiatalság minden életkorának igazi igényéről. Nem feledkezünk meg ugyan arról sem, hogy a gyermekek és fiatalok a hivatalos ifjúsági irodalmat sokszor lenézik és mellette minden törekvésükkel belevetik magukat a felnőttek olvasmányaiba is (regények, újságok); ezt tökéletesen megakadályozni alig lehet; mégis igaz, hogy az olvasmányok pedagógiájában sokkal előbbre jutottunk, mint a filmirodalom nevelői szabályozásában. A felnőttek irodalmához tartozó akármilyen mű, tehát a ponyvairodalom is — már láttuk — nem jelent ki nem védhető erkölcsi veszedelmet. Lényeges tehát az a megállapításunk, hogy a fejlődésnek ezt az eredményét, amelyet örömmel figyelhettünk meg a gyermek- és ifjúkor irodalmának kialakulásában, egyelőre még nélkülözzük a film terén.

Jelenleg az *ifjúsági film* kérdése még abban a *kezdetleges állapotban van*, amelyben az ifjúsági irodalom kérdése egy jó évszázaddal ezelőtt volt. Sajátosan a gyermekek számára még nem készülnek sehol sem szórakoztató filmek. A szülők tehát a Pinocchio, Gulliver, a Kék Madár, vagy más rajzfilmek előadására viszik el gyermekeiket, mindmáig azonban ezeket a felnőttek számára készült filmeket még meg sem kísérelték a gyermekek számára átalakítani. Ezért tehát megtekintésüket sem ajánlhatjuk a kis gyermekeknek, részint azért, mert tartalmuk többnyire jelképes és magasabb értelmességet kíván, részint pedig azért, mivel hosszúak, érzelmi tartalmuk sokszor felizgatja a gyermekek idegrendszerét, amit csak súlyosbít, hogy a mozgóképszínházak más műsort is szoktak adni. A valódi megoldást itt is a sajátos gyermekkori és ifjúkori szemléletnek és érzésmódnak megfelelő *ifjúsági film* fogja jelenteni a jövőben. A felnőttek filmvilágába az ifjúság szintén behatol, hacsak szerét ejtheti. Ezen a téren ugyanazokkal az eszközökkel kell küzdenünk a rom-

boló hatások ellen, mint a sajtótermékek esetében; a legjobb és leghathatósabb biztosíték pedig a jól megszervezett *gyermekvédelem és az ifjúság gondozása*.

2. Családi és társadalmi környezet a nagyvárosokban.

A nagyvárosi család élete nagyban különbözik a vidéki, különösen pedig a falusi, vagy tanyai család életkörülményeitől s ennek egyik főoka a *szülők vagy a családfő társadalmi helyzetében és hivatásában* van. Első pillanatra feltűnik, mily mélyen beleavatkozik a nagyvárosi családi életbe az a körülmény, hogy a családfő munkahelye a lakóhelytől nagy távolságra van, Is ennek következtében „sokszor csak este lehet együtt családja tagjaival-Vagy esetleg csak a hét egyik-másik”napján; nem kell fejtegetni, ennek a körülménynek mily nagy a jelentősége a gyermekek nevelődésében. Hasonlóképen gyakori eset a nagyvárosi család életében az a rendellenes állapot, hogy az *anya* is állásban levő, kereső no.” Alttíen k^dVezoTreTrr-^Ha^tolc csak a városokban fordulnak elő nagyobb számban. A nagyvárosi család élete továbbá abban is mutathat némi bonyolultságot, vagy zökkenést, hogy a *gyejrmékék* sok esetben nagy .vitákat.,. ,tes.zaek^meg,-mig-.ji^liskoíába, vagy munkahelyükre eljutnak s onnan hazam&rmek. Ez a körülmény nincs kedvező hatással a család benső, egységes életének kialakulására, rendes körülmények között azonban nem jelent nagyobb veszélyt, különösen akkor nem, ha a család élete egészséges. Ez esetben a kedvezőtlen hatások könnyen kiegyensúlyozódnak. A nagyvárosi gyermekeknek családi bensőségérzését könnyen veszélyeztetheti végül a nagyváros sok benyomása, lármás és izgató élményeket nyújtó élete, az a tea, az ismeretségek, csábítások veszedelmei is stb. a veszélyek ellen is ugyanazt a védelmet kell a családnak nyújtania, melyről fentebb már megemlékeztünk.

A nagyvárosban is megtaláljuk természetesen a rendezett viszonyok között élő családokat is. Szerencsére

igen nagy számban; ezeknél a környezeti hatások éppúgy alakulnak a gyermekek fejlődésében és nevelkedésében, mint bármelyik más családi környezetben.

Ami a *rendellenes* családi környezetet illeti, arról másutt szólunk (v. ö. IX. fejt.); oda kell utalnunk mindazokat a környezeti hatásokat, amelyek akár a nagyváros, akár a falu, vagy vidék körében élő családoknál kifejlődhetnek s amelyeknek alapját a családi élet egyensúlyának valamilyen megzavarása idézi elő. E helyen csak a városi ember *rendes* családi környezetét vizsgáljuk.

A városi, különösen a nagyvárosi gyermeknek más a viszonya a *nagy társadalomhoz*, s ezen belül az *állam* és *egyház* intézményeihez, mint a vidéki, falusi gyermeknek. A különbséget nem nehéz észrevenni és meghatározni. Mind az állami és egyéb közigazgatási hatóságoknak, mind a társadalomnak több más szervével találkozik a városi, mint falusi gyermek; természetesen vannak azonos hatósági intézmények is, melyek az egész állam területén egyformán jelentenek élményt és tapasztalást minden gyermek számára. A nagyvárosi gyermekeknek minden bizonnyal több és sokrétűbb tapasztalásanyaguk halmozódik fel e tekintetben, mint a falusi, vagy pusztai, tanyai fiatalságnak (zöldkeresztes, vöröskeresztes intézmények, iskolai, közigazgatósági, élelmezési intézmények stb.).

A társadalomnak *iskolánkívüli művelődést* nyújtó intézményei is mások a városban, mint faluhelyen és általában a vidéki környezetben. Ezek környezeti hatása is tehát szükségképen más és más. A *nagyvárosban* ugyanis a társadalmi osztályok és csoportok mindegyike megtalálható, tehát *sokrétű* és ezért a nagyváros valóságos környezeti vegyületet vagy vegyes környezetet von a benne élő emberek köré. A nagy-yámsi ember és gyermek azonban legtöbbször csak a saját társadalmi osztályát., ismeri közvetlenül s ennek levegőjében növekszik fel; mégis sokkal több alkalma van más osztályokkal is érintkezni és azok életébe bepillantania,

mint a vidéki és kisvárosi gyermeknek. Természetesen ez a megállapítás nagyon átlagos és általánosságban mozgó lehet csak, hiszen igen sok egyéni eset képzelhető el, adódik is, melyben az alacsonyabb társadalmi osztályból származók (pl. tanárok) a legmagasabb körökbe (pl. az arisztokrácia) is eljutnak s annak körében hosszabb-rövidebb időt töltenek.

A nagyvárosi lakosságnak, mint társadalmi környezeti együttesnek, legjellemzőbb ismertetőjegye azonban nem a sokrétűség, hanem általában a családon kívüli emberi viszonylatoknak *bizonyos lazasága*. Az emberek a nagy forgalomban és tömegben ismeretlenül elmerülhetnek, a gyermekek is folyton új meg új emberekkel találkoznak s vannak együtt pl. a villamoson. A faluban vagy kisvárosban úgyszólván mindenki ismeri egymást, a nagyvárosban azonban egymást nem ismerő emberek élnek és mozognak együtt. Budapest népének egyik jellemző vonása ennek következtében az, hogy még az ugyanabban a házban (bérkaszárnnyában) lakók sem törekszenek egymást megismerni; együttmunkálkodásuk is legtöbbször alkalmi. Más népnek, pl. a németek egyrésztének, a bajoroknak, vagy osztrákoknak közlékenyebb és kedélyesebb a természetük.

A fővárosi gyermekben is kifejlődik ennek következtében bizonyos *közömbösség*, nemtörődömség, sőt bizalmatlanság másokkal szemben, melyet még csak fokoz a nagyvárosi életnek néhány egyéb sajátossága is, mint a büntetteknek (betörés, lopás) nagyobb száma és furfangosabb volta. Azt sem feledhetjük, hogy a fővárosi élet valóságos reklám-, inger- és látványossági zuhatagot bocsát az egyes emberre és ez is közömbösségre szoktatja. *A barátkozás és bizalom* a nagyvárosban ritkább és szűkebb körökre kiterjedő, mint vidéken, ahol az összetartozók egyetlen társaságban tömörülnek. A pletykatársaságok is kisebb méretűek a nagyvárosban. A politikai mozgalmak fő eredő helye is a nagyváros szokott lenni. A fővárosi gyermekek tehát természetszerűen egyrészt felvilágosultabbak, önállóbb-

bak, másrészt pedig zárkózottabbak és óvatosabbak, mint a vidékiek vagy falusiak. De ezen vonások mellett a nagyobb felelőtlenség és könnyelműség is könnyen kifejlődhetik a fővárosi fiatalságban.

A különböző társadalmi rétegek megoszlása szempontjából legnagyobb hatással van a gyermekekre a *szegény* és *gazdag* emberek életének szemlélete. A *szegénység*, mely a legszűkebb néprétegeket jellemzi, csak abban az esetben jelent környezetkárosodást a gyermekekre nézve, ha nagy nyomorra súlyosodik, vagy pedig a szülők hibája és gondatlansága miatt *ápolatlansággá* válik. Az ilyen környezetben felnövő gyermek mind testi fejlődés, mind értelmesség, érdeklődés tekintetében meglehetősen elmarad az ápolott gyermekkel szemben. Erkölcsi fejlődését is veszedelmek fenyegetik; ilyen kedvezőtlen környezethatás pl. az elégedetlenség, az állandó ingerült vagy szomorú hangulat, melyet szüleitől vesz át és a pótlókielégülésnek alantasabb, durvább formái (detektívregények, hiú ábrándok, bandalakitás). A szegény és ápolatlan gyermekben könnyebben kialakul az önzés is. Mivel a szülők minden gondját az életfenntartás köti le, a gyermek kezdetől fogva a szorongás légkörében él és a közösségi gondolatokra kevésbé fogékony. Sokszor megfigyelték már, a szegény ember kevésbé „érzékeny” a jótékony, ember-szeretet és más szociális indítékok iránt, mint a jómódú. Ez az érzület a szegény és ápolatlan gyermekben is korán kifejlődik. A nagyvárosban ez a gyermektípus más színezetű, mint a hasonlósorsú falusi vagy pusztai.

A *középosztály* gyermekeit a mai élet sodra úgy kapja el, hogy nagyobb könnyelműséget, mulatságra való hajlamot és felelőtlenséget fejleszt ki bennük, ha csak kellő eréllyel nem ellensúlyozzuk e tulajdonságokat a nevelés folyamán. A középosztály már az első nagy háború óta létében érzi magát fenyegetve és e bizonytalanságot a mai háború csak még jobban fokozza. E miatt a középosztály, mely főképpen a hazafiásán gondolkodó és a hagyományokhoz jobban ragasz-

kódó hivatalnokréteget foglalja magában, részint elhelyezni kívánja gyermekeit, esetleg a magánál biztosabb megélhetést nyújtó életpályákon. Másrészt éppen a mai középosztály nagyrésze állandó válságban élve, csak keresni akar és az életet élvezni. Egy társadalomtudósunk szerint a jelen számára való és a jövővel nem törődő könnyelmű életfelfogás ma a polgári középosztály ifjúságának a közfelfogása, melyet a háborús élet még csak jobban kifejlesztett. Viszont jellemzi a középosztály magyar gyermekét az is, hogy élethangulata nem oly süllyedt, mint a szegényeké, értelmessége fejlettebb, erkölcsisége és társadalmi kapcsolatra termett képessége magasabbfokú, mint az elhanyagolt, legalsóbb rétegben élőké. A művelődés javait is főképen a középosztály hordozza s azért az ebbe tartozó gyermekek műveltsége, szellemi látóköre is tágasabb, eszményi lelkesülésük általában megkapóan nagy. Vallásosságuk is gátolatlanabb, nyíltabb, őszintébb, mint a társadalmi elégtelenség körében élő munkásgyermeké.

A középosztály gyermekeinek egy másik típusát a *jómód* és *gazdagság* s ennek megfelelő ápoltság jellemzi, ez azonban lehet helyes vagy helytelen irányú. Ugyanebbe a típusba tartoznak a „felsőbb tízezernek” gyermekei is, ezeknél az anyagi gondok nem torzítják a környezet és a lélek alakulását. Mivel az anyagi jóléttel párhuzamos a művelődési jólét is, minden tényező együtt van tehát mintaszerű és tökéletes környezet alakulásához. A veszedelem azonban éppen a túlságos bőségben rejlik: a felső tízezer gyermekeit gyakran az elkenyveztetés, a nem-szociális gondolkodásmód, a pártfogásban (protekció) való bizakodás, az önálló munkásságra és termelő életre való képtelenség, a szórakozások túlzott vágya és a koraérettség jellemzik. A politikai életben belőlük kerülnek ki sokszor vagy a túlzó reformok felelőtlen sürgetői, vagy az osztályérdekek szívos és maradi védelmezői. Világos, hogy ez a vázlatos kép, melyet a „felső tízezerről” rajzolunk, egyoldalú

maradna, ha nem adnók hozzá azt a megjegyzést, hogy belőlük nagyon sok értékes egyéniség kerül ki, továbbá, hogy szellemi előhaladásuk az iskolában jó előmenetelt mutat.

A nagyvárosnak társadalmi életében nagy jelentősége van *a vallás és egyház intézményeinek*; ezek a gyermek környezetének legfontosabb alkotórészei. A nagyvárosi ember vallásosságát nehéz kevés szóval jellemezni. A világ különböző világvárosaiban más és más kép tárul elénk, ha a vallásos életet vizsgáljuk. Hazánk fővárosa az első világháborúig általában a vallási közömbösség hírében állott. A lakosság nagy tömegeinek vallásos szükségleteit aránylag kisszámú egyházi intézmény és szerv volt akkor hivatva kielégíteni. Az első világháború óta azonban ez az arány öröndetesen megváltozott; a templomok száma erősen megnövekedett s velük együtt a vallásos gondozás és a vallási élet külső megnyilvánulásai is nagy fellendülést mutatnak. E külső kedvező változás mellett is kérdés, vajjon a nagyvárosi kultúrának és civilizációnak közömbösítő hatása is megszűnt-e az egyházi intézmények megsokszorozódásával és az erősebb és mélyebb lelkipásztorkodással? Kérdés továbbá az is, hogy a külső vallásos megnyilvánulások és mozgalmak mennyiben vezethetők vissza nem lelki, hanem külső, pl. politikai és társadalmi okokra, minő pl. az antiszemitizmus, vagy a kommunizmustól való félelem? De ha ezeknek a szempontoknak a világánál tekintjük is a mai Budapest vallásosságát, akkor is megállapíthatjuk, hogy a mély, tiszta és őszinte vallásos életet élők száma tetemesen megnövekedett az első világháború ideje óta.

A nagyvárosi élet azonban általában nem vesztette el azt a környezethatását, melynek következtében a benne élő emberek könnyebben közömbössé válnak a vallás legmélyebb indítékai iránt, az élet értékét kevesebbre becsülik és világfelfogásuk, valamint életérzésük nem mindig mély és nem gyökeresen vallásos. Ha a nagyvárosi ember vallásos hitét összehasonlítjuk a

falusi emberével, szembeszökően megmutatkozik a lényeges különbség a kétféle irányzat és vallásosság között: a természettel együtt élő falusi ember mélyen hívő, a nagyvárosiak hite azonban nem oly gyökeres és a gyökerei is más élményeken és indítékokon alapszanak. A nagyváros mozgalmas és technikától túltelített életében, a gyárakban, a kereskedelemben, a forgalomban stb. hiába keressük az elmélyülő lelki és vallásos élet kibontakozásának egészséges föltételeit. Ezt a természettel való közvetlen kapcsolatok kedvezőbbben adják meg. A nagyvárosi gyermek ebben a légkörben nő fel s ha vallásosságát az iskola és az egyház külön kegyelmi hatásai el nem mélyítik, akkor szintén ki van téve a közönyösség általános környezeti hatásának. Ma az iskola, a cserkészet, a leventeintézmény mind hathatósan közreműködnek abban, hogy a nagyvárosi gyermek teljesértékű vallásos nevelést nyerjen s az állami törvényhozás ebben hathatósan támogatja az egyházak munkáját.

Az *egyházak* saját szellemük és hitelveik szerint nagy alakító erővel járulnak hozzá a gyermek és ifjú érzületvilágának és világfelfogásának kifejlődéséhez. A katolikus egyház intézményei különösen alkalmasak pl. a szociális érzületnek vallásos alapon történő kialakítására. A liturgiában való részvétel pl. a hívők közösségének mély átélésére neveli a gyermeket, arra, hogy „Krisztusban mindnyájan egyenlők vagyunk” s az emberek testvériségét a legmélyebb vallási indítéokra alapozza. Egy más szintén nagyjelentőségű „társadalmisító”, társadalmi érzületet előmozdító erőforrás rejlik az egyháznak erkölcsi tanításában, a szeretet és igazságosság elveiben, az anyagi javakról és vagyonról hirdetett gyökeresen szociális tanításában, a szerzetesrendek intézményében, s a társadalmi kérdéstről vallott felfogásában.

Hasonló környezethatásokat sugároznak ki a többi keresztény egyházak s általában a mi államunkba befogadott és elismert vallásos intézmények is. A vállá-

szos életnek hatásai azonban a nagyvárosi emberre is sokkal mélyebbek és tartósabbak, mint ahogy azok a társadalomtudósok vélik, akik csupán felületes szemlélet alapján ítélik meg a nagyváros életmegnyilvánulásait. Még olyan országokban is szívós ragaszkodást találunk a vallásos hagyományokhoz és a gyermekek vallásos neveltetéséhez, amelyek tervszerű propagandával és erőszakos törvényekkel igyekeznek a szülők ezirányú törekvéseit megakadályozni.

Végül meg lehet állapítani azt a szerencsés *előhaladást* is, mely a mai fiatal nemzedéknek vallásos életében mutatkozik a múlt század utolsó évtizedeinek vallásos közömbösségével, vagy egyenes és nyílt vallás-talanságával szemben. Nem kétséges, hogy ez a haladás nagyrészt annak a friss és egészséges szellemnek s annak a megújulásnak köszönhető, amely a XX. század egyházi intézményeit átjárta és az új nemzedék nevelésére a legjobb hatással van.

3. A kisvárosi gyermek környezete.

Mint hogy hazánkban csak egyetlenegy igazi nagyvárost, „világvárost” találunk: Budapestet, azért a többi városainkat részint középvárosoknak, vagy kisvárosoknak kell tekintenünk. Hogy a kettő között hol húzódik a határ — mely városokat nevezhetünk közép-, melyeket kisvárosoknak —, annak eldöntése a lakosság számarányától és a művelődési intézmények sokaságától függ. Közép- és kisvárosainknak nagy értékeit a történelmi, táji és társadalmi jellegzetességekben kell megpillantanunk; ezek kárpótolnak bennünket a nagyvárosi életforgalom elmaradásáért és különleges környezeti hatásokkal vannak az ott élő emberekre.

A vidéki városi gyermek környező világa a legnagyobb hasonlóságot a *művelődési intézményekben* mutat a fővároshoz: az iskolák, a nevelés, az esetleges múzeum, közkönyvtár, a filmek, a színház, a közlekedés eszközei, a kereskedelmi és ipari élet, a kirakatok, hir-

detések, hírlapok és olvasmányok kisebb-nagyobb méretekben azonosak a nagyváros hasonló intézményeivel. *Társadalmi tagozódásuk* is ugyanazt a képet mutatja, mint a nagyvárosban, azzal a különbséggel, hogy a vidéki városokban rendszerint jóval kisebb számú a munkásság és az őstermelő-földművelő réteg jelentékenyen nagyobb, akár magában a városban, akár a külterkeken él, a lakosságnak azonban szerves kiegészítését alkotja. Ez a körülmény rendkívül fontos abból a szempontból, hogy a kisvárosi gyermek másképpen ismerkedik meg az őstermelők életével, mint a nagyvárosi, viszont a munkás-proletár ember lelki hatásai ránézve jelentéktelenebbek. Fődolgozó azonban a társadalom tagjainak kisebb száma, amit még az a körülmény is elősegít, hogy a vidéki városokban az egyes osztályok elég mereven elzárkóznak egymástól; különösen a földművelők alkotnak valóságos kasztoikat, melyekkel az úri népnek éppúgy nincs közelebbi lelki kapcsolata, aminthogy a várostól távoleső falusiakkal sincsen. *A kisvárosnak középosztályába* tartozók ennél fogva sokkal közelebbi érintkezésben állanak egymással s úgyszólván egyetlen nagy „társaságot” alkotnak, melyből rendszerint hiányzanak a „felső tízezernek” képviselői. A középosztály tagjai általában ismerik egymást, a kisvárosban az emberek érintkezési módja is bizalmasabb természetű, a pletyka- és más összejöveteleken minden ügyet nyilvántartanak, mely a város társadalmában előfordul, a rangkülönbségek féltékeny megtartása s a családi tekintély őrzése általában nagyobbfokú, mint a nagyvárosban.

E helyzetnek a gyermekkori és ifjúkori világra az a közvetlen következménye van, hogy a fiatalság megtartja ugyan néhány közös vonását a nagyváros ifjúságával, de nem fejlődnek ki benne azok a vonások, melyek a nagy tömeg közös életének és a fokozott életütemnek az eredményei: a bizalmatlanság, zárkózottság, a túlságosan korai érettség, a nagy forgalom okozta könnyelműség és a kültelki vagy proletárelletnek számos

csábítása. A fiatalokú bűnözők legnagyobb száma nálunk is, külföldön is a nagy városokra esik, nem is szólva azokról a bűnözési esetekről, amelyek csak a nagyváros sajátos termékeinek látszanak s amelyekhez a vidéki élet és környezet nem ad kellő háttérrel.

A közép- és kisvárosi környezetnek általában kedvezőbb a hatása a nevelés alatt álló ifjúságra, mint a nagyvárosnak, akár a természeti, akár a társadalmi környezetet tekintjük; egyedül a technika és a művelődés egyes intézményeinek híján, minők pl. a Nemzeti Múzeum, a királyi vár, az Akadémia stb. marad el a közép- és kisváros a nagyváros mögött. E hiányok azonban nem lényegesek és az iskolai kirándulások alkalmával pótolhatók. Van azonkívül a legtöbb vidéki magyar városnak olyan sajátos légköre, vannak sajátos egyéni értékei is, melyek a várost külön becses nevelői környezetté avatják, így pl. Kolozsvár, Debrecen, Pécs, Kassa, Esztergom és más vidéki városok eltörölhetetlen egyéni emléket és nyomot hagynak annak a gyermeknek a lelkében, ki falaik között nőtt fel. Ezeket az emlékeket elsősorban az illető város kultúrtörténetének a hatása váltja ki a tanuló lelkében és ezeket más környezet nem pótolhatja.

VII. A FALUSI GYERMEK KÖRNYEZETE.

Mikor a „*falusi emberről*” és környezetéről, külvilá-
gáról beszélünk, e kifejezéssel nem csupán a falvakban
élő népességet akarjuk összefoglalni, hanem a tanyákon,
pusztákon kisebb-nagyobb csoportokban, vagy csalá-
donkint őket, valamint a mező- és erdőgazdálkodással
foglalkozó cselédeket, béreseket, zselléreket és alkalmi
munkásokat is, kiknek közös jellegzetessége az *őster-
melő munkával való hivatásos foglalkozás*; némelyek
ezeknek művelődési állapotát a „mélykultúra” szavával
szokták kifejezni. (Ez a kifejezés azonban könnyen ösz-
szetévesztésekre vezethet és ezért e helyen nem hasz-
náljuk.)

A népességnek ez a része magában foglalja az ön-
álló és jómódú parasztságot éppúgy, mint a szegény
parasztot és a földtelen mezőgazdasági kétkézi mun-
kást is, de mindvégig megkülönböztetjük e sokrétű tö-
meget a városi, munkás proletártól, vagy a városi al-
kalmi kenyérkeresőktől, kik nem az őstermelés vala-
mely ágát űzik és azzal nincsenek közvetlen kapcsolat-
ban. A „falusi” ember helyett választhatjuk a „paraszti”
elnevezést is; jóllehet e szónak kellemetlen mellékíze
még nem enyészett el teljesen.

1. A falusi ember lelkvilága.

A falusi einher egyik leglényegesebb vonása a *ter-
mészethez, a földhöz való viszonya*, melyet egyik író

úgy fejezett ki, hogy a parasztember a természettel „összenőtt”. Az őstermelő valóban egészen más viszonyban van a természettel, mint a városi ember: közelebb van hozzá, alig ismeri a természet és kultúra közötti el-
lentétet. A magas kultúra embere úgy érzi, hogy ott támad a kultúra, ahol az emberi értelem és munka legyőzte a nyers természetet, pl. az ősvadon helyén keletkeznek irtások, majd falvak és városok. A „természet” ebben a fölfogásban az érintetlen és az embertől meg nem zavart föld, — a kultúra pedig az emberi értelem és technika győzelme a nyers természet erőin.

A városiak a természet és művelődés fogalmait alapjában véve a XVIII. századi tudományosság szellemében alakították ki és a „természetet” szabad idejükben kirándulásokból vagy tudományos kutatásokból ismerik és lelkesedéssel élik szabadban vasárnapi életüket. A falusi és a természettel egybenőtt ember nem érti a *természet és polgárosodás* (civilizáció) fogalmainak el-
lentétét. A falusi ember számára a *természet* elsősorban a *kenyeret, az életet jelenti*, számára tehát egyszerű gazdasági és élettani jelentése van elsősorban, sőt sokszor kizárólagosan. A „természet” azonkívül a föld, az *állat- és növényvilág* tagolatlan, szerves egységében mutatkozik a földművelő szeme előtt; de mind a kéi szempontja öntudatlan és naív: a falusi ember nem öntudatos gondolkozással nézi az anyaföldet s a rajta kifejlő életet; ez a gondolkozásmód csak a tanult emberekben található meg. Az őstermelő élete közvetlen és személyes kapcsolatban van a természet világával, közte, a gabonát termő föld és a háziállatok között nem áll senki és semmi, viszonyuk tehát ősi és egyszerű. A mai-
állami és társadalmi törekvések sem tudják ezt a közvetlen életviszonyt felbontani, igaz, nem is céljuk, mikor pl. a falusi embert oktatják a helyes gazdálkodásnak tudományos módszereire. A kimivelt gazdálkodó ugyanis szintén tovább éli a természettel való közvetlen kapcsolatait, vagyis azt az életformát, mely a földművelés lényegéhez tartozik.

A további jellemző vonást abban találjuk, hogy a földműves és őstermelőéletben a *fontosabb és vezető* elem nem az ember, hanem *a természet*. Az őstermelő minden munkája és eredménye ugyanis az időjárástól függ. Az időjárás, az esőzés, a szárazság, a tavaszi árvizek, a téli időszak kedvező vagy kedvezőtlen volta: oly elemi erők, melyeknek a falusi ember teljesen kiszolgáltatva érzi magát s melyektől léte, boldogulása függ. E *kiszolgáltatottságon* semmilyen hatalom nem tud változtatni; a tűz-víz vagy jégkár elleni biztosítás nem szünteti meg azt az egyoldalú függési viszonyt, melyben a földműves ember él a természettel szemben, legfeljebb még élénkebben megvilágítja. Az őstermelő embernek ezen sorsszerű helyzetéből érthetjük meg sajátos, a természeti jelenségekhez kapcsolt idő tudatát (pl. a nap, a csillagok állása), valamint vallásosságának némely vonását (pl. esőért, termésért való imádkozás, a feltétlen függés érzése a természeti hatalmaktól).

Az őstermelőknek a természettel való közvetlen és személyes kapcsolatát az is magával hozza, hogy *nagyobb áttekintésük nincsen*, a természeti világnak csak azt a darabját ismerik, amely az ő megművelt területükön túl csak a szomszédságnak, a sorsközösségnek hasonló területeit foglalja magában. Sokszor szemére lobbantották a parasztságnak nálunk is, hogy „hazafiatlan” és szüklátókörű, mert „nincs érzéke” sem az országnak más vidékein élőknek a sorsa, sem pedig az idegen uralom lesújtó volta iránt s ezen körülményeket közömbösen nézi. A valóság a papirostársadalmi bölcselkedéssel szemben az, hogy a parasztember sokkal jobban összenőtt a földdel, semhogy az uralomváltozások, vagy mások, távolabbesők ügyei mélyebben érdekelhetnék. A változások vagy érdekek csak akkor éreztetik lelkében hatásukat, ha az ő életébe, azaz a földhöz, állatokhoz, termeléshez való közvetlen viszonyába beleavatkoznak, azt megbolygatják, vagy kezéből a földet kiveszik. Ez utóbbi esetben azután a földművelőnek minden ösztöne és érzése

oly elemi erővel tor ki, hogy párját a műveltek viselkedésében alig találjuk.

A földművességnek a földdel való ezen egybeolvadásából és összenövéséből érthetjük meg *a földhöz való ragaszkodását*, „földéhségét”, amit a földszerzés vágyának és mohóságának szoktak elkönyvelni a társadalombölcselek. Ezt egészséges vonásnak értelmezik azok, akik az agrármozgalmakban nem csupán a szocialista izgatók felelőtlen „földosztó” uszítását látják, mert nagy veszedelemnek érzik mindenkoron, ha a parasztság elidegenedik a földtől s a könnyebb és cifrább élet vágyától elkapatva a városokba tódul.

Az östermelő falusi ember második alapvető jellegzetességét *a munkáról való „végzetszerű” felfogásában (munka-fatalizmusában)* találjuk. Amint a „természet és ember” viszonyában nála a természet uralkodó és minden meghatározó elem, úgy az „ember és munka” kapcsolatában is a munka uralkodik az emberi tevékenységeken s az életnek különböző jelenségein. Élet és halál, születés és házasság, gyermekek és családi élet egyaránt a munkának, mégpedig a kíméletet és kegyelmet nem ismerő munkának a sodrában állanak. A munkának egyúttal sorsszerű (fatális) jellege van, mert a munka dönti el a termelés sikerét. A földműves ember állandó nagy harcban áll a természettel, birokra kel vele s a harc sikerétől függ élete és sorsa. A természet pedig, tudjuk, néma és nagy harcos, melynek erői nem ismernek irgalmat, nem adnak kegyelmet és nem nyújtanak haladékot. Ahol a falusiaknál elterjedt az egyke, ott az okok között egészen bizonyosan megtaláljuk az embereknek földszeretetét vagy földéhségét, földdel folytatott küzdelmét; bonyolult és csavaros utakon, de még mindig sok esetben eljutunk a minden uralkodó meghatározó tényezőkhöz: a föld birtoklásának és a munkafegyelemnek az elveihez. Ahol sok gyermeket találunk a falusiaknál, ott még könnyebb ugyanennek a két elvnek uralmát észrevennünk: már a kisgyermekek is ösidékre visszavezethető munkafelosztás törvénye szerint

vesznek részt a család munkájában; a család jóléte, a termelés folytonossága nem nélkülözheti a sok munkás kezét.

A házasságkötéseknek egyik főszabálya szintén a munkára való alkalmasság: a gazda olyan asszonyt vehet csak el, aki ért a házimunkához, a gazdaság ráeső részének vezetéséhez s ez a rész, tudjuk, hatalmas munkabírást követel. Élet, halál és betegség általában a munkának van alávetve: nem üres szóbeszéd az, mikor a falusi ember azt mondja: „nem ér rá meghalni”, — valamint az az életfelfogás sem, mely szerint, aki nem tud már dolgozni, annak nincs helye többé az életben s legtermészetesebb, ha távozik az élők közül. A halált tudvalevőleg egészen más érülettel nézi és fogadja a falusi ember, mint a városi: hiányzik belőle az az eszeveszett félelem és irtózás, mely a magas kultúra emberét a halállal szemben elfogja; a falusi ember valami lenyűgöző belenyugvással tekint a halál elé s környezete sem árul el titkolózást vagy érzelgősséget, ha ütött a halál órája. A betegséget is nem csak azért tartja nagy istencsapásnak a falusi ember, mivel sok szenvedéssel jár, hanem főként azért, mivel semmittevésre kárhoztatja a maga társadalmában, melynek a munkakényszer mintegy babonás hitévé és beidegzett természetévé vált.

A földdel és munkával való lelki egy beforrás alakítja ki a falusi ember életének minden más mozzanatát is. Az őstermelő *családi életét* is az életfenntartásnak azok az elemei határozzák meg, melyek a földből s a gazdálkodás szigorú menetéből erednek. A családfő viszonya a legidősebb fiúhoz, minden patriarkális kötöttség mellett sem nélkülözi a feszültséget: az önállóság vágya, az öregeknek az életből való kiszorítása, a közös munkából megérdemelt rész gondolatai egészen másképen színezik a falusi embereknél a *nemzedékek harcát*, mint a városiaknál. Ha a föld már nem aprózható fel tovább, akkor a kérdésnek egyik megoldása a fiatalabb nemzedéknek kivándorlása az apai gazdasági közösségből.

A leány hozományát is sokszor szigorú gazdasági-erkölcsi szabályok határozzák meg a házasságban, s innen van, hogy legtöbb helyen a paraszti házasságokat a szülők tervezik, azok állapítják meg a szerződés feltételeit. Általában minden emberi viszonylatot bizonyos kemény és hajthatatlan merevség szelleme jár át, mely a természettel együtt élő ember lelki életét a városiak szemében durvaságnak tünteti fel. E „durvaságot” azonban nem szabad helytelenül értelmezni. Valóban a falusi embert s mindenkit, ki a természet és munka igájába van törve, jellemez az indulatok hevesége, az érzélgőség hiánya, az életnek, halálnak, a nemzésnek és nevelésnek egyszerűsége és természetes naív jelfogása. Minden dolog, jelenség és emberi viszony ezen életkörben a maga ősi egyszerűségében tűnik fel s az élet sodra nem enged meg sem módfelelti sajnálkozást, sem elérzékenyülést vagy töprengő gondolkodást a dolgok alakulásán. A paraszti élet „durvasága” tehát a természettel és a munkával töltött életszemléletnek természetes következménye és nem jelent érzéketlenséget vagy az érzelmi élet hiányát. Igaz, ez messze esik a városi ember érzélgőségétől és mesterkélttségétől, de a legnagyobb hibát akkor követnők el, ha a városban élők változatlan érzelmi világát keresnők a paraszti sorban élőknel. Ez két külön lelki világ, mert két egymástól teljesen eltérő környezet eredménye.

Ezeket a szempontokat kell alkalmaznunk a falusi ember szerelmi életére, a falusi gyermekek nevelésére, az ünnepek, multságok és népi szokások viseletek stb. világára és végül arra a viszonyra is, mely a mélykultúrában élőket a magaskultúrában élőkkel összeköti. E formák azonban felbomlóban vannak. A falusi és paraszti ember világa — tudjuk —, már régóta nem oly zárt egység, és megbonthatatlan egész, mint valaha volt: a „falut kikezdte a város”. A falu élete bomlóban van s vele együtt a paraszti életforma is lassan széttörik.

A város kultúrája és polgárosodása egyre jobban benyomul a faluba és megfosztja azt hagyományos elemei-

tői, hogy polgárosultabbá, egészségesebbé tegye és a technika eredményeivel felszerelve, elmaradottságából és szegénységéből kiemelje. Ez a törekvés azonban nem minden tekintetben nyújt megnyugtató eredményt. A paraszti élet ugyanis lényegesen a földhöz és annak közvetlen műveléséhez van kötve; intézményei és lelki magatartásai ebből az egyetlen forrásból eredtek az ősidők óta, mégpedig szervesen és maguktól. Az a folyamat, mely szemünk előtt lejátszódik, abban a célban tévőd, hogy meg akarja hagyni, sőt erősebbé akarja tenni a földművesnek földhöz való viszonyát, — de a belőle eredő kultúrát (népviselet, hagyományok, életviszonyok és erkölcsök) a városi magas kultúra elemeivel akarja kicserélni. Hogy ez a folyamat egyelőre csak negatív eredményekkel járhat, az bizonyos azok előtt, kik a mai falusi életet nyílt szemmel nézik. Ennek a felismerésnek a következménye többek között az a jobb belátás is, hogy ma már igyekezzünk a falusiakat visszatartani *népviseletük* elhagyásától.

Sajátságos, de jellemző, hogy a *-falusi ember a legrégebb* és legmaradibb *hordozója bizonyos hagyományoknak*, de erről ő maga tud legkevesebbet. A földhöz, régi viselethez, háziiparhoz visszavezetni a már sok helyen a városba tóduló parasztságot, mely régebben ugyanilyen helyzetben kivándorolt: a nemzeti politikának egyik fő célkitűzése. Mindez azonban nem pótolja azt, amit a mélykultúrából elveszít a falusi ember a felsőbb művelődés és technikai eszközök megnyerésével. A paraszti életforma lassú eltűnésre lesz ítélve, ha kultúrájának többi elemeit is éppúgy meg nem mentjük s újra szerves étté nem tesszük, mint ahogyan ez a népviselettel, vagy háziiparral itt-ott történik.

A falusi embernek magatartását végül a magas-kultúra képviselői (az „urak”) és intézményeik iránti *bizalmatlanság és kiszolgáltatottság* érzése hatja át. Ez a jellegzetesség természetesen nem egyenlő erejű és mértékű minden falusiban; egyoldalú túlzás volna azt hinni, hogy a birtokos, jómódú gazdában ugyanaz a

bizalmatlanság él, mint pl. a nagybirtokon élő cseléd-ségben és zsellérekben. Általánosságban azért mégis megállapítható ez a magatartás; rokon ez a kiszolgáltatottságnak azzal az érzésével, amely a földműves és gazdálkodóembert a természet erőivel szemben eltölti. Amint az utóbbiak sorsintéző hatalmától senki sem védheti meg őt, olyanformán érzi a falusi ember, hogy ki van szolgáltatva az államhatalomnak, az igazságszolgáltatásnak és a felsőbb társadalomnak. Igaz, hogy újabban egyre hathatósabban érzi az állam és társadalom megértő segítségét is.

De még más jellemző vonásokat is találhatunk a falusi embernek magatartásában: ravaszságot („paraszt-huncutság”), zárkózottságot és gögöt („parasztgög”), ez az utóbbi onnan is ered, hogy a városi ember oly elemi dolgokban tudatlan és tehetetlen, melyekben a falusi már gyermekkorától fogva jártos (pl. nem tudja megkülönböztetni a búzát a rozstól stb.). Jellemzi a parasztságot még az a tudat, hogy a falusi ember testi munkára született („dolgozz paraszt, azután dögölj meg” Petőfi), s a városiak „munkásságát” nem érti és nem is becsüli sokra. Mindezek a vonások együttvéve adják meg a falusi ember lelkületének vázlatos rajzát. Ezekhez kapcsoljuk a vallási, erkölcsi felfogását is. A falusi ember *vallásossága* általában őszintébb és egyszerűbb, oly értelemben, hogy személyes vallásossága összeesik az egyházi életben való részvétellel. Az egyház ünnepei, intézményei, pl. a szentségek felvétele, a vasárnapi istentisztelet, stb. megrendíthetetlen szilárdságban illeszkednek bele a falu életébe s a közösségi élet megnyilvánulásai közé tartoznak. A templomban mindenkinek megvan a saját állapotának megfelelő helye; a templombajárásnak megfelelő viselet szigorúan szabályokhoz van kötve stb. A vallásos élet megnyilvánulásaiba természetesen sok babonás elem és sok ártatlan népszokás is szövődik, melyek mind «a falusi kultúra művészi és játékos elemeihez tartoznak, a nélkül, hogy azok „esztétikai” jellegét a falusiak úgy érték, vagy úgy

becsülnék, mint a városi ember, vagy a néprajzi tudomány. Amint a falusi ember tudta nélkül a hagyomány főhordozója, éppúgy sok szépséget alkot ösztönösen, inkább célszerűség, vagy a cifrázkodás vágyától vezetve, semmint esztétikai elvektől.

A falusi élet erkölcsstanát elsősorban a közvélemény rendkívül nagy ereje és hatalma jellemzi. A falusi emberek sokkal jobban ismerik és megfigyelik egymást, mint a városiak és falun mindenkinek az élete nyitott könyv a többiek előtt. A közfelfogás szentesítette erkölcsi szabályoktól eltérni büntetlenül nem lehet; a legkisebb eltérést azonnal nyomon követ a kíméletlen bírálat és ítélet, mely egyébként az életviszonyok legapróbb részleteit is állandóan nyilvántartja.

A falusi életnek sajátos *erkölcsi kódexe* is van, mely általában összeesik a vallásos és természetes etika alap gondolataival, de nem mindenben, különösen nem a szexuális erkölcsiségben. A fő falusi erények a munkával és gazdálkodással szorosan összetartozó viselkedésformák: becsületesség, szorgalom, takarékoság, ildomosság, szerénység; fontos része e külön erkölcsi kódexnek a magántulajdonra vonatkozó felfogás. A nemi élet erkölcsstana vidékenként igen különböző, általában a falusi gyermekek korán megismerkednek az állati és emberi élet szexuális tevékenységeivel, ezeket korán megszokták nevükön nevezni, ami beszédjüknek és felfogásuknak bizonyos nyíltságot és nyersséget ad, (ezt nem szabad szemérmertlenségnek tartani), a fiatalkori tartózkodásnak és a házassági hűségnek törvényei helyenként igen szigorúak és kegyetlen büntetésekkel jár áthágásuk. Más helyen találkozunk a „próbaházasság” intézményével is, melyet a falu közfelfogása szentesít, mert az a házasság, melyből gyermekek nem születnek, nem életrevaló a falusi munka és gazdasági élet viszonyai között. Általában azonban, bármekkora legyen is az eltérés, az egyes vidékek sajátos erkölcsi szokásai között, megállapítható, hogy a nemi erkölcsök sokkal egészségesebbek falun, mint a nagyvárosban és, hogy az erköl-

csi szokásokat is ugyanazok a lélektani meghatározó erők alakítják, mint a falusi életnek egyéb megnyilvánulásait, t. i. a természettel s a főddel való egybeirradás és a testi munka kényszere.

Ebbe a megrajzolt emberi világba születik bele a falusi gyermek. Lelki élete, fejlődése ennek a hatásait tükrözteti. Mint a nagyvárosi gyermeket, most a falusit is iparkodunk végigkísérni fejlődésének útján és keresük érintkezéseit a környezetéből kiáradó erőkkel.

2. A falusi gyermek természeti környezete.

A falusi gyermeket *természeti környező világa a legközvetlenebb kapcsolatba* hozza azzal a földdarabbal, melyet a család közösen művel, a rajta élő állat- és növényvilággal, másodsorban pedig azzal a tágabb körrel, mely a családi birtokot közvetlenül körülveszi s vele határos. A falusi gyermek természetismeretének alapja részint a mindennapos szemlélet, részint pedig a munka. Az állatokkal személyes viszonyba kerül: a háziállatok szokásait, életfeltételeit, életmódját kiskorától fogva jól ismeri és ebbe a tudatkörbe természetesen beletartoznak az állatok pázására, szaporodására vonatkozó ismeretek is. A falusi gyermeket tehát nem kell külön „nemi felvilágosításban” részesíteni, vagy legalábbis nem szorul a felvilágosításnak arra a részére, amely a nemi szervek szerepére vonatkozik. A falusi gyermekben éppen ezért nincs álszemérem. Más szempontból azonban ez a természetesség veszedelmet is rejthet magában: a falusi gyermekek egymással szexuális kísérletezéseket is szoktak folytatni, ami játékos hajlamból, utánczásból és kíváncsiságból ered.

A természetben élő gyermek a szabad levegőből sokkal többet élvez, mint városi kortársa; ezt a levegőt azonban részint a por, részint a kedvezőtlen lakásviszonyok megrontják ugyan, de korántsem olyan nagymértékben, mint pl. a városét a gyárak füstje. A távolabbi természetközvetlen környezet is nagy alakító hatással van a falusi gyermekekre. A városi gyermek ritkán, vagy sohasem lát

napfelkeltét, nem tudja igazán átérezni, mit jelent a jégverés vagy a téli időszak, a falusi gyermek pedig mindezeket az élet legfontosabb mozzanatai gyanánt éli át. A falusi gyermek életszemléletébe e természeti hatalmak sokkal mélyebben nyomulnak be, mint a városiakéba.

Leginkább a természettel való együttélésből magyarázhatjuk azt is, hogy *a falusi gyermek lassúbb ütemben érik és fejlődik*. A nagyváros érlelő és „idegesítő” hatása erősen siettet a gyermekek értelmességének kifejlődését; koraérett, sőt koravén gyermekeket legfőképpen a nagyvárosokban lehet találni. Erkölcsi tekintetben azonban a falusi gyermekek érnek meg hamarabb városi társaiknál. A falusi élet a gyermekeket korán munkába fogja, a felnőttek életébe tehát hamarabb kapcsolódnak bele „önálló” egyéniségek gyanánt, mint a városi kortársaik. Innen van, hogy a falusiak gyermekkorában időben megnyúlik, ifjúkoruk viszont alig van, egyszerre a felnőttek munkakörébe tartoznak. Egy dologban mégis külön szerepe és függetlensége van a falusi fiatalságnak: *ez a házasodást megelőző párkeresés* és a vele összefüggő szokások, multságok, játékok. A falusi fiatalság, legények, leányok vidékenként más és más, de alapjában véve azonos szokások szerint töltik azt az időszakot, mely a házasságnak előkészületül szolgál. Ebben természetesen csak a fiatalság vesz részt igazában, a házasság emberek, vagy gyermekek legfeljebb csak a háttérrel kitöltő szereplők vagy nézők.

A nemi erkölcsi felfogás a falusi fiatalságban általában természetesebb, nyíltabb és kevesebb bonyodalommal jár, mint a városiaknál, kevésbé öntudatos, sokkal ösztönösebb és kirobbanóbb erejű. A falusi szerelemnek szellemi tartalma alig van; a másik nemből nem keres a fiatal leány semmilyen „eszményképet”. A leányok megérnek, a legények megismerkednek velük, kiválasztják a maguknak tetszőt, s nem egy helyütt a leányok természetesnek veszik, hogy alkalmazkodjanak a fennálló íratlan szokásokhoz, melyek a házasság előtti

nemi életet sok helyen megengedik, sőt a gyermekáldás kézzelfogható bizonyosságát meg is követelik. Ahol a hagyományok úgy hozzák magukkal, ott a jegyesek nemi életét (a „próbaházasságot”) a közvélemény nem ítéli el, s nem akadályozza meg. A legtöbb vidéken a lányokat a házasság előtti tartózkodás elvi szabálya köti, ezt azonban már gyermekkortól fogva többen titokban átlélik; a tartózkodásra a nem vallásos lányokat és anyákat különösen a megszólástól és a szégyentől való félelem ösztönzi. A falu komoly, vallásos élete nagyban érezteti hatását az erkölcsi felfogásra.

A falusi fiatalság a gyermekkor időbeli elhúzódása miatt tovább tart, mint a városi, *több típusra osztható*: az *igazi* falusi fiatalokra, akiket nyíltság, egyenesség, az idősebbek iránti tisztelet, a munka komolysága, az ott-hon erős érzése (a hazafias érzület magja) és a haladás vágya jellemez, ezeken a későbbi életkor nehézsége még nem mutatkozik. A második csoport a *félig-városiaké*, kik közé különösen a városban szolgáló lányok, de fiú is tartoznak. Ezek könnyen elidegenednek a falutól, a város csábításainak vagy egyszerűen a társadalmi magasabbrajutás vágyának engedve, a városba törek-szenek, pl. altisztnek, munkásnak. A félműveltségnek és a város élvezeteinek rossz hatása némelyeket elsodor közülök, s ha a faluba visszatérnek, megbízhatatlan és ingatag elemmé válhatnak. A harmadik csoportba tartoznak a *fejletlenek*, kik inkább a fiúk, mint a lányok közül kerülnek ki. Ezek megmaradnak a nagyobb iskolásgyermek szellemi színvonalán és hátramaradottságukat néha „férfias” viselkedéssel igyekeznek kiegyenlíteni. Lassabban hatnak vissza a külső hatásokra, mint fejlettebb társaik, kissé lassúbbak és befogadásra hajlamosabbak azoknál, de sokszor utóíérik őket. Magatartásuk általában becsületes, megbízható, az újat szívesen fogadják, de maguk nem keresik. Az elvárosiadás veszélyének kitett ifjúságot nem számítva, a többiek általában a felnőttek életszemléletét és munkaerkölcsét követik.

3. A falusi gyermek emberi, társadalmi és művelődési környezete.

A falusi család élete szigorú munkaközösség. Ez uralkodik a gyermekeknek a szülőkhöz való viszonyában is. Jellemzi továbbá ezt a viszonyt, az egyszerűség és bizonyos „durvább”, azaz nyersebb, érdekesebb érintkezési módor is, mely a természettel együttélők sajátos vonása. A természetes szülők híján néha *mostohaszülők* viselik a gyermek gondját s ez a falusi embernél épp olyan súrlódásokra vezethet, mint a városinál, különösen, ha anyagi kérdésekkel is bonyolódik.

Az *egyetlen gyermek* nevelkedésében számos helytelen mozzanatot lehet megfigyelni: szülők, nagyszülők elkényeztetik, túlzott önértzet fejlődik ki benne, látva, mily leplezetlenül tárgyalják jelenlétében a felnőttek a vagyoni kérdéseit, melyeknél ő a középpont. Az önzés és más, szegényebb sorsúak lenézése az ilyen gyermekben még sokkal hamarabb fejlődik ki, mint a nem egyetlen gyermekben, jóllehet a falusi ember osztálykülönbségtudata még sokkal fejlettebb „lefelé”, mint „felfelé”. Ahol több a gyermek, azokat rendszerint korán *munkára fogják*, néha, egyes helyeken, durva és a gyermek korának meg nem felelő munkára is, mint pl. az Alföldön találunk 10 éves disznópásztorokat, kiknek megérőltető munkája felnőttet pótol. Hogy a falusi ember általában előbb megrokkban, hogy az 50 évesek sokszor már az aggastyán benyomását keltik, annak egyik okául éppen a gyermekkori munkát tekinthetjük.

A *nagyszülők* helyzete a családban általában kedvezőtlen; a szakadatlanul robotoló munkaközösségben az ember addig számít, míg dolgozni tud. Az öregek azonban már nem tudnak a munkában résztvenni; hangulatuk komorabb; az öregasszonyok több időt töltenek a templomban és nem mindig jóakarátú figyelemmel kísérik a fiatalok munkáját.

Az emberi, nevelődési és társadalmi környezetben fontos helyet töltenek be a *gyermek játéka*i is.

A falusi gyermek életét az iskolabajárás előtt, ha-csak nem egyke, nem tölti be olyan teljesen és magától értetődően a *játék*, mint a városi gyermekét. Sok helyen van már óvoda is a falvakban. Az ilyen helyeken azzal az átmeneti állapottal találkozunk, melyről a falusi művelődés elvárosiasodásával kapcsolatban megemlékeztünk. A falusi gyermek azonban még a városiasodó környezetben is *résztvesz a családi munkaközösségben*. Innen származik, hogy tavasztól ősziig a falusi emberek nehezen tudják összeegyeztetni a gazdálkodás nagy munkáját a gyermekek iskolába járatásával. A falusi gyermek korán komoly és sokszor nélkülözhetetlen munkaerőnek számít (pl. az állatokat őrzi), ezért az iskolázásra csak a téli időszakot szánja a falusi ember gondolkozása.

*A falusi gyermekek játéka*i is mások, mint a városié: az udvar, az utca, a kert, sőt *még* a határ is beletartozik játszóterébe s ezért a mozgásnak sokkal nagyobb nála a szerepe, mint a városi gyermeknél. A szegénység természetesen a játékokra is hat; nemcsak azért, mert a falusi szülők nem tudják a városi játékszereket megszerezni, hanem azért is, mivel a szegénység — nem lévén ruhájuk és lábbelijük —, sok helyen a gyermekeket az egész télen át a szobába és konyhába zárja és csak tavasszal szabadítja ki újra. A falusi gyermekek játéka*i* azonkívül — megfelelően a környezetüknek — nyersebbek is szoktak lenni. Nem szabad azonban ezt rosszaló értelemben vennünk; ez a nagyobb „durvaság”, nyersség élénkebb és szabadabb mozgásokkal jár, erősebb és fékezetlenebb indulatokból táplálkozik, mint a városi gyermeknél, de nem jelent erkölcsi romlottságot. E kevés és hagyományos eszközzel végzett játékok az emberiség ősi, egyszerű mozgás- és szerepjátéka*i*, s lényegükben egyformák a városi gyermekek eredeti hajlamain alapuló játékokkal.

A falusi iskola megfelel korunk általános elemi műveltség követelményeiről vallott felfogásának. A falusi ember is természetesnek tartja, hogy iskolának len-

nie kell és elismeri, hogy az írás, olvasás, számolás el-sajátítása okvetlenül szükséges; aki nem tud írni-olvasni, nagyon szégyenli tudatlanságát és szívesen javít hibáján a felnőttek számára rendezett tanfolyamokon.

Maga az elemi oktatás azonban, úgy ahogyan az a XIX. századtól kezdve a művelt nemzeteknél meghonosodott, voltaképen a magas műveltségéből ered s annak előretolt bástyája a falu sajátos műveltsége felé. Ez a körülmény ráirányíthatja figyelmünket azokra a törekvésekre, melyek már a múlt században is jelentkeztek a művelődés egyes bölcselőinél (Németországban és jelenleg már nálunk is): ezek külön célkitűzéssel bíró, a *falusi sajátos műveltségébe gyökerező, s vele szervesen egybeolvadó* oktatást és nevelést követeltek és követelnek ma is. Ennek az új „falusi pedagógiának” két alapgondolata van, az egyik: „az általános műveltségnek” új fogalmazása, mégpedig a magas műveltség és a falusi műveltség lényeges kettőssége szerint; a másik; a *falusi ifjúság szakszerű továbbművelése*. Ez utóbbi irányban már nálunk is jelentős változások történtek a gazdasági irányú iskolafajok meghonosításával. A falusi gyermek „általános műveltségének” elemeit a jövő iskolája is részben a magas műveltségéből fogja átvenni (pl. írás-olvasás, történelmi, jogi ismeretek, stb.), de általában arra kell törekednie, hogy a falusi ember eredeti művelődésével egybeolvassza őket s ez utóbbit minél teljesebben érvényesítse. Itt is a „nemzeti tantárgyaknak” kell a közép-pontban állniok, de a falusi életszemlélettel szervesen egybekapcsolva (irodalom). A falusi iskolának ugyanis nem lehet az a célja, hogy a falu jövő emberét, — vagyis a falusi ifjúságot a neki idegen (városi) művelődés meg nem emészthető elemeivel (színház, mozi, olvasmányok, mozgalmak) teltse; teljesen téves az a törekvés, mely nem egy falusi tanítót eltölt, hogy t. i. a „fiataltságot minél műveltebbé” tegye s a magas kultúrához minél közelebb emelje. *Az igazi föladatot és helyes megoldását éppen az ellenkező oldalon kell keresnünk: a*

falu emberét minél jobban bele kell gyökereztetni a maga életformájába s neki a maga sajátos művelődésének a teljességét kell nyújtani, hogy helyén jól és „otthon” érezze magát szellemi értelemben is. A városi műveltség meg nem emésztett elemei csak félműveltséget eredményeznek s a falusi embert könnyen „gyökerelenné” teszik.

A falusi ifjúság nevelésének szerencsés kiegészítőjévé válhat *a levante-intézmény*, ha a honvédelemre való előkészítés mellett még más nevelői célokat is megvalósít majd. A levante-intézmény ma már szerves alkotórésze annak a fontos nevelői munkának, amellyel közoktatásunk az iskolázás után is alakítani és fejleszteni kívánja a nemzet ifjúságát. *Az iskolán kívüli népművelés* világmozgalma mai művelődésünknek egyik legértékesebb mozzanata.

A „műveltséghez” is, meg a természetes emberi élet-
hez is hozzátartozik *a szépségnek és a művészetnek* valamilyen értékelése és megvalósítása is.

A falusi embernek mások a fogalmai a „szépről”, mint a kiművelteknek, de meg az általános esztétikai-tudományos fogalmakkal nehéz is lenne megközelíteni a falusi ember felfogását a szépről, rútról, a művészetről.

A „szépségnek” a falusiak körében inkább *hasznosság* értelme van és főképen a ruházzkodásra, az ünnepi díszítésekre, a vendégszobára („tisztá szoba”) vonatkozik. *A falusi emberek olvasmányai* szintén az esztétikai érzék „fejletlenségét” bizonyítanák, ha egy síkon lehetne az olvasmányok tekintetében összemérni a városi embert a falusival. Mivel azonban ezt a tárgyilagosság sérelme nélkül megtenni nem lehet, azért csak annyit mondhatunk, hogy a falusiak más olvasmányokat kívánnak, mint a városiak.

A századfordulóig a kalendáriumok s a ponyvairódlom termékei voltak a falusiak főolvasmányai. Manapság a hírlapirodalom és a rossz ponyva a faluba is be-

hatoltak s különösen a fiatalság érdeklődését vívták ki. Rossz hatásuk azonban nem oly nagy és széles, mint sokan vélik; legtöbbször az élet maga kiegyensúlyozza a kártékony hatásokat. Azonkívül a hírlapirodalom a falusiakra megközelítően sem hat annyira, mint a városiakra; hiányzik ugyanis falun a reklámozásnak ingere, az újságok későbbben is érkeznek a faluba, mint a városba, s a mindennapi munka háttérbe szorítja a híradás jelentőségét.

A művelődésnek fontos gyűjtőpontjai a különböző *népkönyvtárak*, melyekből a haladóbb szellemű gazdák a gazdasági műveket is használják; a rádión közölt előadások, a falusi *filmszínház*, továbbá mindenféle *szórakoztatás*, mely a falvakban felbukkan (pl. műkedvelő-előadás, cirkusz). A nyári időszakban természetesen nincs alkalom sem szórakozásra, sem művelődésre; ennek a téli évszak az igazi ideje, minthogy ilyenkor a falusi fiatalságnak sok az ideje és nagy a szórakozási vágya, válogatás nélkül nyúl tehát mindenhez, amire szórakozási alkalom nyílik. Az igazi népnevelői, nemzetnevelői munkarendnek nagy fontosságú feladata volna a falusi fiatalság továbbnevelését megoldani és a neki jó irodalomról, színházról, filmről és rádióról gondoskodni.

E tekintetben újra rámutatunk az *önálló falusi művelődésnek* rendkívüli fontosságára. Beletartoznak ebbe nemcsak a már említett iskolai és egyéb művelődési elemek, melyek a magasműveltségből veendőek át, hanem ide tartoznak a népies multságok, szórakozások és táncok s a játékok mindenféle eredeti fajtája is, melyeket a tudatos népmívelésnek kell felújítani. Elmúlt már az az idő, amikor a falu műveltségének megnyilvánulásait csak „néprajzi érdekességek” vagy idegenforgalmi látványosságok gyanánt vették tekintetbe. Ma már azt valljuk, hogy a falunak vissza kell adni a maga teljes és egészséges életét és nevelő erejét, ha meg kívánjuk oldani a nemzeti művelődés kérdését.

4. A pusztai és tanyai gyermek környezete.

Az itt követett gondolatmenetbe illeszkedik az u. n. „pusztai” és „tanyai” gyermek lelki alkatának és környező világának rajza is. Ezeknek környezete ugyanis több tekintetben elüt az önálló gazdaságban élő falusi gazdák gyermekeinek világától. A „puszták népén” azokat a cselédsorban élő munkásokat szokás érteni, akik egy-egy nagybirtokon, annak majorjaiban, pusztám dolgoznak, mint szerződéses mezőgazdasági munkások; bérüket legnagyobb részben természetbeni lakás és egyéb járandóságok alkotják („kommenció”); földjük, házuk nincs, tehát a szó gazdasági értelmében vett „proletársághoz” tartoznak. A pusztai emberek, mint társadalmi osztály, a falusi birtokosság alatt állanak; ők alattuk már csak a részes és alkalmi (időszaki) munkásokat és zsellereket találjuk, akik aratáskor és egyéb alkalmakkor vállalnak munkát. Hasonló alkalmi munkásokat találunk egyébként az ország nagy erdeiben, általában időszakos munkáknál vagy alkalmi vállalkozásoknál is. Ezek azonban többnyire más életformával kötik össze az alkalmi munkát, mert t. i. valami kis földjük, vagy házhelyük van. A mezőgazdaság munkásai között számos ily átmeneti és vegyes típust találunk.

Egyik legtisztább és nem vegyes életformát éppen a *puszták népe* mutatja. Ebben az évszázados társadalmi rétegben megtaláljuk mindazokat a lelki vonásokat, melyeket a „falusi ember” képében felfedeztünk, hozzá kell azonban adnunk még azt, hogy a munkától és az uraságtól való teljes függés érzülete benne még erősebb, még féltékenyebb, mint az önálló birtokosságban, amelynek egyrésze hovatovább függetleníti magát ezektől az érzésektől. Hozzá kell adni azután a falusi ember lelkületéhez még a „proletárság” tudatát is, amely nem azonos ugyan a városi munkásságnak a tőkével szemben táplált érzelmeivel, de a kiszolgáltatottság mozzanatában vele megegyezik. A pusztai családok az uraság házában laknak, egyszobakonyhás lakásokban, hol

az idősekkel való együttélésnek ugyanazok a hatásai fejlődnek ki, mint a nagyvárosban, csak durvább és naivabb alakban.

A terhes munka és a szegénység szintén hozzájárulnak a pusztai környezet kialakításához, a „látástól vakulásig” való dolgozás jelszavának uralmát a téli időszak sem törli meg jelentékenyen, mert a pusztai cselédségének létszámát az évszázados gyakorlat úgy állapította meg, hogy pihenésre vagy henyélésre nem nyílik lehetőség. *A puszták népének „művelődési” lehetőségei nagyon csekélyek*, de hiányzik a saját kultúrájuk kifejlesztésére vagy megtartására való alkalom is azon a várostól és falutól sokszor távoleső helyen, melyet a cseléd-nemzedékek adnak át egymásnak kézről-kézre és amelyben a magas kultúrát az uraság, annak hivatalnokai, a tanító és a pap jelenti. A pusztai gyermek lelki képe tehát részint a falusi embersorsnak, részint a sajátos proletári életformának elemeiből tevődik össze. A gyermekek számát ebben az életformában nem szabályozza az egyke törvénye. Az államhatalom törekszik a pusztai ember életszínvonalának és egészségügyének emelésére is; lényeges változást azonban e tekintetben csak a jövőtől várhat ez a népréteg, melyből kiemelkedni nem könnyű dolog. Viszont azzal, aki fölülemelkedik ezen az életszínvonalon, tanul, vagy mesterségre szánja magát, már idegenkedést éreznek a pusztai lakói; alázatossággal és ünnepélyességgel köszöntik, érzik, hogy más, fölöttük álló világba tartozik.

A tanyai gyermek szintén oly kisszámú emberi közösségben, néha csak a családban él, mely falutól-várostól távol esik s így a falunak életformájában szintén nem vehet részt. Ez közös vonása a pusztai gyermekkel. A tanyai gyermek lelki világát viszont lényegesen az választja el amattól, hogy a tanyai gazda vagy önálló birtokos, vagy legalább is bérlő s ezért nem függ közvetlenül az uraságtól. Egyes tanyák földesurai ezenkívül városok, ez azután egészen más színezetet ad a függésnek, mint pl. a nagybirtokhoz való tartozás.

Az alkalmi munkások és zsellérek gyermekei zárják be végül a falusi gyermekek hosszú sorát. Az alkalmi munkások és zsellérek gyermekeiben jól felismerjük a proletársors lelki hatásait; a hatótényezők közül leginkább a szegénység és ápolatlanság szokott kiemelkedni; ha a legkisebb munkabérekről szóló törvénynek erélyesen érvényt szerez az állam, akkor ezek sorsában is lehet emelkedésre számítani.

VIII. A MUNKÁSGYERMEK ÉS PROLETÁR- GYERMEK KÖRNYEZETE.

1. A munkásosztály lelkivilága.

Azok a gyermekek, kiknek lélektanát e helyen vázoljuk, többé-kevésbé a *városiak* nagy csoportjába tartoznak, mert szüleik, a munkások, általában a városokban, főképen nagyvárosok gyáraiban élnek. Ugyanebbe a csoportba sorozzuk az önálló kisiparosok gyermekeit is, kiket a gyári munkásoktól az különböztet meg, hogy nincsenek a nagytőkéhez (a gyárhoz) kötve s ezért bizonyos függetlenséggel rendelkeznek. Mindkét csoportnak azonban az a közös ismertetőjele, hogy kézi munkával tartják fenn magukat és családjukat, továbbá, hogy az a munka *nem* a föld közvetlen megmunkálása, ez azután teljesen mássá alakítja a testi munkát s annak lelki hatásait. Egyöntetűvé teszi továbbá az idetartozók lelki világát az általánosan szűkös anyagi helyzet, a *szegénység* kisebb-nagyobb foka, továbbá a tőkéről és a munkáról és vele kapcsolatban az emberi sorsról vallott felfogás. Ez alól kivételt tesznek az önálló iparosok és azok gyermekei.

A gyári és ipari munkásoknak *műveltségi foka* rendszerint alacsony, bár ők is a városi művelődés rétegébe tartoznak és városi emberek. Ez a műveltségi fok és tartalom a mellett rendkívül egyenlőtlen s a legkülönbözőbb elemekből tevődik össze. Amit már a falusi embernél is megállapítottunk, ugyanazt meg kell ismételnünk.

nünk a munkásosztály művelődéséről is, hogy t. i. a köznevelés és közoktatás nem ad nekik megfelelő műveltséget, igazi alapos bírálatot nem tudnak mondani a politikai, művészeti, s más koreszmékkal szemben s ezért könnyen olcsó, érzéki és selejtes izgalmban (pl. filmekben) keresnek kárpótlást az egész heti munka után. A munkásság komolyabb nevelésével régebben csak a politikai pártok (szocialista) és egyes jóakarató társadalmi szervek foglalkoztak. Az előbbiek nagy eredménnyel, az utóbbiak inkább hazafias, valláserkölcös irányban működtek, vagy a munkásságnak a tudományt népszerűsítő alakban nyújtották, de nem értek el oly nagy hatást, mint amazok. Általában azonban elmondhatjuk, hogy az ipari munkásság szellemi megnevevése és kiművelése — bármily irányú volt is —, mégis csak messze megelőzte a földmunkásokét, a falusi és paraszti rétegeket.

Ennek az lett a következménye, hogy *az ipari munkásság az egész világon osztályöntudatra tett szert* s részben a szociáldemokrácia, részben a keresztény szocializmus eszméinek uralma alá került; a szociáldemokráciát Oroszországban fölváltotta a kommunizmus egyik alakja, Németországban pedig a nemzeti szocializmus. Hazánkban az állami törvényhozás törekszik a munkásság helyzetét a tőkével szemben szabályozni és anyagi és erkölcsi haladását biztosítani, a nélkül, hogy az állam bármilyen szociális elméleti „rendszerhez” lekötné magát.

Ami a nem-önálló ipari munkások, gyári munkások *lelki világát* illeti, annak egyik szembetűnő vonása a *művelődés keresése*, — sokszor a műveltségre való szomjúhozás, az olvasás, tanulás, a magasabb művelődésre való felemelkedés vágya. Mivel ennek tárgyi alapja, t. i. a magasabbrendű iskolázás náluk sokszor hiányzik, vannak munkásrétegek, amelyek egyoldalú *racionalizmusban* élnek és kimerülnek a technikai haladás csodálatában és dicsőítésében. A falusi ember: maga az öntudatlan hagyomány, — az ipari munkásságot viszont

folytonos vágy űzi tudásának gyarapítására és a „haladásnak” valamiféle megvalósítására. Újabban az állam és a társadalom is sokat tesz a munkásság szellemi mozgalmainak helyes irányba terelésére és műveltségük fokozására. A régebbi munkásnemzedék még hajlott a történelemellenes gondolkozásra, vagy a „történelmi anyagéi vúségre”; a mai munkásember már közelebb áll a hagyományok tiszteletéhez és a nemzeti gondolkodáshoz. Átmeneti időben élünk és ezért mind a kétféle felfogással találkozunk. A régebbiek gondolkodásmódja még a gyökértelen és elégedetlen munkásságnak, a „nemzetköziségnek” elveit tükrözteti, míg az újabb nemzedék már hajlandó egészségesebb társadalmi és politikai nézeteknek befogadására. Az előző évtizedek munkásságának elégedetlensége két forrásból táplálkozott. Az egyik forrás: a munkás kedvezőtlen társadalmi és anyagi helyzete, művelődési elmaradottságának érzete volt, — a másik pedig a mesterségesen szított és fenntartott elégedetlenség.

A társadalmi egyenlőtlenség fájdalmas tudata még jobban elmélyült, sőt *osztály ellentétte* vagy gyűlöletté is vált. A munkásember a gazdagok életmódját és lakását összehasonlította a sajátjával s ha kiegyenlítési követelésére akár a tőkének, akár az államhatalomnak ellenséges vagy meg nem értő intézkedései válaszoltak, akkor társadalmi nyugtalanságban, forradalmi törekvésekben nyilvánult meg. A munkásság csak a legújabb időkben kezdte az állammal szemben való ellenkezésnek és a nemzetköziségre támaszkodó küzdelemnek a magatartását megváltoztatni, a nélkül azonban, hogy jobb sorsának munkálásáról és a kiáltó ellentétek orvoslásának követelményéről lemondott volna. Mindennek természetes velejárója továbbra is az elégetlenségnek bizonyos formája marad; a többségnek és magasműveltségűeknek pedig ezzel szemben a jövőben sem szabad a puszta elzárkózás vagy elnyomás politikáját folytatniuk. A munkásság természetes és jogos elégetlenségét az okos és megértő nemzeti politika akkor fogja

helyesen megoldani, ha a munkásságnak nemcsak *megjелеlő művelődést* fog adni, hanem a tőkének és a munkának viszonyát újra egészségesen szabályozza, mégpedig a munkásnak, *az embernek* a javára.

A munkásság szellemi érdeklődése az ismeretek területén főképen a *technika* és a *társadalmi élet* kérdései felé irányul, a szórakozások közül a mozi és a sport vonzzák leginkább. *Vallásosságban* valamennyi társadalmi réteg közül éppen a munkásság maradt el legjobban, aminek oka — a joidéig meg nem oldott lelkipásztori gondozáson kívül — az egyoldalú propagandában és az osztályharcban keresendő; ezeknek végső alapja pedig sok tekintetben a történelmi anyagelvűség (materializmus) volt. Láthatjuk azonban, hogy az első világháború óta ezen a téren is nagyok a változások a mi munkásságunk felfogásában.

A munkásság lelki világában szintén a *munka* az uralkodó gondolat, éppúgy, mint a természettel együttélő falusiaknál, de mégis nagy különbség van a kettő között, a lelki hatás és az alakító erő szempontjából. *A gyári vagy ipari munkásból* ugyanis szükségszerűen *hiányzik az a „munkafatalizmus”*, mely annyira jellemzi a természeti erőktől közvetlen függésben élőket; e helyett inkább a munkának a tőkétől s a társadalmi intézményektől való függését érzi és azt, hogy a mindenkori helyzetben nem lehetetlen változtatni. Sok függ továbbá attól, vájjon az egyes munkás minő viszonyban van a saját hivatásával, — kedvvel végzi-e a munkáját vagy kedvetlenül; élethivatását látja-e a maga munkájában vagy csak kényszerből, kereseti célból űzi-e a mesterségét; egyhangú, kis részletfeladatban kimerülő tevékenységet kell-e folytatnia hosszú időn keresztül, esetleg egész életén át, vagy olyan feladatai vannak, melyek értelmességet, találékonyságát és becsvágyát is sarkalják; vájjon van-e módja, lehetősége az előmenetelre, anyagi helyzetének javulására vagy nem; gondoskodik-e az állam vagy a társadalom arról, hogy a munkórak után megfelelő üdülésben résztvehessen s magát

tovább mivelhesse; végül nem fenyegeti-e a munkanélküliség veszélye.

Különösen ez utóbbi kérdéssel kell behatóan foglalkoznia annak, aki a munkásság gyermekeinek környezetét lélektani szempontból tanulmányozza. A munkanélküliség réme ugyanis nemcsak magának az egyes munkásnak lelki egyensúlyát veszélyezteti s idéz fel benne mindennemű hibás életfelfogást, hanem teljesen átalakítja a családi környezetet s a legkártékonyabb hatással van a benne élő gyermekekre. A munkanélküli családfő ugyanis többféleképpen viselkedhet helyzete kényszerével szemben. Az egyik típusba azok tartoznak, akiknek *becsvágyuk és akaraterejük hamar megtörik* és közömbössé válnak sorsukkal szemben (apátikusok). A munkanélküliek második csoportját az elégedetlenség és lázadás *szelleme* jellemzi. A harmadik típus uralkodó vonása a jóindulatú akarat és törekvés; ebbe a típusba sorozhatók azok, akik nem veszítik el egyensúlyukat az étellel való küzdelemben, hanem bizonyos találékonysággal, ellenálló erővel és *optimizmussal nézik a jövőt* és törekszenek újra rendes munkához fogni. Természetesen e három típus körébe tartozó család és gyermekek minden más körülményt egyezőnek véve, nagyon különböző módon válaszolnak a munkanélküliségnek és szegénységnek a hatásaira.

2. A munkásgyermek környezete és annak hatásai.

A munkásember rendszerint nem a nagyváros belső, előkelő részeiben lakik, hanem a város külső területein, vagy pedig, ha mégis a város belterületéhez köti munkája, akkor a *bérmunkások lakója*. Ilyenkor az érvényes rá, amit egy megelőző fejezetben a nagyváros egyszoba-konyhás lakásairól mondtunk. Ez az igazi proletárkörnyezet (a szónak tudományos értelmében) sokat megmagyaráz a benne élők lelki világából. Ez a lakás rendszerint nem egészséges; s a bérmunkások egyébként sem alkalmas arra, hogy az „otthon” érzületét a gyer-

mekekben felköltse vagy meggyökereztesse. Mivel a mindennapi kenyér gondja vagy a gyors meggazdagodás vágya állandóan kifejezésre jut a munkáscsalád légkörében, azért a *közösségi gondolat* nem igen bontakozhat ki a gyermek lelkében, legfeljebb a hasonlósorsúak, a munkásság iránti összetartozás (szolidaritás) érzése.

A *technikai haladás* iránti érzés fejlettsége okozza, hogy ebben a környezetben a gyermek korán megismerkedik a technika vívmányaival és hajlamosságot mutat arra, hogy a „sofförtípus” irányába fejlődjön. A mai városi gyermekek, általában, nem csupán a munkásosztályhoz tartozók, — haditechnikai játékszereket kapnak karácsonyra és az ifjúság nagyrészenek az az álma, hogy repülő lehessen.

A munkások gyermekei *szellemi művelődés* szempontjából általában a városi élet körébe tartoznak. Ez a játékaikra éppúgy érvényes, mint az iskolai tanulmányaikra: a legtöbb munkásgyermek nem marad meg apja foglalkozásánál, hanem magasabb társadalmi rétegbe kíván felemelkedni. Erre a városi környezet igen sok alkalmat nyújt. Akár a játékaikat tekintjük, melyek az udvaron, utcán, az üres telken stb. folynak, tehát jellegzetesen nagyvárosiak vagy kültelkiek, akár azt a szellemi légkört nézzük, mely a családban uralkodik, a munkások gyermekei mindenképen közelebb állanak a magasművelődéshez és nagyobb zökkenő nélkül tudnak beleilleszkedni, ha középiskolába kerülnek, mint a természethez kötött falusi gyermekek. Ha tehát a magyar művelődési politikában „tehetségmentésre” törekszünk és a középosztályt az alsóbb társadalmi rétegek eleven erejével kívánjuk felfrissíteni, akkor nem csupán a falusi gyermekek felvételét kell biztosítani a középosztályba, hanem a munkásosztály gyermekeiét is.

Milyen a munkásgyermek értelmességi színvonala és milyen jellemző vonásai vannak erkölcsiségének? Általános tapasztalat, hogy a munkások gyermekeinek *értelmessége* általában és átlagban alatta marad a jobb viszonyok között élő középosztálybeli gyermekekének;

a másik pedig az, hogy a nagyvárosi és kültelki életviszonyok éppen a munkásgyermeknél váltják ki a nagyobbfokú *bűnözésre és hibákra* való hajlamokat. E kettős nehézségre kissé bővebben is ki kell térnünk. A munkásgyermek általános értelmességének színvonalát pszihotechnikai mérésekkel, próbákkal (tesztekkel) szokás megállapítani és összehasonlítani más hasonlókorú gyermekekével. Ezek az összehasonlítások valóban azt mutatják, hogy *a munkás gyermekek általános értelmessége nem éri el a középosztálybeliét*, illetőleg több azoknak a száma, akik a szabályszerű színvonal alatt maradnak, mint a jobb polgári viszonyok között élő gyermeknél (a különbség kb. 15% a középosztálybeliek javára). E megállapítás már maga is sokat mond, de igazi értelme csak akkor hámozható ki, ha összehasonlítjuk a munkásgyermek eredményeit a falusiakéval, továbbá, ha a különbségek okait is felderítjük. A falusi gyermekek értelmessége ugyanazzal a próbákkal mérve még a munkásgyermekénél is alacsonyabb színvonalat mutat: közülök ugyanis egyenlő feltételek között 8%-kal több azoknak a száma, akiknek értelmessége életkoruknak nem felel meg, hanem azon alul marad. Ha tehát arról van szó, hogy melyik népréteg vagy társadalmi osztály értelmessége áll közelebb a középosztályéhoz, akkor a felelet nem lehet kétséges: a munkásosztály gyermekeié.

De *vizsgálni kell* mind a két esetben *az okokat is*, melyekből a színvonal alacsonyságát magyarázni tudjuk. A földműves gyermeknél két szempont kínálkozik ily magyarázatra: az egyik az, hogy *a próbák*, melyekkel a gyermekek értelmességet általában mérni szokták, voltaképpen *a városi gyermek lelki szerkezetéhez vannak szabva* s így tulajdonképpen csak annak mérésére alkalmasak; ezt a pszicho-technikai próbák keletkezése és megszerkesztésük története is igazolja. A falusi gyermekek számára voltaképpen kissé másféle próbákat és más vizsgálati módszert kellene szerkesztenünk, ha nem akarjuk, hogy már maga a vizsgálat kezdetbeli előnyt

jelentsen a városi és hátrányt a falusi gyermek számára a két csoport eredményeinek összehasonlításánál. Tegyük fel azonban, hogy ezt a nehézséget majd legyőzzük és az összehasonlítás nem történik hibás alapon. Ebben az esetben először is az a kérdés, vajjon ekkor is ugyanolyan kedvezőtlen eredményt kapnánk-e a falusi gyermekek értelmességéről a városiakkal szemben. Ezt ma még nem dönthetjük el, mert a szükséges módszert még nem állapítottuk meg. Másodszor: ha mutatkoznék is ily eltérés és a falusi gyermekek általános értelmessége valóban alatta maradna a városiakénak, akkor ennek okát éppen a környező *külvilágthatásokban* kell megállapítani, abban a földhöz- és munkáhozkötöttségben, mely oly mélyen és lényegesen jellemzi a falusi embert és gyermeket. A következetesség ez esetben azt a politikát sugallná, hogy az ilyen falusi gyermekeket *a saját környezetükben és élethivatásukban kell megerősíteni*, az ő saját művelődésüket kell emelni és teljesítőképeségüket abban az életkörben fokozni, melyben születtek s melyre alkalmasak.

A *munkáscsaládok gyermekeinél a vizsgálati módszerek ellen* ily elvi kifogást nem tehetünk, aminővel élhettünk a falusi gyermeket illetően: ők is a magaskultúra részesei. Viszont náluk is általában megjelölhetjük az értelmességi színvonal viszonylagos alacsonyágának az okait: ezek főleg a *szegénységből* erednek s mindabból, ami ezzel együtt jár, a lakás és a levegő kedvezőtlen viszonyaiból, a táplálkozás, ruházat és fekvőhely, tisztaság hiányosságából, az ápolatlanságból, a táplálkozás, alvás hiányosságából, az üdülés ki nem elégitő voltából, stb. Aki a munkások kereseti és gazdasági viszonyait csak kissé is ismeri, jól tudja, hogy életük (pl. a bányászok élete) mennyi nélkülözéssel jár s melyek ennek az életnek a szükségképi lélektani következményei.

Régebbi elfogult vizsgálatok úgy találták, hogy a proletárgyermekek és munkásgyermekek *erkölcsiségének* két szükségképi velejárója volna: az egyik a csekélyebb-

értékűség érzése, a másik pedig az *osztálygyűlölet*. E hatások valóban sokszor észlelhetők a munkásgyermek lelki világában, de okaikat nem magában a szegénységben kell keresnünk, sem pedig a természetes értelmesség alacsonyabb fokában, hanem inkább a propaganda hatásában és azonkívül a helytelen szociális gondoskodásban. Ami az *értelmességet* illeti, mind a jó módú, mind pedig a szegénysorsú gyermekeknek eléggé világos és szabatos fogalmaik vannak a szegénységről és a gazdagságról. A lélektani vizsgálatok azt mutatják, hogy már az iskolabajlás kezdetén ismerik a gyermekek e két fogalmat, kezdetben csak alanyi tapasztalásokra vonatkoztatva, későbbben azonban egyre jobban és tisztábban, a 14 éves korban pedig már általában úgy gondolkoznak róluk, mint a felnőttek. Ahol a *propaganda* nem tüzel osztályharcra, hanem a társadalmi kérdést másképpen igyekszik becsületesen megoldani és ahol a gondoskodás nem csupán az ínséget szenvedők anyagi helyzetét kívánja biztosítani, hanem a gyermekek lelkére is gondol, s azok erkölcsiségét is gondozni törekszik, ott nem fejlődik ki bennük sem az osztály gyűlölet, sem a csekélyebbértékűség érzete. A fejlettebb társadalmi rendszerű országok példát mutatnak arra, hogyan lehet megoldani a szegénységnek legégetőbb kérdéseit a nélkül, hogy a tőkegazdálkodás alapjait megváltoztatnák. Ezekben az országokban azt látjuk, hogy a szociális gondozás nemcsak az egyének anyagi sorsát veszi tekintetbe, hanem az *egész embert* állítja a központba és annak erkölcsi méltóságát veszi alapul; azonkívül érezteti vele, hogy az állami, vagy társadalmi segítség nem kegy, vagy alamizsna, hanem jogszerű hozzájárulás az ő életének biztosításához. A szegénység élménye ezen esetekben nem vezet a csekélyebbértékűség érzésének vagy az osztálygyűlöletnek kialakításához a gyermeki lélekben.

Más kérdés a proletárgyermekek és munkásgyermek nagyobb *bűnözési hajlamának* kérdése, ezt a követ-

kező fejezetben tárgyaljuk, mely a rendellenes környezet hatásaival foglalkozik.

A munkásréteg gyermekei, ha az elemi oktatás fokán áthaladtak, akkor részint a magas műveltség iskolájában, a *középiskolában* folytatják előkészületüket az életre, — részint pedig *középfokú*, de szakirányú iskolákba iratkoznak be. *Munkásifjúságunk* — ezen a kifejezésen e helyen a munkások családjából származó fiataltságot értve —, ma hazánkban kisebb számban jut a magasabb műveltséget közlő középiskolába, a gimnáziumba és ennek megfelelő leányiskolákba, mint a polgári középosztály gyermekei és inkább *szakképzést* közlő vagy erre előkészítő tanulmányokat végez vagy az ipari, kereskedelmi *tanoncok* s *alkalmazottak* sorában keresi jövő boldogulását. A munkások gyermekei közül sokan a gyermekkor határát átlépve, csakhamar kiválnak a családból és önálló keresetre tesznek szert; vagy pedig, ha nem is jutnak az elemi fokú oktatás után nyomban ilyen független helyzetbe, sok esetben csak félig tartoznak már a családhoz, mert munkahelyük, foglalkozásuk, nevelésük a nap nagy részében más környezethez köti őket. Nevelés szempontjából tehát függetlenebb helyzetben vannak, mint pl. a középiskolások, az egyik légkörből folytonosan a másikba jutnak át, ezért környező külviláguk *összetett és bonyolult*, melyben gondosan szét kell választani az otthonnak és a másik környezetnek hatásait, továbbá a nagy társadalomét is.

A *nem önálló munkahely* (inaskodás, tanonckodás) természetét és hatását ma már a törvény szabályozza, régebben az inasok jobban beleolvadtak annak a mesternek a családjába, kinél tanulásuk éveit töltötték. A mai fiataltság többnyire saját családjában marad a tanulás éveire s a munkahelyet csak a mesterség szakszerű el-sajátítására megkívánt órákban keresi fel és tevékenysége is csupán erre korlátozódik. A mester és az inas patriarchális viszonya ma már inkább csak a múlt emlékeiben él. A dolgozó ifjúságnál ezért újra nagyon

emelkedett a családnak nevelői fontossága, hiszen a serdülés és ifjúság évei sem nélkülözhetik az anyai és apai gondoskodást, sőt sokszor éppen az átmeneti években van erre a legnagyobb szükség.

A nagy társadalom és az állam is tudja, hogy a dolgozó ifjúság nevelésének kérdését meg kell oldani, mégpedig az új viszonyoknak megfelelően. Ennek a meggyőződésnek a következményei azok a *társadalmi szervezetek* (pl. „a dolgozó leányok” városi és a népiskolák falusi szervezetei), amelyek az egyesületi élet eszközeivel törekszenek kárpótolni azt, amit a családi nevelés már nem adhat meg a dolgozó és tanuló ifjúságnak. Az állam a *leventeintézményt* hívta életre, ez az iskolából kikerült, de még nem önálló ifjúság nagy keretszervezete, mely kiválóan alkalmas arra, hogy a katonai előkészítés mellett az ifjúság erkölcsi nevelését és fegyelmezését az egyházzal és iskolával együttesen irányítsa. Erre valóban nagy is a szükség, mert a dolgozó ifjúság irányítás nélkül a nagyvárosban sem *szabad idejét* nem tudja helyesen felhasználni, sem a *másik nemhez való viszonyát* megfelelően alakítani nem képes.

Különösen a félig vagy egészen *önálló, dolgozó nagyvárosi leányok helyzete* érdemel különös megfontolást, akár más családoknál háztartási alkalmazottak, akár pedig saját szüleik körében élnek és munkahelyeken dolgozók, vagy tanulók. Mind a két esetben a leányokat korán sokféle csábítás veszélyezteti, s ezekkel szemben az állásfoglalás nagy önállóságot kíván tőlük oly időben, mikor még csak a fejlődés útját járják az önállóság felé. Férfiakkal való megismerkedések, váltakozó kisebb szerelmi kapcsolatok foglalják le ezeknek a lányoknak érdeklődését a munka mellett és adnak nekik alkalmat veszedelmes szórakozásokra. Szabad idejüket sok esetben a nagyváros élénk és izgató utcai légkörében, közös sétákkal, vagy mozikban töltik, látogatják a tánchelységeket, mindezt legtöbb esetben szülői vagy gazdái felügyelet nélkül, az „önállóság” gondolatával. Az önállóság azonban könnyen felelőtlenségé fajulhat el.

A nagyvárosokban szolgáló *háztartási alkalmazottak*, a *cseléd* lányok helyzete is nagyon kérdéses az egészséges lelki fejlődés és a társadalmi helyzet szempontjából. Környezetváltoztatásuk már önmagában véve is a legkedvezőtlenebb: rendszerint falusi lányok cserélik fel a serdülés és ifjúság éveiben a családi kört a nagyvárosi szolgálattal s ez már maga rávilágít azokra a lelki nehézségekre és problémákra, melyek az ilyen fiatal lány életében szükségszerűen felmerülnek. A környezetváltoztatás ugyanis rendszerint *átmenet nélkül*, hirtelen szokott bekövetkezni a szolgálatba menő lányoknál. A családtól, a megszokott életviszonyoktól való hirtelen elszakadás pedig nem mehet végbe legalább ideiglenes lelki egyensúlyvesztés nélkül. Ez az egyensúlyvesztés a *homvágy* alakjában jut kifejezésre és tudjuk, hogy vannak e lelki jelenségnek oly változatai is, melyek már lelki zavart vagy katasztrófát idéznek elő (gyűjtogatás, szökés, gyilkossági kísérletek).

Másfelől az új környezetbe való *beleilleszkedés* jár sok nehézséggel és emészti fel egyes esetekben a lelki erőket. Előfordulhat, hogy az ilyen küzdelemben a lelki erő annyira megfogyatkozik, hogy az illető mindvégig „gyökértelen” marad az új helyzetben és tovább tengődik benne a nélkül, hogy valaha is teljesen otthon érezné magát az új világban.

Ha azonban az új környezet erkölcsi és lelki szempontból pótolni tudja az elhagyott otthon lelki hatásait, azaz a cseléd lány újra „családban” érzi magát, akkor van remény arra, hogy nem válik gyökértelessé és megtalálja megnyugvását az új környezetben. De még ebben a legjobbnak elképzelt esetben sem nyújthatja az új környezet a teljes kárpótlást az elhagyott egészséges, meleg és erkölcsös otthonért. Az új család ugyanis, melybe a cseléd lány bekerült, mégis csak mást kíván tőle, mint amit a vérségi köteléken alapuló család kívánt: a cseléd lány érzi, hogy ő fizetett alkalmazott még akkor is, ha szeretettel bánnak vele, megbecsülik személyét és óvják, védelmezik erkölcsseit.

Az alkalmazottak helyzete továbbá mindig biztosítja számukra *az önállóság* kisebb-nagyobb mértékét; függetlenek abban, mire fordítják keresetüket, hogyan töltik el szabadidejüket, kikkel érintkeznek és barátkoznak s milyen viszonyban vannak az elhagyott családi tűzhellyel. Szolgáltatuk idejét és teendőit is önálló megállapodással szabályozzák, egyszóval teljesen önálló életet élnek a saját családjukból való kiszakadás után. *Legnagyobb veszélyt* ez az önállóság a cselédlányoknál is két pontban szokott jelenteni: egyik *a szabadidő felhasználása*, a szórakozások, — a másik pont az udvarlók, *a szerelem és a házasság kérdése*. Mind a két kérdésben a falusi cselédlányok egyforma viselkedést mutatnak a munkásleányokkal s egyforma veszedelmek környékezik őket. Egy vonatkozásban mégis eltérnek a faluból a városba került szolgálólányok a városban született munkásleányok szórakozásaitól és szerelmi viselkedésformáitól: a falusi leányok szívesebben fogadják a hasonló sorsú falusi legények és fiatalemberek közeledéséi, mint másokét.

Mindebből könnyű levonni a következtetést, *mily erkölcsi és szociális kötelezettségek hárulnak a cseléd-tartó gazdákra és családokra*. Első kötelességük a cselédlányoknak *igazi családi otthont nyújtani*, úgy mint a régi időkből ránk maradt szép példaszó mondja: „a cseléd igazi családtagnak számít”. Ennek a gondoskodásnak természetesen ki kell terjednie a cseléd minden életviszonyára: a lakásra, egészségügyi gondozásra, de legfőképpen a jó bánásmódra. Ennek az öt környező légkörnek erkölcsi fontos mozzanata az is, hogy a családfő s a családanya a cselédnek erkölcsi és vallási életére, valamint a gyermekekhez való viszonyára gondosan felügyeljen és e lelki magatartások fejlesztésére időt és fáradságot fordítson. Különösen fontos a dajkáknak és cselédlányoknak nevelő vagy rontó hatása a kisgyermekekre: ijesztgetések, rémületet keltő mesék, vigyázatlanságok stb, gyakran előfordulnak oly alkalmazót-

taknál, akik maguk is ápolatlan vagy műveletlen környezetből származnak.

Természetes azonban, hogy a *cselédlányok* ilyen irányú *helyes vezetése* nem könnyű feladat. Az akadályok és nehézségek igen sokszor magában a cselédlányban vannak és ezek sokszor olyan nagyok, hogy azokat a legjobb szándékkal sem sikerül legyőzni. A környezetváltoztatás miatt beálló lelki törés és alkalmazkodásihiány pl. sok falusi leánynál makacsságot vagy rosszindulatú hajlamokat fejleszt ki, vagy lopásra, csalásra, gazdái iránti bosszúállásra, gyűlöletre ösztönzi; sokszor rossz társaságba keverednek s annak hatása alatt nemi eltévelyedések veszélyébe kerülnek a nélkül, hogy gazdáik erről tudomást szereznének. Sok leány értelmességi foka alacsonyabb, semhogy a nagyváros, vagy a család kívánalmait s életmódját követni tudná. De ha ezek a hibák nem mutatkoznak is, vagy nem oly nagy fokban, hogy az együttélést veszélyeztetnék, akkor is még mindig megtaláljuk azokat a nehézségeket, melyek a faluból a városba szakadt leányok helyzetét szükségképpen terhelik: ezek az új helyzetekhez való szakadatlan alkalmazkodás, vagy beletörődés és az önállóság kérdésének a gyakorlati megoldásai. A családnak tehát, melyben a lány szolgál és él, erre is gondot kell fordítania és ehhez is segédkezet nyújtania.

Sokkal rosszabb helyzetbe kerülnek azok a cselédlányok, kik nem jóindulatú és megértő családhoz kerülnek, hanem oly világba jutnak, mely helyzetükkel és személyükkel visszaél. Ily visszaélések fordulnak elő már az alkalmazottak táplálása, egészségügyi gondozása, lakása körül is, de még ezeknél is rombolóbb hatású a rosszindulatú bánásmód, a felügyelet hiánya, a cseléd megvetése; nagy bajt okoz az is, ha a munkaadók nincsenek igazi lelki viszonyban az alkalmazottal, hanem csak a fizikai munka végzőjét látják benne; a leg súlyosabb hiba azonban az alkalmazott személyével való esetleges nemi visszaélés és erkölcsi, vallási életének lerombolása.

Az ilyen légkörben élő alkalmazottak további sorsa is a legsiralmasabb képet nyújtja és éppen e miatt van szükség azokra a *társadalmi szervezetekre*, melyekre az a hivatás vár, hogy a nagyvárosi cselédlányoknak — az állami jogi védelem mellett — hathatós támogatást nyújtsanak. E szervezetek feladata pótolni és kiegészíteni, amennyire csak lehet, mindazokat a hiányokat, melyek a falusi cselédlányok életében mutatkoznak és védelmet nyújtani az őket környező veszedelmekkel szemben, megerősíteni jó hajlamaikat, a szülőfölddel és a családdal való kapcsolataikat, gondoskodni nekik megfelelő szórakozásról és pihenésről, vallási gyakorlataikról, és végül előmozdítani a rendes és erkölcsös férjhezmenési lehetőségeiket.

Külön csoportba tartoznak a társadalmi viszonyaink visszasságát legjobban feltüntető kereső és kolduló gyermekek. A kolduló gyermekekről a rendellenes környezettel kapcsolatban beszélünk majd. *A dolgozó gyermekek* helyzetét azonban még nem mondhatnók általában rendellenesnek (abnormisnak), csak akkor, ha a munkájuk elfajul és meghaladja életkoruknak erőit és felteleteit s kényszermunkává válik. A múlt században az államok általában gondoskodtak a gyermekmunkának korlátok közé szorításáról; ez a szabályozás égetően szükséges volt egyes országok ipari vidékein, hol a gyermekeknek erejüket messze meghaladó és kizsákmányoló testi munkát kellett vegezniök. A társadalmi haladás határkövei voltak ezek a *törvények* s megóvták a gyermekeket a tőkének vagy a szülőknek lelkiismeretlen kizsákmányolásától.

Ma is akadnak azonban esetek, melyek a gyermeki munkának ama régi bűneire emlékeztetnek, még pedig a falusi élet keretében. Előfordul pl. a földművelő lakosság körében, hogy 9-10 éves gyermekeket disznópásztornak alkalmaznak; ez a feladat a gyermek erejét kieméri, kiszipolyozza olyannyira, hogy fejlődésében teljesen hátramarad, lelki tekintetben viszont koravénna válik és eldurvul. Ha *az iskoláskorban lévő gyermeke-*

ket mérsékelt munkára fogjuk és a háztartás körében értékesítjük munkaerejüket, az még nem végez rombolást testi-lelki szervezetükben, feltéve, ha a munka nem haladja meg erőiket és játékos szükségletük kielégítésére is enged bizonyos időt. Az iskola már maga is „munkát” jelent a gyermek életében a játék mellett, de ez nem kifogásolható, hiszen a gyermek az iskoláskorban már megérett a szellemi munkára és van feladatudata is. Csak a túlzott, önálló és kenyérkereső munka ellenkezik a gyermek valódi állapotával s ez az, amire nemcsak a törvényhozás figyelmének kell kiterjednie, mert ez önmagában még nem elegendő, hanem a szülői és társadalmi gondoskodásnak is. Különösen a falusi gyermekeknek van alkalmuk a háztartási munkákban és a házi állatok őrzésében részt venni, aratáskor, vagy más körülmények között is az ételt a határba kivinni, kisebb testvéreket gondozni, reájuk felügyelni stb. Mindezek oly tevékenységek, melyek a gyermekek munkaerejét nem haladják meg és nem jelentenek önálló kenyérkeresetet; viszont tagadhatatlan lelki hatásuk, hogy korábban megérlelik a gyermeket, aki komolyabbá válik gondtalanabb és jobbmódú kortársainál.

A nagyvárosokban találkozunk a dolgozó gyermekeknek egy különös típusával; e típusban a kolduló és dolgozó gyermek vonásai találkoznak. Ide tartoznak az „*alkalmi árusok*”, azok a gyermekek, akik virágot, levelezőlapokat stb. árusítanak az utcán, vagy pedig a különböző nyilvános helyeken napjukat kóborolva töltik; némelyik még a késő esti órákban is „munkahelyén” van és gyűjti a közönség adományait. Ezek életmódja és környezete éppúgy rendellenes, mint az említett 9—10 éves pásztoré s ezért a legnagyobb mértékben káros és elítélendő. A gyermekárusok tevékenysége még azért is súlyosan esik latba, mert sokszor nem egyéb álcázott koldulásnál. A koldulás pedig erkölcsrontó. Könnyűüi ezt megértenünk, ha megfontoljuk a munkanélküli, mások kegyelméből tengődő, bizonytalan és ápolatlan élet lelki hatásait.

IX. MEG NEM FELELŐ KÖRNYEZET HATÁSAI.

1. A gyermekkor és ifjúkor különös fogékonysága.

A közfelfogás is úgy tartja, hogy a gyermekkor és ifjúkor sokkal *fogékonyabb* a környezeti hatások iránt, mint az élet későbbi korszakai; költők és a mindennapi élet prózai megfigyelői egyaránt megállapították, hogy a gyermekkor és az ifjúság oly érzékeny és fogékony a külső hatásokkal szemben, „mint a viasz” s ezért a környezettől sokkal nagyobb függésben él és fejlődik, mint a felnőtt ember, viszont tudatos alakító hatása a környezetre sokkal kisebb, vagy egyáltalában semmi. Ezt az egyoldalú függést a tudomány is megerősíti. A lélektan is megállapítja, hogy a gyermekkor és ifjúkor a valódi és nagyszabású alakíthatóság időszaka; a gyermekek fogékonysága annál nagyobb, minél fejletlenebbek. Azonkívül a gyermekek s a fiatalkorúak rendkívüli *érdeklődéssel*, sőt mohó kíváncsisággal fordulnak az élet benyomásai felé, amely napról-napra új, meg új felfedezéseket és meglepetéseket nyújt nekik. A gyermek és ifjú élete állandó meglepetésekben és fordulatokban gazdag óriási felfedező utazáshoz hasonlítható, mely soha nem látott és tapasztalt dolgokkal és élményekkel lepi meg az utazót. Természetes tehát, hogy az egészséges és rendes gyermekek *éles megfigyelők* szoktak lenni: sokkal jobban megfigyelik környezetüket, mint sok felnőtt gondolja. Vannak szülők és felnőttek is, akik a gyermek megfigyelő képességét és értelmességét keve-

sebbre becsülik, mint amennyi re azok valóban kiterjednek. A lélektudóst nem lepi meg az, ami az Ilyen tudatlan felnőttekből sokszor csodálkozást vált ki., hogy t. i. a gyermek oly váratlan kérdéseket tesz fel, vagy oly megjegyzéseket ttisz. amelyek azt mutatják, hogy megértette és megjegyezte magának a felnőtteknek meg gondolatlan beszédeit vagy viselkedését („enfant terrible”). Mindez arra mutat, hogy a gyermekkorban és ifjúkorban a környező világnak rendkívül nagy fontosságot kel] tulajdonítanunk.

2. A rendellenes környezet változatai.

A meg nem felelő és rendellenes környezet eseteit és változatait a következő elméleti csoportosításban tüntethetjük fel:

Első eset: *a gyermek* (vagy ifjú) *normális*, rendes fejlettségű és lelkialkatú, — de *a környezete mutat hiányokat*, vagy *túlzásokat*, *ferdeségeket* (meg nem felelő környezet).

Második eset: *a gyermek rendes* lelki életű ugyan, de balsorsa *rendellenes* környezetbe helyezte (bűnöző szülők, rossz társaság, csavargás, koldulás stb.).

Harmadik eset: *a környezet rendes* és megfelelő, de *a gyermek* mutat oly *rendellenes* lelki jelenségeket, hibákat, melyek átöröklésből erednek, de lehetnek szerzetek is, azonban *nem súlyos* természetűek. Ide sorolhatjuk azokat a gyermekkori és ifjúkori hibákat és különösségeket, melyek a teljesen *rendes* lelki életű (normális) és *átlagos* gyermeknél rendszerint előfordulnak. A gyermekkori és serdüléskori, rendszeren előforduló jellegzetes hibáktól egy lépéssel tovább haladva, találjuk azokat a *nehezen nevelhető* gyermekeket, akiknél a nevelés rendes és átlagos eljárásai nem vezetnek eredményre. Még inkább megközelítik a *rendellenes* (abnormis) lelki jelenségek körét azok az esetek, mikor a gyermek az *idegességnek* (neurózis), vagy a lelki kóros elváltozásnak (pszichopatológia) valamilyen tünetcsoportját mutatja.

Negyedik eset: *rendes és megfelelő környezet*, melyben oly gyermek él, ki *súlyos és nagyfokú lelki rendellenességben szenved* (gyengeelméjűség, fogyatékoságok, pszichózisok, elme- és kedélybetegségek).

Mind a négy csoportban tulajdonképpen meg nem felelő környezetben él a gyermek, de az aránytalanságnak és az összhang hiányának más okait találjuk az első két esetben és ismét másokat az utóbbi kettőben. Természetesen mindegyik változatnál érvényesül az a törvényszerűség, hogy a meg nem felelő környezet csak arra hat, akiben már eleve fogékonyság van a rossz hatás befogadására; érvényes és helyes továbbá az a nevelői és emberi követelmény is, hogy a gyermekeket minden körülmények között nekik megfelelő környezetbe helyezzük. A „*megfelelő*” környezet tehát a *legáltalánosabb nevelői igény és szükséglet*, melynek ki nem elégitése a bajoknak állandósulását, sőt fokozódását eredményezi. A lelki fogyatkozások, zavarok és hibák megfelelő környezetéről a kiegészítő iskolák, különleges nevelőintézmények és otthonok, valamint ápoló és oktató módszerek gondoskodnak, — míg a *rossz és romlott környezet lelki hatásait legtöbb esetben környezetváltoztatással tudjuk csak kiegyensúlyozni*. Az alább következőkben részleteznünk kell majd, mely esetekben szolgál a környezetváltoztatás valóban a gyermek lelki javulására s melyek azok az esetek, melyekben ez a módszer nem vezet eredményre.

A rendes lelki alkatú és lelki állapotú gyermeket, ha meg nem felelő vagy éppen rendellenes (romlott) környezetbe kerül, *lelki sérülések* veszedelme fenyegeti. A környezettanulmány és -tudomány legnagyobb gondja éppen ezekre a lelki sérülésekre esik; a lélektan eszközeivel kell kimutatnunk, mily külső hatások mily belső, azaz lelki elváltozásokat okoznak s mily törvényszerűségeket találunk e sérülések keletkezésében és azok gyógyításában. Ennek a könyvnek első részében főképpen a rendes és megfelelő világban élő normális gyermekeket vettük szemügyre, a most következő fejtegetésekben

éppen azt az *aránytalanságot* és *összhangtalanságot* elemezzük, mely a gyermek és környezete között mutatkozhat. Az idetartozó megállapításoknak az az egyik fő alapelve, hogy környezeti hatásra általában akkor szoktunk következtetni, ha az *átöröklésre* nincs bizonyítékunk, mert nem minden hiba, vagy rendellenes viselkedés származtatható közvetlenül az elődök hasonló lelki sajátosságaiból. Az átöröklés törvényei egyébként is csak a kezdeti alapgombok öröklődését engedik meg, de kész (fejlett) képességeket egyáltalán nem. Az átöröklés megállapításával tehát óvatosan kell bánnunk. Viszont a környezet hatásait is gondosan meg kell vizsgálnunk és nem szabad szem elől téveszteni azt az elvet, hogy *nem minden gyermekre hat egyformán ugyanaz a környezet*, és hogy a rossz hatások befogadásához is már fel kell vennünk bizonyos megelőző hajlamot a gyermekben, máskülönben a tényeket nem tudjuk ellentmondás nélkül értelmezni.

A meg nem felelő környezet, bármennyire *viszonylagos*, mégis feltűnő csoportokra osztható. A környezethatása természet törvénynek mondható, tehát minden esetben megtaláljuk; — de hatásának *foka* és *minősége*, igen változó lehet. így pl. a szegénység, vagy a gazdagság nem egyformán hat minden egyes normális gyermekre; más szempontból tekintve azonban mégis megállapítható, hogy a nyomor, vagy a fényűzés *általában rossz hatással vannak minden gyermekre*, kik hatáskörükbe jutnak, azaz a környezet önálló és nem viszonylagos hatóerőnek fogható fel. E kettős szempontból kiindulva, elősorolhatjuk a meg nem felelő környezetnek főbb típusait, és azokat a tényezőket, melyek az egyes környezetfajokban szerepet játszanak; majd áttérünk a problematikus gyermekek egyes csoportjainak jellemzésére.

Sok hiba abból származik, hogy *a környezet nem érti meg a gyermek kívánságait*, szükségleteit és kéréseit, vagy viselkedését *félremagyarázza*; ilyenkor a gyermek sokszor igazságtalannak érzi a környezet bánásmódját.

Egy más eset az, amikor *a gyermek nem tudja feldolgozni a környezetétől nyert benyomásokat* s azok meg nem emésztett emlékek, esetleg lelki sebek formájában, sokáig foglalkoztatják, míg valamiképen sikerül tőlük megszabadulnia (lereagálás). Ha a szülők pl. egyetlennednek, viszálykodnak egymással, az a gyermek lelkében mély nyomot hagy, melyet sokáig vagy talán sohasem tud kidolgozni magából. Vannak oly esetek is, mikor a gyermek hibás viselkedését csak a környezetre való ellenhatásnak lehet értelmezni. Egy különben rendezés és értelmes gyermek pl. iskolakerülővé és csavargóvá vált oly családban, hol a tisztaság és takarítás volt a háziasszony legnagyobb szenvedélye. A túlzott, kínos rend és tisztaság, az elviselhetetlenné vált kínos rendszert valósággal elüldözték a gyermeket a tisztaság eme ragyogó paradicsomából, melyben nem érezhette magát otthon s melyből kiszabadulva élhette csak saját világát. Ez az eset is mutatja, hogy a „megfelelő” környezet, vagyis a külvilág mennyire függ a gyermek eredeti szükségleteitől és egyéniségétől, és hogy sokszor a gazdag vagy gondozott környezet még nem biztosítja a megfelelő és kielégítő lelki hatásokat.

A társadalmi védő és gondozó szervezetekben oly fontos *„környezet-tanulmányok”* tehát nem csupán a tárgyi adatok felsorolására kell törekednie, hanem arra is, hogy világosságot derítsen a magában vett környezet és a gyermek összeillőségére, vagy diszharmonijára is.

A *szegénység* általában és magában véve még nem a meg nem felelő környezet fogalma alá tartozik, a gazdagság sem. A környezet és a benne élők lelki viszonyai, a szegénység vagy gazdagság rossz hatásait ellensúlyozó szülői nevelés sokkal fontosabb alakító tényező, mint maga az anyagi jólét, vagy ennek hiánya. De ha a szegénység *nyomorrá* fokozódik, akkor bizonyosra vehetők a környezetokozta sérülések és kedvezőtlen ráhatások. Napjainkban híressé vált egy kiváló szónok mondanása: „A cigánysoron nem születnek szentek.” A nyo-

mor a legfontosabb életszükségletek (táplálék, lakás, ruha) nagyfokú vagy teljes hiányát jelenti, akár az egyén hibájából származik ez az állapot, akár a társadalom berendezkedéséből, vagy mulasztásából.

A nyomor és a nélkülözések sokszor valóságos *idegességi állapotokra* (nyomor-neurózisokra) vezetnek. Ennek tünetei: a reménytelenség és elkeseredett vagy komor hangulat, a férfiaknál az önérzet letörése (koldulás), a családi élet elhanyagolása, céltalan keresés és pénz után járás; a nőknél tompa belenyugvás, korai megöregedés, a családi élet elhidegülése.

A nyomorban a legkülönlegesebb, hogy a *gyermekek lelki képességei is* fejletlenek maradhatnak, vagy rossz irányba fejlődhetnek. Enyhébb esetnek kell ítélnünk a képességek fejletlenségét, mintegy összezsugorodását, mint a határozott társadalomellenes (aszociális és antiszociális) irányú fejlődését; de mind a kettővel egyaránt találkozunk a nyomor hatása alatt. *Az értelmesség visszamaradása* (esetleg gyengeelméjűség) a nyomorban élőknel olyannyira általános tünet, hogy sokan minden más lelki vagy erkölcsi fogyatékoság előfeltételének vagy velejárójának tekintik. Valószínű azonban, hogy a nyomor hatása sokszor nem magát az értelmi képességek lelki alapját támadja meg, hanem csupán az értelmiség teljesítményeit; a gyermeknek is szellemi és erkölcsi teljesítményeit szokta visszafojtani és megakadályozni néha oly fokban, hogy külsőleg az első pillanatra a hülyeség látszatát kelti. Ha az ilyen gyermeket sikerül kiragadni a „butító” környezetből, az eredeti lelki képességek sokszor új erőre kaphatnak és a gyermek újra normális lelki életre támad.

Sokkal jobban hat azonban *a nyomor* és az ápolatlanság *a gyermek testi és lelki fejlődésére* és állapotára. A durvaság, az erkölcsi fogalmak hiánya, vagy a téves erkölcsi érzület, a gyűlölet és elégedetlenség, a lopásra, hazudozásra, civakodásra és mindenféle más bűnözésre való hajlam, a dologtalanság és munkakerülés, a nemi élet ösztönszerű és gátolatlan kiélése: azok a hibák és

lelki elferdülések, amelyek a nyomor légkörében buján tenyésznek.

Hasonlóan romboló a hatása a gyermekekre a szülők vagy családfő *munkanélküliségének* is. Ennek hatását a normális lelki alkatú gyermekekre az 1930-32-es években különösen Németországban tanulmányozták. A lélekbúvárok részletesen és élethűen megrajzolták a munkanélküliségnek az ifjúság lelkében végzett pusztításait és következményeit. Nem részletezzük a táplálék mennyiségi és minőségi csökkenésének, a lakásviszonyok és ruházat általános rosszabbodásának kedvezőtlen lelki hatásait, inkább csak azt az állandó érzelmi állapotot, hangulatot világítjuk csak meg, melyet a munkanélküliség a gyermek lelkében szintén kitermel. E hangulat a szülők lelkéből indul ki, de átsugárzik a gyermekekre. A szülők lelke ily helyzetben elégedetlen, a bizonytalanság és a csekélyebbértékűség érzéseivel, fatalizmussal, esetleg gyűlölettel és elkeseredéssel telik meg. Ebben a légkörben él a gyermek, szüleit élesen figyelő és az érzelmi átvitel következtében öntudatlanul maga is résztvesz a környező hangulat légkörében. A lélektani vizsgálatok az érzéseknek és hangulatoknak ezt az átszármazását világosan megmutatták.

A tudományos megfigyelések rávilágítottak azonban más részletre is. Meglepetéssel tapasztalták egyes lélektudósok, hogy a munkanélküli családok gyermekei e *körülmény* miatt *nem mutatnak hanyatlást* iskolai munkájukban (figyelem, szorgalom és magaviselet, eredmény jegyek). Akadtak esetek, mikor a tanulók eredményei javultak is, még nagyobb szorgalom és törekvés mutatkozott bennük. Igaz, más vizsgálatok a tanulmányi eredmények általános hanyatlásáról tanúsítottak. Lehet, hogy a nagyváros statisztikai eredményei más képet mutatnak, mint a kisvároséi, továbbá, hogy a munkanélküli szülők többet foglalkozhattak ott-hon gyermekeikkel.

A munkanélküliség lelki hatásai főképpen a *gyermeki érzelmek világára* csapódnak le. Az ilyen gyermek ér-

zelmi légkörét a családban már láttuk. Más azonban helyzete az iskolában. A szülők megfigyelése szerint a gyermek a családban a munkanélküliségnek állandó nyomása alatt él, az iskolában mintegy felszabadul. Ritka eset, hogy a gyermek az iskolai környezetben is önkéntelenül az otthoni állapotokra gondoljon és szomorú hangulatba essék. Az iskolában legtöbbször önfeledten játszik, dolgozik és csak akkor eszmél a házi bajokra, ha újra hazakerül. Ha azonban a munkanélküliség az iskolában is szóba kerül, vagy a gyermek észreveszi más jómódú gyermek öltözetét, ápoltságát stb., akkor természetesen megérzi a különbséget. Éppen ezért a tanítóknak e tekintetben kettős a feladatuk: vagy kerüljenek minden célzást a munkanélküliség okozta nyomasztó helyzetre, vagy pedig világosan fejtsek ki, hogy a munkanélküliség nem a szülők bűne és nem szegény, hanem oly csapás, mely a társadalom munkásait saját hibájuk nélkül érheti. Sok gyermek különben 9—10 éves kortól fogva érett ítéletet tud mondani a munkanélküliség okairól. Ennek az részben a magyarázata, hogy sokat hallanak e kérdésről beszélni a családi körben és az ott hallottakat ismételik, részben pedig az, hogy a gyermekek fájdalmas átérzéssel szemlélik a szülők helyzetét és érzésszerűen, de mélyen fogják fel a helyzetet.

A munkanélküliség kedvezőtlen érzelmi hatása az ifjúságra, különösen a serdülő fiúkra még nagyobb, mint a gyermekekre. Ha a szülők akár reménykedve, akár érzéstelenül belenyugszanak sorsukba, a fiúk is nyugodtabbak szoktak viselkedni; ha azonban a családi légkör hangulata elkeseredett és feszült, akkor a *serdüléskori radikalizmus*, lázadó hajlam és gyűlölet könnyen a legmagasabb fokra fokozódhatik az önállóságra törő fiúk lelkében. Ha a munkanélküliség kereső fiúkat sújt, akkor a hatás még nagyobb hullámokat vet; ezek, hacsak lehet, távol vannak a szülői háztól és erkölcsi fejlődésük mérhetetlen kárára, az utcán kóborolnak, vagy mozikat, tánchelyiségeket látogatnak, az időt haszontalanul töltik

el. Csoportalakulásaik célja és hangulata is a lehető legveszélyesebb szokott lenni. E bajokhoz járul még rendszerint az is, hogy a kisebb testvérek, gyermekek is a nagyokhoz igyekeznek csatlakozni és így a romlás folyamata őket kétszeresen éri.

A munkanélküliség rendszerint számos rendellenes hajlamot fejleszt ki, társadalomellenes felfogást, különböző hibás szokásokat, pl. elégedetlenséget, gyűlöletet szít a család minden tagjában, a gyermekben is. A munkanélküli család rossz hangulatának alapmozzanata a gond, az ingerült hangulat és elégedetlenség önmagában is kedvezőtlen környezet a gyermek fejlődésére. Ezenkívül maga a kényszerű tétlenség is rossz következményekkel jár, pl. felkelti a munkakerülés gondolatát; a gond, az ingerült hangulat, a nélkülözések számtalan faja pedig maga is rendszerint fokozza ezt a sötét képet.

E hatások egyenkint vagy egymással összegeződve oly *mély lelki sebeket* ejthetnek a gyermekben, hogy azokat esetleg sohasem heverheti ki nyomtalanul. Ily lelki károsodás pl. az is, hogy a munkanélküliség légkörében élő gyermek hamarosan tudomást szerez arról, hogy szüleit a társadalom munkanélküli segélyben részesíti s ennél fogva a munka erkölcsösítő hatása helyett könnyelmű életfelfogás alakul ki benne: úgy véli, hogy a társadalomnak róla minden ellenszolgáltatás nélkül is gondoskodnia kell, mert a nyomorult helyzetért a család úgysem felelős. A munkanélküliség még azt a munkást is megronthatja erkölcsében, akiben egyébként megvolt a törekvés a szorgalmas és becsületes életre, s családjának eltartására. Meglazulhat tehát a családfő munkaerkölcse, melyet sok esetben megőriz ugyan a feleség hősies küzdelme, de sokszor azután ez is megtörik a nélkülözések terhe alatt s bizonyos ellenséges vagy könnyelmű érzület váltja föl a helyét. A felnőttek könnyelmű felfogása és megfogyatkozott felelősségérzete észrevétlenül átragad a gyermekekre is.

Vegyük azután számba még azt az ösztönző körülményt is, hogy sokszor a munkanélküli családok gyermekei *az utcára kerülnek* alkalmi pénzszerzés után nézni. Hogy ez a körülmény mennyi fiatalok züllésének, prostitúciónak, csavargásnak válik előidézőjévé, könnyen elképzelhető s a nagyváros alvilágának szomorú eseteivel meggyőzően igazolható is. Egyik tapasztalt gyermeklélektudós írja, hogy az általános és tartós munkanélküliség napjaiban tapasztalható a társadalmi környezetnek legveszesebb hatása: minden hatósági ellenőrzés csődött mondott, a fiatalságot csak nehezen lehetett vagy egyáltalában nem sikerült az utcáról eltanácsolni és komoly s hasznos munkára rábírní, mert sok helyen a családfő maga is munka nélkül, az utcán, vagy gyűléseken vett részt. A munkanélküliség a felnőttest és a gyermeket egyaránt nagyon kiszolgáltatja az egyébként megszokott uicai csábításoknak is, ezek azután ilyenkor fokozott erővel hatnak; így pl. a kocs mák, mulatóhelyek, stb. Sok fiatal ember, férfi és nő elbukásának és elzüllésének első végzetes alkalmá volt már sok esetben a munkanélküliség.

Egy további fontos jelenség, mellyel a kedvezőtlen családi környezet okai között számolnunk kell, *a hiányos és hanyag nevelés* és a *durva bánásmód*. Ezek nem csupán a nyomorral vagy munkanélküliséggel járnak együtt szükségképen, hanem előfordulhatnak a jómódú családok körében is. Az ilyen környezet nagy sebet ejthet a gyermek lelkén, lelki durvaságba, kedélytelenségbe, koraérettségbe, elkeseredésbe, dacba kergetheti, stb. A meg nem értő, a gyermeket feleslegesen ellenőrző és sértő, őt játékaiban oktalanul zavaró, önállóságát mindenben megakadályozó, szeretetlen „nevelés”, — a gyermeket tehernek érző s ezt vele éreztető szülők rosszindulata az egész gyermekkort és ifjúkort megmérgezheti és mérhetetlen lelki károsodásokat okozhat. Nem is kell külön említenünk a szülőknek, a társadalomnak és a romlott társaknak rossz példaadását; ezekben is a

kártékony hatású környezetnek egyik leghatalmasabb ereje rejlik.

A *túlzott gondozásnak* és *elkényeztetésnek* azonban szintén megvannak a maga hátrányai. Az idetartozó kedvezőtlen környezeti hatások rendszerint — bár nem kizárólagosan —, a gazdag, vagy fényűző társadalmi rétegek levegőjében fejlődnek ki. A túlságosan kényeztető környezet azért ártalmas a fejlődő gyermekekre, mert korán önző és társadalomellenes gondolkodásmódot fejleszthet ki benne — könnyen önállótlaná teheti —, vagy azt a gondolatot táplálja benne, hogy a jelenlegi társadalmi rend, mely öreá annyira kedvező, az egyedül helyes. Mind a túlzottan durva, mind pedig az elkényeztetésre vezető környezetnek az a lényeges sajátossága, hogy nem felelhet meg a normális gyermek *igazi* lelki-testi szükségleteinek és fejlődését részben megakasztja, részben pedig ferde irányba tereli.

Meg nem felelő környezet továbbá minden gyermek számára a *zavart, egyenetlen* vagy *züllött családi élet* is. Ha a szülők nem tudnak önmagukon, indulataikon és szenvedélyeiken uralkodni, ha a család szelleme békétlen, durva vagy romlott vagy ha a házastársak együttélésében és nevelési eljárásában nincs meg a kellő összhang, akkor a gyermekek vagy a rossz példa szerint fejlődnek tovább, vagy pedig ellenhatás támad lelkükben, mely sokszor egész életre szól. Ez az ellenhatás lehet helyes irányú is, ha t. i. a gyermek a tapasztalt hibákat elítéli és a maga életében ellenkező irányt és elveket kíván követni; de lehet helytelen irányú is, mikor bizalmatlanság támad a gyermekekben a szülők iránt vagy a rossz példa hasonló lelki rosszat szül. A példának ugyanis sugalmazó (szuggesztív) az ereje. Különösen rossz a hatása a gyermekekre a szülők hazudozásainak, anyagiasságának, érdekhajhászásának, a protekcióról való ferde és helytelen nézeteiknek stb. Az örömtelen, rideg vagy szeretet nélküli családi környezet is nagy hatással szokott lenni a benne felnövekvő gyermekek erkölcsi egyéniségére. A gyermeknek ugyanis

még nagyobb a szeretetigénye, mint a felnőtté, bár az utóbbi sem tud nélküle lelki egyensúlyban és összhangban élni.

A családi életnek, mint nevelő környezetnek súlyosabb fogyatkozásai onnan is eredhetnek, ha a szülők — vagy a szülők egyike —, *nem tudja teljesíteni szülői és nevelői feladatát*. Ennek okai ismét külsők és belsők lehetnek. A külső okok között legelső helyen a családapá *túlságos elfoglaltságát* említhetjük, ami öt napokra vagy hetekre távoltartja családjától, az ilyen család nem nyújthat a gyermekeknek kiegyensúlyozott nevelést. Még súlyosabb eset az, ha a családjánya kényszerül a családon kívül dolgozni. Ebben az esetben a *kereső nő* alakja áll előttünk, kivel bővebben is kell foglalkoznunk, mint a mai "társadalom egyik jellemző tünetével.

A nagyvárosi családok életének legjellemzőbb tünete közé tartozik a kereső nő. Az önálló kereset többé-kevésbé önálló életet jelent.

Ha a kereső nő egyedül él, akkor hivatali vagy egyéb kereső foglalkozása nem jár annyi következménnyel az új nemzedékre, mintha egyúttal családjánya is. Az ilyen esetben is meg kell azonban állapítanunk, hogy az egyedül élő nő eltér voltaképeni életcéljától és természetes hivatásától, vagyis a családi élettől s gyermekeinek nevelésétől.

Ha a kereső nő gyermektelen feleség is, akkor sincs az önálló keresetnek teljes jogosultsága. A nők rendszerint vagy a megélhetés kedvéért vagy pedig önállóságuk hangsúlyozása miatt, vagy végül kényelmi okokból, esetleg időtöltésből vállalnak hivatalt és munkát a kereső férj mellett. Ez a felfogás és állapot sem tartozik az egészségesek közé.

A legkevésbé mondhatjuk azonban helyesnek azokat az eseteket, mikor a kereső nő családjánya és egy vagy több gyermek anyja. Ez esetben ugyanis már nemcsak az apa, hanem az anya is kénytelen megosztani idejét, gondjait és erejét az otthon és hivatal vagy munkahely között. Ez oly helyzet, melynek kedvezőtlen

következményeit csak nagy nehézségekkel lehet, ha ugyan egyáltalán lehet, ellensúlyozni. Az egészséges és rendes környezet nemcsak rendezett munkaviszonyokat követel meg, hanem lényeges feltétele az anyának a külső munkától való felszabadulása is, annál inkább, mert az orvosi tudomány igazolta már, hogy a dolgozó nőt számtalan oly „civilizációs károsodás” éri, mely az otthonának élő, vagy a vidéki nőket általában sokkal jobban megkíméli.

A túlzott és egyoldalú vagy nagyon kevés mozgással járó testi munka és foglalkozás hasonlóképen a meg nem felelő időben (pl. a terhesség alatt végzett) munka sokkal károsabban hat a női szervezetre, mint a szabad levegőn végzett, akár esetleg nagyobb megerőltetéssel járó munka, aminőt pl. a háztartás és a gyermekek gondozása meg szokott kívánni. Ez utóbbiak a női természetnek jól megfelelnek s változatosak, kellő szüneteket is megengednek, nem úgy, mint a nagyvárosi nő irodai, tanítói, vagy gyári munkája. Az irodai munka azonkívül még azért is káros, mert ülő életmódra kényszerít és a fizikai mozgástevékenységet igen csekély fokra korlátozza; az ilyen munkát végző nőknél elengedhetlenné válik a szabad időben űzött sport és egyéb kiegyenlítő, különösen szabad levegőn végzett mozgás (kirándulás). Az orvosi tudomány részletesen feltárta már azokat a testi elváltozásokat, melyek az egyes hivatáskörökkel szoros kapcsolatban felmerülhetnek. E helyen elegendő, ha a károsodások nagy számára mutatunk rá és kiemeljük, mily nagy a hatásuk a dolgozó nő természetes élethivatásának teljesítésére és az utódoknak életére. Ha mindezekhez még hozzátesszük, mily sok károsodással járhatnak a táplálkozásnak a munkahellyel és munkaidővel járó rendellenességei, a különböző mérgek, pl. a gyári üzemekben, rosszul szellőztetett vagy zsúfolt helységekben — továbbá a különféle bódító mérgek (cigaretta) hatásai, akkor a kereső nő kedvezőtlen helyzete teljesen világos előttünk.

A dohányzás káros hatásait külön is ki kell hangsúlyoznunk ebben az összefüggésben. Nemcsak a munkahelyén a családtól távol dolgozó nő szervezete, hanem általában maga a női szervezet jobban visszahat a nikotin élvezetére, mint a férfié. Ennek az az oka, hogy a női szervezet különösen terhesség idején igen fogékony a mérgező hatásokra, mert a mérgeket levezető szervei (máj, vese) ily állapotban amúgy is megterheltek a terhesség mérgező elemeinek levezetésével s ezért a nikotint már nem tudják a szervezetből alkalmas módon kiválasztani. Ez az orvosi megállapítás minden terhes nőre egyaránt érvényes. A dolgozó nőket más ok miatt is éri nagyobb károsodás, ők ugyanis a férfiakénál finomabb és érzékenyebb idegrendszerük miatt nagyobb mértékben reagálnak a nikotinra és *lelki okokból* is több cigarettát fogyasztanak és erősebben élvezik, mint a férfiak, pedig a dolgozó férfi rendes fogyasztási határvonala jóval magasabb a nőkénél! A cigarettázó nők táborában a megfigyelők erős hajlamokat állapítottak meg bizonyos életpályákra, aminők pl. a színészi, írói foglalkozások. Az ebbe a típusba tartozó dolgozó nők cigarettázása egyúttal az izgalmak levezetésének egyik eszköze. Mindezek az adatok világosan megmutatják egyrészt a nikotinnak a női szervezetre erősen kártékonyabb hatását, másrészt pedig a dohányzásnak és a dolgozó nő életformájának szoros kapcsolatát. Ha a dolgozó és kereső nő nemcsak a munkahelyén, hanem még a családján belül is teret enged e kedvezőtlen s káros hatásoknak, akkor a nem megfelelő családi környezet mozzanataiban valószínűs halmozódás következik be.

A családi élet zavarainak és kedvezőtlen alakulásának azonban a fentebbieknél még súlyosabb esetei is vannak. Ezek közé tartoznak azok a családi együttesek, melyekben a *házastársak egyike*, vagy *mind a kettő súlyos erkölcsi fogyatkozásban* szenved. Pl. ily kedvezőtlen és romboló hatású az a családi környezet, mikor az apa iszákos, erkölcstelen, családját elhanyagolja, pénzét tékozolja; vagy mikor a családanya erkölcsi fogyat-

kozásai miatt bomlik fel a család egysége, stb. Hogy az ilyen környezeti hatásoknak mily súlyos lelki következményei vannak a fejlődő nemzedékre, azt a bűnöző és züllött gyermekek és fiatalok esetei mindennél világosabban példázzák.

3. A meg nem felelő környezetben élő gyermekek típusai.

A rendellenes és meg nem felelő környezetben élő gyermekek velükszületett fogékonyságuk szerint többé-kevésbé átveszik a környezet hatásait. *A környezeti hatásnak és a gyermek fogékonyságának találkozásában három fő esetet* különböztethetünk meg:

Az első az az eset, mikor a gyermek *teljesen áldozatul esik* a környezet hatásának és maradéktalanul hozzá alkalmazkodik.

A második az a lehetőség, hogy a gyermek megőrzi *viszonylagos önállóságát* és csak *részben alakul át* a meg nem felelő környezet hatásai alatt.

Élég ritka a harmadik eset, mikor a gyermek *teljesen érintetlen marad* (immunis) a legrosszabb környezet közepette is — vagy éppen ellenkező hatásokat vált ki belőle a természetével ellenkező környezet (pl. a gyermek elfordul a szülők helytelen példaadásától és vele ellentétes cselekvésekre határozza el magát). Ezeket a hatásokat különösen a meg nem felelő környezetnek egyes gyermektípusain tanulmányozhatjuk nagy lelki haszonnal.

Az élet valóságos (konkrét) egyéniségtípusai közül első helyen *az egyetlen gyermek* (egyke) lelki alkatát vesszük vizsgálat alá, — mint olyan típust, akinek környezetét nem mondhatjuk ugyan teljesen „rendellenesnek”, vagy a szó súlyos értelmében „meg nem felelőnek” —, de aki mégis mintegy a szélső határán áll a teljesen rendes környezetben felnövő gyermekek seregének.

A lélektani és társadalomtudományi irodalomban az összes felsorolt gyermektípusok közül a legnagyobb érdeklődést az *egyetlen gyermek* (egyke) kérdése kel-

tette. Tudvalevő, hogy nálunk az egyke elsősorban nem nagyvárosi, hanem a falusi lakosság körében dívott és csak a gazdasági viszonyok romlásával és az életmódnak és életszemléletnek változásával terjedt el a városi lakosság körében. Az egyke kérdése rendkívül bonyolult és egyetlen okra vagy lelki indítékra nem vezethető vissza. Fő okait mégis bizonyos hagyományokban, világnézeti kisiklásban és a megélhetés nehézségeiben kell keresni, melyek rendszerint együttes hatásaikban okai az egykének a falusi népesség körében. A városi embernél a megélhetés nehézségei mellett más okok is említethetők: a könnyebb, kötetlenebb életnek, a jövő bizonytalanságának, a műveltség magasabb fokával járó gyermek-racionalizálásnak indítékai és egyéb számtalan megfontolás.

A magas műveltség körében, tehát városokban élő szülők egyéb előítéleteik mellett még azt a téves hitet is ápolják, hogy a gyermek neveléséhez mások tanácsaira is szükségük van, s ezért orvoshoz, ismerősökhöz fordulnak a legegyszerűbb kérdésekben is. A többgyermekes családokban a nevelés munkája ösztönösebb és naivabb, az egyetlen gyermek esetében rendszerint túlzott a gondoskodás. Két véglet ez, melyek között ismét a középúton a helyes járás.

Az egyetlen gyermek lelki képe a lélektani irodalomban általában kedvezőtlen vonásokból tevődik össze. Az ilyen gyermek testvérek nélkül nő fel, tehát szükségképpen önzővé válik és bizonyos értelemben nem társas (asszociális) lény, mert nem kell sem szülei szeretetét és gondoskodását, sem játékszereit testvéreivel megosztania; önállósága sem fejlődhetik ki úgy, mint oly családban, hol több a gyermek és a nagyobbaknak önmaguknak kell kis ügyeiket elintéznüök, sőt a kisebbekkel is foglalkozniuk. Fenyegeti az egykét továbbá a koravénység veszedelme is, mert első életéveit kizárólag felnőttek között tölti el. Az egyetlen, vagy első gyermeknél a sajátlagos hibák közül pl. az étkezési nehézségek, a zsarnokoskodás, unatkozás a sok játékszer közepett, önhitt-

ség és nehezen nevelhetőség, szoktak jelentkezni. Ezek a nehézségek egyúttal a szülők hibáiból is erednek: túlzott anyai gondoskodás pl. a táplálásban és öltöztetésben, a kényeztetés, a betegségekől való oktalan félelem, a más gyermekektől való elzárás, ez azután ismét csak növeli az egyetlen gyermeknek a felnőttekhez való egyoldalú alkalmazkodását. Az egyetlen gyermek képzelete szükségképpen szegényesebb marad, mint a sok testvérrel együttélő és együtt játszóé, kinek élményei gazdagab-
bak. Az egyetlen gyermek rendszerint igényesebb, fontosabbnak érzi magát, mint kellene, sokkal lassabban éri el az önállóság különböző fokozatait; a zsarnokoskodásra és dacolásra, a felnőttek ingerlésére hajlamosabb, mint más gyermekek. Ha a kisgyermek 3 éves korán túl is egyedül marad, akkor társas szükségleteit a felnőtteken elégti ki: folytonosan együtt kíván lenni az anyjával, szakadatlan vele való foglalkozást követeli, alig engedi meg, hogy anyja másokkal foglalkozzék, még kevésbé tűri, hogy egyedül hagyják. Az egyetlen gyermeknek tehát 3 éves korában halaszthatatlan szüksége van testvérekre, vagy legalább játszótársakra; ezek száma a gyermek lélektani szükséglete szerint legfeljebb három szokott lenni. A kisgyermek először szívesebben csatlakozik az egy-két évvel idősebbek csoportjához. Bizonyos beteges (patologikus) tünetek is gyakrabban jelentkeznek az egyetlen gyermeknél, mint azoknál, akiknek egy vagy több testvérük van (egyéb körülmények egyenlősége esetén). Ilyen jelenség pl. a *szenzitív*, a túlságosan érzékeny lelkiakaratra való hajlandóság, amely a bizonytalanságérzésekből táplálkozik.

A testvértelen gyermekeknél tehát a fentebbi okoknál fogva a környezetet meg kell változtatni, ha e hibák meggyökerezését el akarjuk kerülni. Ez a környezetváltozás természetesen akkor lesz valóban eredményes, ha a családban a gyermeknek *új testvére* jelenik meg s ha a gyermek erre kellőképpen elő van készítve. Előkészítés nélkül az egyetlen gyermek nem tudja kisebb-nagyobb megrázkódtatás nélkül elviselni az új jövevény-

nek a megjelenését, főképen pedig az kelt benne izgalmat, hogy ezentúl az újszülött kerül a felnőttek érdeklődésének és gondoskodásának középpontjába, kivel nemcsak a szülők szeretetét kell megosztania, hanem akivel neki magának is szeretetteljes viszonyba kell kerülnie. Az újszülött tehát egészen új lelkivilágot, új helyzetet teremt maga körül és az egyke számára új nagy feladatot jelent, hogy ő maga kénytelen trónját elhagyni. Megrázkódtatások elkerülése végett tehát kellően *elő kell készíteni* az egyetlen (vagyis első) gyermeket a kistestvéreknek a családban való megjelenésére s ezt az előkészítést folytatni is kell. Az első gyermeknek éreznie kell azt is, hogy az új és nagy családi esemény miatt nem veszítette el teljesen, hanem csupán megosztotta a szülők szeretetét.

Az egyetlen gyermek környezetének megfelelő alakításáról azonban nem mindig történhetik ilyen, legjobb (optimális) gondoskodás. Ha a testvérek nem születnek meg, akkor a helyes nevelés *pjDíió eljárásokhoz* folyomodik: nevelt gyermeket ad társul az egyetlen gyermek mellé vagy gyermekkertbe, óvodába küldi a társtalan kis lényt, hogy társas viselkedésformái kiegészüljenek és kifejlődjenek. Ezeknek az intézkedéseknek azonban még a *harmadik életév előtt* meg kell történniök, különben a gyermek helyrehozhatatlan mulasztásnak válhatik áldozatává, melynek nyomai esetleg egész életén keresztül megmaradnak.

Mivel azonban a lelki élet egyéni alakulása sohasem szorítható egyetlen merev keretbe, azért az egyetlen gyermek lélektanának rajzában sem szabad egyoldalúaknak lennünk. Az előbb az egyke általános lelki képét vázoltuk föl. Akadnak szerencsésebb esetek is. Ezekből az esetekből azt látjuk, hogy vannak oly egyetlen gyermekek is, akiknél a kedvező családi környezet elég sikeresen kiegyensúlyozta az eredeti lelki fogyatkozásokat és hibákat. Azután azt sem feledhetjük, hogy a testvéreknek kisebb vagy nagyobb száma még nem biztosítja szükségképen a gyermek társas (szociális) ér-

nyeinek kifejlődését, csupán ösztönzést és módot nyújt reá. Ugyanígy kell vélekednünk az egyetlen gyermek szociális vagy esetleg önző életirányának kialakulásáról is: bizonyos, hogy a gyermek egyedülléte hatalmas ösztönzéstül szolgál ferde és hibás viselkedésének kialakulására, de mégsem zárja ki a szerencsés kivételeket.

Még a normális élet övében belül, de mégis az őseredetű családi környezettől eltérő légkörben él az a gyermek, aki bárminő okból nem nevelkedhet a saját szüleinek körében, hanem mint „*mostoha*” gyermek idegen családba kerül el. Ide vonjuk azokat az eseteket is, melyekben a gyermeket nem mondhatjuk ugyan a szó igazi értelmében mostohának, más apától vagy anyától, vagy más szülőktől származónak, hanem csak erkölcsi értelemben illik reá a *mostoha* szó. Az ilyen gyermekeket valamilyen oknál fogva a szülők vagy a szülők egyike nem szereti úgy, mint a többieket s ezért kedvezőtlen kivételt tesz vele, rosszabb bánásmódban részesíti, mint testvéreit. De nemcsak egy-egy „kedvenc” gyermek előnyben részesítése mérgezhetheti el a családi légkör hangulatát, hanem az a ferde szokás is, hogy a lányokat a családban kevesebb értékűnek tartják, mint a fiúkat, különösen, ha újszülöttről van szó. így azután egészen különös légkör mutatkozik: a gyermekek egyikét mindig büntetik, a többieket megkímélik, erre azután testvérei is mint megbélyegezettre tekintenek s végeredményben tökéletes ellenképévé lesz a család esetleg elkényeztetett kedvencének. Nyilvánvaló, hogy az ilyen világban élő gyermeket mélyebb és tartósabb jellegű átváltozások veszélyeztetik és ezért helyzete nagy figyelmet érdemel.

Ha a jó bánásmódban részesülő testvérek közül a szülők egyet kiemelnek s feltűnően rossz bánásmódban részesítik, akkor a következőket figyelhetjük meg. A környezet bánásmódjának okait sok esetben a szülőkből, gyakran az anya egyéniségében találhatjuk meg. Ha pl. oly gyermekről van szó, aki a házasság előtt született, vagy akit szülei nem akartak világra hozni, a gyermek-

kel szemben könnyen keletkezhetik valamelyik szülőben ellenszenv. Ez a helyzet teszi sokszor nehezzé a mostohagyermek sorsát is. Más ilyen előidéző ok, ha pl. a gyermek első éveiben a szülőktől távol nőtt fel.

Találunk azonban lélektani kiindulópontot a gyermek rossz nevelési helyzetének magyarázata számára *magában a gyermek egyéniségében is*. Sokszor a kevésbé engedelmes és alkalmazkodó, nehezen hozzáférhető, zárkózottabb, esetleg fogyatékos vagy kevésbé előnyös külsejű, esetleg beteges gyermek válik a szülőknek ellenszenvessé, a nyíltabbak és simulékonyabbak vagy a hízelkedők könnyebben vonják magukra a szülők szeretetének napsugarait. Nem szabad azonban a szülőknek feledniök, hogy éppen az ilyen gyermek szorul rá legjobban a szülők fokozottabb figyelmére és gondozására; a szülőknek nem szabad első indulataiknak engedve az alkalmazkodni nem tudót e hibája miatt állandóan büntetni vagy megfigyelés alatt tartani. A nevelésnek ezekben az esetekben éppen az a feladata, hogy a gyermeknek meg nem felelő környezetet *megfelelővé* alakítsa át, más szóval, hogy a feltűnő és kedvezőtlen bánásmódot megszüntetve a többi gyermekével egyenlő bánásmódot biztosítson. Ezzel az eljárással a mostoha gyermek rendessé alakulhat át és szabályszerűen elhelyezkedhet a testvérek között.

Az ilyen problematikus gyermek azonban, gyakran nagyobb nevelési igényének megfelelően, *külön nevelési eljárásra szorul*, ha kellő eredményt akarunk elérni. Ez a nevelői eljárás azonban nem mindig könnyű és egyszerű. Az idevonatkozó gyermektanulmányokból ugyanis kitűnt, hogy sokkal könnyebben remélhetünk sikert azokban az esetekben, amikor a gyermeknek szüleihez való kedvező viszonyát csak a gyermek egyénisége zavarja, pl.'ha zárkózott vagy szerencsétlen külsejű, vagy anyagi megterhelést jelent a szülők számára.

Nehezebben győzhető le azonban *a szülőknek s különösen az anyának esetlege? ellenszenvé*, ha pl. a nem kívánt gyermek mégis világra jött, vagy a születésének

körülményei valamilyen lelki tehetéttel jártak: vagy ha a gyermek egyénisége oly rendkívüli nevelési nehézségekkel jár, hogy a szülők saját erejükkel megoldani nem tudják, s ez a visszás helyzet folytonos erőszakoskodásokra, helytelen eljárásokra (büntetésekre) vezet. Ide tartoznak azok az esetek is, mikor a szülők nevelői képességei mélyen a rendes színvonal alatt maradnak; ilyenkor sok esetben egyedül csak a környezetet tehetjük felelőssé a nevelés sikertelenségéért. Akadnak ugyanis szülők, kik nem tudnak indulataikon uralkodni, meggondolatlanul és az önuralom híján merőben indulatos és kirobbanó természetüktől vezetve intézik a nevelés ügyét. Találhatunk olyan anyákat is, kiknek erőteljes és durvább egyéniségük nem alkalmas arra, hogy kellőképpen felismerjék a gyengébb vagy igényesebb, finomabb lelkületű gyermek szükségleteit és nem is tudnak hozzájuk alkalmazkodni. Még nagyobb nehézségek és bajok eredhetnek az ilyen helyzetből akkor, ha az anya az indulatosság mellett csekélyebb értelmességű is, vagy ideges. Ilyenkor gyakran valóságos lelki sérülésekkel hagyják el a rossz bánásmódban részesült gyermekek a családi nevelés időszakát, annál is inkább, mert a családfőnek, a férjnek beavatkozása az ilyen esetekben nem sok eredménnyel szokott járni.

E nevelési nehézségek esetében az a főfeladat, hogy előmozdítsuk az egészséges és kiegyensúlyozott házasságot, ez veszi elejét a felmerülő nehézségeknek. Oda kell hatni, hogy a szülők lelki terheit lelki gyógyítással megkönnyítsük vagy megszüntessük. Ily lelki teher pl. a gyermek törvénytelen születése vagy kedvezőtlen külseje stb.; ezekkel szemben a lelki gyógyításnak természetes és vallásos indítékait mind mozgósítani kell a gyermek érdekében. A gyermek anyjának egyéni korlátait (indulatosság, durvaság, csekélyebb értelmesség) nem igen áll módunkban megváltoztatni; ily esetekben sem szabad azonban teljesen felhagyni a felvilágosító vagy rábeszélő munkával, melybe a tanácsadót és orvost is alkalmasan be lehet venni.

Környezetváltoztatásra is lehet gondolni azokban az esetekben, mikor a gyermek súlyos testi vagy lelki sérüléseknek áldozata és azonfelül nincs remény arra, hogy az anya viselkedése és bánásmódja megváltozik. A környezetváltozás lehet a gyermeknek más családba vagy intézetbe való átvitele. Mind a két megoldás azonban csak pótmegoldásnak tekintendő, mely sohasem egyenlő értékű az egészséges családi környezet hatásaival s ezért, amennyire csak lehetséges, a gyermek érdekében a családi környezetet kell előnyben részesíteni. Mindez főképen a *kisgyermek* életének szabályozására vonatkozik. Ha azonban nagyobb gyermekről vagy serdülőkorban, esetleg ifjúkorban levőkről van szó, akkor a megfelelő intézeti nevelés kevesebb fogyatkozással járhat a lelki élet teljességére nézve, bár a családi otthon élet-erős hatásait teljesen sohasem pótolhatja.

A nagyvárosi életnek számtalan társadalmi jelensége között szerepel a *házasságon kívül született* vagy *törvénytelen gyermek* szomorú képe is. Ezt a kérdést természetesen nem szoríthatjuk egyedül a nagyvárosi vagy városi élet körére, mert sajnos kiterjed az a falusi és pusztai életre is. Ott azonban más az erkölcsi jelentősége és a törvénytelen gyermek lélektani helyzetét is más vonások jellemzik.

Legsúlyosabb mindenesetre a nagyvárosi törvénytelen gyermek helyzete. Kétségtelen, hogy a törvénytelen gyermeknek már sok esetben kedvezőtlenek az *átörökölt* lelki bélyegei is. Maga az a körülmény, hogy a gyermek nem nyugodt, társadalmilag elismert családalapításból származik, hanem rendezetlen viszonyból, sejteti, hogy a szülők lelkiségében valamilyen hiba, fogyatkozás, esetleg neurózis vagy erkölcsi gyengeség, könnyelműség, felelőtlenség, az indulati ellenőrzésnek és ellenállásnak nagyfokú hiánya van meg. Lehet azonban az ok a szegénység, a szülők ellenzése, a társadalmi előítéletek, vagy a törvények gátja is: minden csupa oly körülmény, mely a gyermek születését kedvezőtlen lelki hatásoknak teszi ki. Az ilyen kiegyensúlyozatlan lelkű szülők köny-

nyen átörökíthetik „idegességüket” a gyermekekre is. *Ha a gyermek szülei idejekorán nem kötnek házasságot*, a törvénytelen gyermek rendszerint anyjának gondozása alatt marad, tehát nem nő fel szabályszerű családi környezetben, mert hiányzik belőle az apa fegyelmező ereje; azonkívül az egyedülálló anyának lelki helyzete is rossz hatással van a gyermekekre. E rossz hatások már a magzatot is érik: a terhesség alatt a leányanya nyugtalan, izgatott lelkiállapotban él, bizonytalanság és szegényérzet gyötri, a saját jövője éppúgy aggasztja, mint a gyermeké. A törvénytelen gyermek tehát nagy lelki tehertétellel jön a világra és ez a tehertétel még jobban növekszik, amint a gyermek korban előrehalad. A törvénytelen gyermek *korán megérzi a rendes családi élet hiányát* és bizonyos szegény- és csekélyebbértékűség érzése még akkor is feltámad benne, ha gondos ápolásban részesül. A gyermek éles ösztönével gyorsan észreveszi, mi a különbség közte és más gyermekek között. Az iskoláskorban pedig szinte elmaradhatatlan megjegyzések és gúnyolódás teszik keserűvé számára a gyermeki éveket. Az ilyen gyermek töprengővé, elgondolkodóvá és óvatossá válik. Utaztatás után az az óra is, előbb vagy utóbb, mikor anyjától számonkéri származásának titkát és követeli vagy igényli az apai szeretetet.

A gyermek végül *igazi lelki megrendülésbe* (konfliktus) kerülhet, ha esetleg megtudja azokat a bűnös körülményeket vagy rossz származása titkát, melyeknek életét köszönheti. Ha a gyermek nem anyjának gondozása alatt nő fel, hanem ápoló vagy mostoha szülők körében, akkor közte és anyja közt csakhamar elhidegülhet a viszony. A gyermek azonkívül azt is hamarosan megérzi, hogy ő „idegen” a környező családban és a valódi család melegségére joga nincsen.

A házasságon kívül született gyermekek főbb jellegzetes lelki visszahatásai:

Első a *csekélyebbértékűség érzés*. Ha a gyermek lassankint beletörődik a megváltoztathatatlanba, akkor ez az érzés nemtörődömséggé, elfásultsággá válhatik. Ha

azonban a gyermek nem tud egyszerűen beletörödni sorába, akkor kompenzációval élve, *támadó* (agresszív) *természetűvé válhat*, mint örök elégedetlen szembehelyezkedik először anyjával, majd atyjával, váddal illeti őket és a társadalom fennálló rendjét. A fiatalkorú bűnözők tekintélyes száma ezek közül kerül ki. Mivel ez az elégetlenség egy jóvá nem tehető hibából származik, azért az elégedetlen gyermek és ifjú lelki feszültsége természetes úton teljesen csak nehezen dolgozható fel.

Ennek a támadótípusnak ellentéte az *azonosító típus*. Ezek könnyen beleélik és beleképzelik magukat mások helyzetébe és részvétet éreznek minden szenvedő iránt, de különösen azok iránt, akik az emberi vagy társadalmi igazságtalanságnak áldozatai (szublimáció). A csekélyebbértékű érzést is el lehet azonban fojtani és ezt az *elfojtást* is megkísérli sok gyermek, még inkább a serdülő korban lévők, akik aztán „álarccal” járnak az emberek között és többé-kevésbé képmutatókká válnak, hogy szégyenüket leplezzék az emberek előtt. A lányokban különösen a zárkózottság és érzékenység szokta kísérni a dacos és ellenálló lelkületet, vagy az elfőjtási törekvéseket. A zárkózottság annál kínosabb élménnyé válhat, minél kevésbé van alkalma a törvénytelen és lelki magányban élő gyermeknek valakihez gyermeki bizalommal közeledni és bánatának terhét előtte kiönteni. A fiúk hasonló helyzetben más érzelmeket szoktak táplálni és másféle magatartást tanúsítanak. Sokan (ismeretlen) atyjukkal szemben ellenséges érzületet táplálnak, mert anyjukat oly kényes és kínos helyzetbe hozta, vagy elhagyta; anyjukkal szemben pedig kétszeres gyöngédséget tanúsítanak. Az ily fiúk viszont könnyen zsarnokokká válhatnak abban a körben, melyben anyjukkal élnek, mert hiányzik az apai nevelő kéz fegyelmező ereje.

Nevelési nehézségek és lelki összeütközések támadnak néha akkor is, ha *a törvénytelen gyermek anyja más férfihez megy feleségül*, nem a gyermek atyjához, különösen, ha ebből a házasságból új gyermekek születnek.

Ilyenkor rendszerint az anya lelkiállapotából erednek a különböző nehézségek. A törvénytelen gyermek anyja nem mindig tud szabadulni a múlt lelki nyomásától, a „törvénytelen” gyermeket kissé más szemmel nézi, mint a többieket, mert gondolatban összeköti a hűtlen és felelősségnélküli első férjével. Ehhez a ferde lelki beállítódáshoz járulhat aztán még az a félelem is, hátha igazságtalanul bánik a törvényes gyermekekkel és a törvénytelenül születettet elkényezteti. Ez a nevelési veszély inkább csak akkor fenyeget, ha az anya nem megy férjhez és így a családból egyedül a gyermek marad meg számára, kit elhalmoz szeretettel. De a gyermek is természetellenes kötöttségben marad az egyedülálló anyával és esetleg sokáig nem éri el a kellő önállóságot. A házasságon kívül született gyermek anyja tehát — ha férjhez megy — mindenképen *nehéz lelki helyzetben* szokott lenni az új családdal kapcsolatban és éppen azért kívánatos, hogy a saját hibája nélkül törvénytelennek született gyermek minél simában és zökkenés nélkül beleilleszkedhessek a családba. Ehhez természetesen sok önelgyőzés, szeretet és türelem szükséges a házastársak részéről. A házasságon kívül született gyermek kezdettől fogva nagy lelki tehertételt hordoz s ezt csak részben enyhítheti a gondos intézeti nevelés, vagy pedig más családi körben való nevelkedés. Ez az utóbbi megoldás mindenesetre jobb az előzőnél, mert a legjobb esetben pótolhatja ugyan az idegen család az igazi, de hiányzó családi légkör eleven erőit, de ezt is csak addig, míg a gyermek tudatára nem ébred annak, hogy befogadott tag és kegyelemből élvezzi az anyai, apai és testvéri szeretet pótlásait. Ha pedig az ilyen gyermekekkel még éreztetik is a nevelőszülők „idegen” vagy csak „túrt” voltát, akkor még hamarabb kialakul benne az az elégedetlen és soha meg nem nyugvó, vagy csak fájdalmasan beletörődő és szomorú hangulatú lelkiállapot, ez azután nem engedi, hogy igazi lelki teljességre és a normális gyermek örömmel és vidámsággal telített életéhez eljuthasson. Az öntudatra ébredt ilyen gyermekek korán tit-

kos szemrehányást éreznek lelkükben a hibás szülőkkel szemben és vágyódás tölti el őket a rendes gyermeki élet társas teljessége után. Az ilyen gyermekekben könnyen és igen gyakran kifejlődik a *csékélyebbértékűség érzése* is. A házasságon kívül született gyermek továbbá akkor sem éri el a rendes és teljes családi életben felnövő gyermekek életének színvonalát, ha anyja, vagy atyja életközösségben él ugyan, de a másik szülő jelenlétét nélkülözni kénytelen.

A testileg vagy lelkileg fogyatékos és születési hibával terhelt gyermekek sorsa is szálanomra méltó igen sok esetben. Ezeket a gyermekeket a szülők tehernek vagy szégyennek szokták érezni s tőlük szabadulni törekszenek, vagy őket a társadalom elől elrejtteni iparkodnak. Ezek helyzete testvéreikkel szemben rendszerint megalázó és hátrányos. Vannak azonban esetek, amikor a szülők részéről megindító szeretetet látunk megnyilvánulni éppen ezen fogyatékos gyermekek iránt. Ilyenkor ' ezek környezete megfelel annak a fokozott gondoskodásnak és szeretetigénynek, melyre ezeknek a gyermekeknek különösen szűségük van. Sokszor csékélyebb fogyatkozások, vagy egyszerűen csak feltűnő egyéni jellegzetességek — csúnya külső, beszédhiba, kancsalság, puposság, vörös haj, ügyetlen fellépés, kövérség, soványság, idegen származás, faji különösségek (zsidóság) — miatt szorulnak rá a gyermekek a nagyobb fokú szülői gondoskodásra és szeretetre, mégpedig azért, mert az ilyen gyermekeket társaik rendszerint gúnyolni vagy üldözni szokták s a meghajszolt gyermek a szülőknél keresi azt a biztonságot és védelmet, amelyre a teljesen normális gyermek nem szorul rá. Az ilyen gyermekek akkor kerülnek tragikus helyzetbe, ha a szülők részéről nem kapnak hathatós védelmet és fokozott szeretetigényük elutasító bánásmóddal találkozik. A szülők iránt érzett néma vád és szemrehányás az olyan gyermekekben is ki szokott alakulni, akik terheltséget, vagy átöröklött betegséget kaptak szüleiktől. Az ilyeneknek szüleiéről az a véleményük, hogy ezt a lesújtó örökséget

kellő orvosi kezeléssel, vagy erkölcsi fegyelmezettséggel elháríthaták volna.

Hasonló *bizonytalan helyzetben* vannak azok a gyermekek, akiket a szülők nem kívántak világra hozni s mégis megérkeztek; a betegesek, idegesek, félénkek, tehetségtelenek, vagy későn fejlődők, azok, akiknek iskolai előmenetele nem felel meg a szülők becsvágyának; a túlságosan élénk, vagy erkölcsi hibákban, hazugságban, csavargásban, lopási hajlandóságban elmarasztalt gyermekek; azok, kiket folyton büntetnek s ezért félénkek lesznek vagy eldurvulnak.

Ezekkel ellentétesen, de szintén téves irányban alakulnak azok *a gyermekek*, akik állandóan *a család figyelmének a középpontjában* állnak, akiket elkényeztetnek, vagy akik nevelési nehézségeket okoznak a kevésbé ügyes szülők életében: az átlagnál tehetségesebbek, a „zsenik”, a koraérettek, a „differenciáltak”. Mindezeknél a gyermek és a környezet között hiányzik a szükséges összhang és egyensúly. Ennek helyreállítása a nevelői tanácsadásnak egyik legfőbb feladatát alkotja.

Még sötétebb képet nyerünk, ha *a felbomlásban* lévő, vagy végképen *felbomlott családban élő gyermekek* sorát kísérvük figyelemmel. A válást rendszerint egyenetlenség (diszharmónia) és az összeütközések sorozata előzi meg s a gyermek finom érzékkel veszi észre már azokat a nézeteltéréseket, rossz hangulatokat is, melyek a szülők életében bizonyos okokból bekövetkeznek. E finom megfigyelést nyomon kíséri az a nagy erkölcsi fájdalom, mely hol az egyik, hol a másik szülőnek, hol mind a kettőnek a pártjára vonja a gyermeket s amely a gyermekkor életérzését mélyen elkeserítheti és évekre megmérgezheti. E fájdalom annál mélyebb és erősebb, minél ríkítóbb az ellentét, a szülők valamelyikének igazságtalan és az erkölcsi törvénnyel ellenkező magatartása.

A gyermeknek szomorú lelkiahangulata még teljesebbé válik, ha a szülők között a szakítás megtörtént s a családi együttesből a leglényegesebb két alkotóelem egyike kihull. Az *elvált házastársak* egyikének a törvény

rendszerint odaítéli a gyermeket s ezzel a gyermek helyzete még nehezebbé és még bonyolultabbá válik. Az ilyen körülmények között sokat gondolkozó és korábban érő gyermekeknél sokszor oly csodálatos tapintatosságot észlelhetünk, mely valóságos diplomáciai finomsággá fejlődik, valahányszor a gyermekek az egyik szülőtől a másikhoz látogatnak el és a másik félről nyilatkoznak; de ugyanekkor fájdalommal érzik át azt az elhidegülést is, mely a házasfelek között bekövetkezett. E gyermek-típus lelki állapotához tartozik az a heves vágyódás is, mely az anyai melengető szeretet vagy a komoly és határozott atyai kéz után sóvárog. A nagyobb gyermekekben és az ifjában pedig feltámad szükséglet az iránt a szülő iránt, kinek bizalmasan elpanaszolhatná fájdalmait s aki meghallgatná panaszait. Érzi azonban, hogy ezt hiába keresi, mert csak hivatalos vagy önkéntes helyetteseit találja maga körül. A nem teljesedhető vágy kielégülést keres és sokszor talál is az ifjúkor társaséletében, a jóbarátságban, vagy az atyai, anyai érületű nevelőkben; ez a pótkielégülés azonban sohasem érheti el az eredeti teljesülés értékét.

Mivel a válások száma a városokban és főképen a nagyvárosokban éri el a legmagasabb számot, azért az elvált szülők gyermekei is jórészt nagyvárosiak. A falusiak és vidékiek körében még nem harapódzott el oly nagyfokban a válás, még akkor sem, ha a család erkölcsi kötelékei meglazultak vagy felbomlottak is. Budapesten 1920 óta a válások száma az előző évek adatainak kétszeresére emelkedett; ennek szomorú okait kutatni nem idevágó feladat. Sok társadalomtudós a „család válságát” a jelenkori társadalom helytelen berendezkedésének is tulajdonítja és reméli a házasságnak és családnak azt az alapját, amely a szülőket és a gyermekeket majd megkíméli a lelki megrázkódtatásoktól. Ily reformot azonban nem remélhetünk más képen, csak ha a társadalom visszatér a család szilárdságához; mindaddig azonban, míg a család állandó és biztos légkört, összhangzatos és erkölcsös lég-

kört nem ad a család összes tagjainak, addig az ilyen környezet mindig *megnemfelelő marad* a gyermekek számára.

A családi környezet azonban nem csupán a szülők és gyermekek viszonyát foglalja magában, hanem a *gyermekek egymásközi* kapcsolatait is. A családi életnek ez a mozzanata a következő szempontokat adja a lélektani elemzésnek: vizsgáim kell az egygyermekes és többgyermekes család lélektani viszonyait; meg kell rajzolni külön jellegzetességük miatt a testvérek sorában az első és utolsó (legkisebb) gyermeknek lelki képét; a családi élet és nevelés hatását külön is vizsgálhatjuk a fiúkra és a leányokra; érdekel bennünket ezenkívül a testvérek közötti minden lelki kapcsolatnak és ellentétnek a kérdése is. Mindezeket a problémákat egyúttal keresztezi a szülőknek a gyermekekhez való viszonya általában és egyenkint; ez utóbbi szempontból feltűnik pl. fiúknak az anyával, a leányoknak az apával szemben mutatkozó érzelmi állásfoglalása vagy a gyermekek közül kiválasztott „kedvencnek” lelki helyzete.

Végül a nem teljesen megfelelő és nem mindenképpen tökéletes értékű környezetfajok közé soroljuk *az intézeti nevelést* is, különösen a kisgyermekkorban. Nem nevezhetjük a jól vezetett intézetek életét „rendellenes” környezetnek, ez nagy igazságtalanság volna. Az intézeti nevelésnek sokszor rendkívül nagy az értéke, különösen olyankor, mikor a gyermeknek szülei elhaltak (árvaház), vagy a gyermek nevelésére teljesen alkalmatlanok (lelencház); az intézeti nevelést továbbá olyankor is előnyben kell részesíteni, mikor a szülők élete súlyos erkölcsi fogyatkozásokban szenved. A mondottakhoz rnég azt is hozzátehetjük, hogy még a mintaszerű családi környezetet is kedvezően egészítheti ki a gyermek intézeti nevelése; a közösségi szellemet ugyanis nem a családban, hanem más hasonlókorú gyermekek közösségében sajátíthatja el a gyermek leginkább, önmagában véve azonban a teljesen a családon kívül lefolyó nevelődés nem

lehet eszményi s azt egészen sohasem pótolhatja. A gyermeknek ugyanis természetadta és ősi környezete mégis csak a család marad, — értve ezen a rendes, nagyobb hibáktól és fogyatkozásoktól mentes és teljes családi környezetet. így kell értelmezni azt a felfogást, mely szerint az intézeti nevelés csak a családnak „pótlása”, csak „szükséges rossz”; viszont az intézeti nevelés annál tökéletesebb, minél jobban megközelíti a család erkölcsi és szellemi szerkezetét.

Vannak azonban oly esetek is, amikor az intézeti nevelést határozottan *előnyben kell részesítenünk* a családi környezettel szemben. A fentebb említett eseteken kívül különösen a *fogyatékos* és a *züllés veszélyéjiek kitett gyermekeket* kell ide sorolnunk. Általánosan elismert igazság az, hogy a fogyatékos gyermekeknek különleges intézetekre van szükségük, mert elviselhetetlenek volnának környezetükre; ilyenek pl. a vakok, süketnémák, elmebetegek, hülyék és egyéb súlyos fogyatkozásokban szenvedők. Ezek életének óvása, szabályozása, fogyatkozásaik esetleges gyógyítása és egész egyéniségük nevelése a gyógyító pedagógia hatáskörébe tartozik, életük pedig csak a megfelelő intézetekben talál megfelelő emberi, fizikai és erkölcsi környezetre. Ezek az intézetek tehát valóságos jótéteményei a szenvedő emberiségnek és méltán állapították meg, hogy minden társadalom erkölcsi szervezettségének mértékét nem a külső ragyogású kultúrintézmények vagy hódítások határozzák meg, hanem a szenvedő és fogyatékos embertársainkat gondjukba vevő intézmények.

Az intézetek második hasznos és jótékony csoportját azokban találjuk, melyek a család vagy a társadalom valamely fogyatkozása vagy elégtelensége miatt sérült vagy *veszélynek kitett gyermekekről* gondoskodnak, továbbá a gyermek alkati, esetleg szerzett hibái következtében beálló rendellenességeket (pl. csavargás, rossz bánásmód miatti hibák, züllöttség) vannak hivatva orvosolni.

Mikor itt a továbbiakban az intézeti nevelést a családival összehasonlítjuk, akkor nem a fent említett két

esetet vesszük figyelembe, mert azok mindegyike a *legmegfelelőbb környezet* a veszélyeztetett gyermekek számára. E helyen csak a *normális gyermeket* tekintjük és azt a kérdést vizsgáljuk, vajjon az egészséges és rendes fejlődésű gyermek számára mit jelent az intézet, a természetadta családdal szemben? Mi a különbség a kétféle környezet lelki hatásai között? *Miért kell a családi környezetet megfelelőbbnek tartanunk a másiknál?* E kérdésekre nem nehéz választ adnunk, mert a lélektudomány legújabb vizsgálatai részletes adatokkal szolgálnak az ilyen összehasonlítások számára. Ezekből az adatokból megtudjuk, hogy *az intézeti nevelés*, — teljesen normális gyermekeket és kellőképen berendezett intézményeket véve alapul, — több tekintetben *messze elmarad a csalóAi nevelés természetes hatásossága mögött*, különösen ha a csecsemőt és a kétéves gyermeket tekintjük. Ezeknél a családi (anyai) gondozás és együttlét lelki szempontból úgyszólván pótolhatatlan. A 3—6 éves gyermeket a szülők alkalmatlansága esetén nevelőcsaládban kell elhelyezni, vagy pedig, ha ez sem lehetséges, egy jól megszervezett intézetben; természetesen ez a legutóbbi eset csak szükségmegoldásnak tekinthető.

Melyek azok a *főbb különbségek*, melyekben az intézeti légkör a családi légkörtől eltér? Az elsőt abban láthatjuk, hogy az intézeti nevelés *mesterséges határokat von a gyermek tapasztalatszerzése elé*. A gyermek lelki fejlődésének egyik fő feladata az, hogy „meghódítsa magának a világot”, azaz saját egyéni tapasztalásával megismerje és feldolgozza. Hogy ez a hódítás, a külső és belső világnak megismerése sokkal gazdagabb tapasztalás alapján megy végbe a családi élet keretében, mint az intézet falai között, az nem szorul bővebb bizonyításra. Ha kis gyermekeket intézetben helyeznek el, akkor az intézetek vezetői az élet minden tényezőjét, pl. az egészséget, mozgást, játékot stb. illető szabályokat a leggyengébb gyermekek szerint rendezik el. Ez arra vezet, hogy az erősebbek és többigényűek a rövidebbet húzzák

és megfosztódnak a teljesebb életnek és több tapasztalásnak lehetőségeitől, ami őket önállótlannokká teheti.

Ugyanezen irányban hat az a másik körülmény is, hogy az intézet a gyermeket csakis a *saját társainak szűk társaságára korlátozza*, ez tehát nélkülözi a családi életben kínálkozó sokféle tapasztalást, nem figyelheti mások, a felnőttek és idegen emberek életét, cselekedeteit, el van zárva a mindennapi élet változatos tapasztalati köre; nem tudja, mi történik az udvaron, a konyhában, az utcán, a szomszéd gyermekek csoportos életében.

Az intézeti gyermek mesterkélt életet él szigorúan megvalósított napirend keretében, kényelmesen, de önállótlannul és lelki gazdagodás szempontjából sokkal hátrányosabb helyzetben, mint a családban élő és természetesebb életmódot folytató gyermekek. Megfigyelhető továbbá az intézeti gyermekek életfejlődésében a *kezdeményező képesség fogyatékosága* is, a családban felnövőekkel szemben. Az intézeti gyermek állandó felügyelet alatt áll, mozgási szabadsága csekély, nem sok alkalma nyílik arra, hogy önállóan cselekedjék és magától oldja meg a gyermekek életében mutatkozó kisebb-nagyobb kérdéseket, hiszen a napirend és a felügyelők szinte „helyette gondolkoznak és cselekszenek”. Ezzel ellentétben a családban, különösen a népes családban felnövő gyermekeknek csakhamar önállóan kell cselekedniük, szoros szülői felügyelet nélkül, vagy néha a nélkül játszanak, s követik el csinyjeiket, szereznek élettapasztalatot a maguk módja szerint, ami a felelősségérzésnek is első iskolája.

Az intézeti élet hátránya az is, hogy benne a kis gyermekek *játéklehetősége* is tetemesen, jobban megnyirbált, mint a természetes és kötetlenebb családi környezetben. Ennek a kedvezőtlen mozzanatnak a magyarázata abban rejlik, hogy az intézeti gyermekek élettevékenységei, pl. az öltöztetés, étkezés, egészségi műveletek stb., csoportosan és napirend szerint és ezért sok időpocséklással és várakozással történnek. Egy másik ok

pedig, hogy jóval kevesebb is az alkalmuk a játszásra, mint a kötetlenebb és természetesebb életformában élő gyermekeknek. Az intézeti élet szükségszerűen kevesebb alkalmat nyújt a gyermek tevékenységi szükségletének kielégítésére, mert szűkebb és egyhangúbb, mint az élet és a természetes család.

Az intézeti nevelés továbbá személytelenebb, a családi nevelés jobban személyhez kötött és egyénibb jellegű. Ez a különbség is nagy jelentőségű nemcsak a kisgyermekeknek, hanem a serdülőknek és az ifjúságnak életében is. Az intézet rendjében a gyermek egyénisége könnyen elmosódik; a parancsok és tilalmak, a rendtartás intézkedései nem tesznek különbséget az egyének között, hanem egyenlősítenek és személytelenjének mindenkit; különben is kevésbé személyi érdekűek, inkább tárgyi tartalmúak szoktak lenni belső lelkikapcsolat felvétele nélkül. A családi élet jellege ennek éppen az ellentéte: minden családtag külön egyéniség, az anyai gondozásban éppen az egyéni érdeklődés és leiki kapcsolat uralkodó még akkor is, mikor a gyermek tárgyi szükségleteiről van szó. Ha megfigyeljük miképen öltözteti, táplálja, gondozza az anya gyermekét, világos előtűnik a leiki kapcsolat jelentősége. Az intézeti életből sok tekintetben e lelki érdekelttségnek, a résztvevő, bátorító, vigasztaló közeledésnek és minden életmozzanatot átjáró lelki kapcsolatnak melegsége szükségképpen hiányzik. Az intézeti élet tömegek mozgatására van berendezve és az egyéni kapcsolatok kialakulására minden vonalon nem is kerülhet sor. Az intézeti élet viszonylagos személytelenségén, ridegségén és a benne uralkodó dologiságon lehet ugyan enyhíteni és erre minden jó intézeti nevelő törekszik is; de minden enyhítés mellett is szükségszerűen megmarad az az alapvonás, mely éppen abból származik, hogy az intézeti nevelés nem nyújthat természetes és egyenrangú kárpótlást az elveszített családi otthonért.

Végül meg kell említenünk az intézeti nevelés kedvezőtlen oldalai között az *egyhangúságot* is. A kis gyer-

meknek két dologra van nagy szüksége fejlődése első szakaszaiban; először nyugodt biztonságérzésre, másodszor *változatosságra*. Mind a kettőt a természetes családi élet nyújthatja csak a gyermeknek a megkívánt mértékben. Az intézeti élettel mindig együtt jár bizonyos *egyhangúság*; ez azokból a feltételekből ered, melyek nélkül az intézet életének lepergése el sem képzelhető. Minden intézet csak úgy működhet zökkenők nélkül, ha a napi- és hetirendet mindenki pontosan megtartja; ennek viszont az a következménye, hogy egyik nap hasonlít a másikhoz, egyik hét éppúgy pereg le, mint a másik, s az egyhangú napokba csak az ünnepek és szünetek, szülői látogatások, szabadságok hoznak változatosságot. A változatosságot ígérő napok és alkalmak köztudomás szerint nagy eseményeket jelentenek az intézeti gyermek életében; élményszerű voltukból következtetést vonhatunk az intézeti egyhangúság lelki hatásaira. A kisgyermek természete megkívánja ugyan a rendet; semmi sem ellenkezik jobban fejlődő természetének igényeivel, mint az életmód rendszertelensége és ötletszerűsége; de ugyanúgy kívánja a változatosságot is, melyet ismét csak a családi élet eseményeiben és benyomásaiban talál meg a legtermészetesebben. Az egyhangú intézet rendszeressége a gyermeket lelkileg renyhévé teszi, a váratlan mozzanatokban bővelkedő családi élet pedig rugalmasabbá teszi, megedzi és ellenállóképességét növeli. Az intézeti életnek fentebb elősorolt kedvezőtlen mozzanatai főképen a kisgyermek lelki alakulására érvényesek. Minél kisebb gyermekről van szó, annál indokoltabb, hogy a legmegfelelőbb légkörben, az anyai gondozás és a család körében maradjon és csak nagyon megokolt esetben vigyék valamely intézetbe.

Bármely nevelőintézet — a mondottakból ezt is következtethetjük — annál jobban megközelíti az eszményi tökéletességet, minél jobban hasonlít a családi élethez. Ebből a szempontból kell megítélnünk a *serdülőkornak és az ifjúkornak az intézeti neveléshez való viszonyát* is. Minél jobban távolodunk a gyermek-

kortól, annál kevésbé szorul a fejlődő gyermek az anyai gondozásra; ebből a szempontból tehát az intézeti nevelés egyre alkalmasabb színben tűnhetik fel. Azonban éppen a serdülés korában nélkülözheti legkevésbé a fiatal lény az erős apai kéz uralmát, a vezetést, ezért azoknak az intézeteknek, melyekben serdüléskorban lévő fiúk, vagy leányok csoportosan együtt élnek, szintén hasonlítaniuk kell a családi élethez, különben ridegek és kaszánya jellegűek maradnak.

Egyébként köztudomású, hogy a fiatalkorúak intézeteiben, éppen a családi és társadalmi élet kiegyenlítésének hiánya miatt *könnyen elterjednek bizonyos rendellenességek*. Ilyenek: a fiúknál az idősebbek bizonyos durvasága a fiatalabbakkal, különösen az új jövevényekkel szemben („felvételi próbák”, „szertartások”), a nemi vonzalom rendellenességei (homoszexualitás), egyes rossz szokások ragályszerű elterjedése (pl. tiltott olvasmányok, titkos társulások, onania), a túlságos érdeklődés a falakon kívüli élet eseményei iránt, a szabadság vágyának kielégítése kerülő úton stb. Ezek a rendellenességek mind a meg nem felelő környezet következményei, és természetes családi élet hiányából erednek. Mégis el kell ismernünk, hogy a serdülés és ifjúság idején a fiatalság sokkal jobban alkalmas az intézeti életre, mint a gyermekkorban és hasznára tudja fordítani az intézeti nevelés előnyeit is. Ily előnyök pl. a katonás rend és fegyelem, mely éppen a serdülés korának zava-raiban jótékony hatású, továbbá a túlzó egyénieskedést ellensúlyozó egyenlőség és egyformaság a tagok között és a vezetés személytelen törvényszerűsége, mely nem enged meg semmilyen megokolatlan kivételt vagy érzélgősséget; csupa oly kedvező és edző körülmény, melyek a családi nevelésben sokszor az elkényeztetés miatt hiányzanak. Az olyan családok helyett, melyekben a kellő erélyes kéz és a józan, következetes nevelési rendszer hiányzik, sok esetben az intézeti nevelés látszik éppen ajánlatosnak.

X. A RENDELLENES KÖRNYEZET HATÁSAI.

Előző fejezetünkben a rendes (normális) környezetnek nem-megfelelő (inadekvát) fajait vettük tárgyalás alá. Az alább következő fejtegetésekben pedig *a rendellenes (abnormis) környezet* káros hatásaira térünk át, melyeket különben részben már az előzőkben is érintettünk. A nem-megfelelő környezet ugyanis — különösen súlyosabb esetekben — egyenesen rendellenessé is válhat; az átmenetek igen sokfélék lehetnek a két környezeti típus között és sokféle árnyalatban jelentkezhetnek. Sokszor nehéz megállapítani, hogy mily esetről van szó: vajjon csupán meg nem felelő, vagy pedig már rendellenes a gyermek környezete. Arra is figyelniünk kell, hogy ezek a környezetfajok vegyesen is előfordulhatnak.

Az áttekintés egyszerűsége és világossága kedvéért e helyen csupán a rendellenes környezetnek *súlyosabb és jól megismerhető* formáit soroljuk fel; a nevelők, ha éles szemmel figyelik a gyermekek viselkedését, könnyen meg fogják találni az átmeneti és vegyes formákat, amelyek a csupán meg nem felelő és a határozottan rendellenes (abnormis) környezetek között mutatkoznak. Ezen ismertető leírásunkból természetesen mellőztük és kihagytuk a súlyosan kóros lelkiállapotú gyermekek és fiatalok lelki állapotának a rajzát, az olyan elme- és kedélybetegségek környezetét, amelyek az orvosi tudomány megfelelő részébe, a pszichia-

triába tartoznak. Viszont ide soroljuk az ideges, hisztériás és pszichopata gyermekek környezettanulmányát és ebben olyan előadásra törekedtünk, amely az orvosi műszavakban és ismeretekben nem teljesen jártas olvasóknak is könnyűvé tege a közölt tudnivalók elsajátítását.

1. A fogyatékos gyermekek környezete.

A rendellenes környezet különböző fajai közül első helyen a *fogyatékosok* lelki világával és környezeti viszonyaival kell foglalkoznunk.

A testi fogyatékos gyermekek több csoportra oszlanak. Az elsőbe tartoznak a *súlyos testi, idegrendszerbeli és lelki fogyatkozásokban* szenvedők: a vakok, süketek, némák, súlyos mozgási zavarokban szenvedők, rútak, gyengeelméjűek, hülyék stb. Ezeknek a lelki világával, környezetével és nevelésével egy külön tudományág foglalkozik, ez a *gyógyító pedagógia*. E helyen külön azért nem tárgyalhatjuk a súlyosan fogyatékosok környezetének jellegzetességeit, mert az bonyolult és részletekbe menő tudást követel és célunktól messzire elvezetne.

Annál több figyelmet kell szentelnünk a testi fogyatékosok egy másik csoportjának, mely a *kevésbé súlyos fogyatkozásokban* szenvedőket foglalja magában. Ide tartoznak pl. a púpos, vagy sánta gyermekek, és általában mindazok, akik gyermekkorukban vagy fiatalságuk folyamán oly testi sérülést szenvedtek, amely nem okoz náluk értelmességi hiányt vagy fejlődésbeli hátramaradást, hanem csupán mozgásukban, játékukban gátolja őket vagy egyes hivatáskörökre való alkalmasságukat csökkenti, esetleg meg is szünteti. Az ilyen kevésbé súlyos testi fogyatkozással szükségszerűen együttjár két következmény. Az egyik az, hogy a fogyatékosok visszahat az ilyen gyermekek lelki világára is, a másik pedig az, hogy ezek környezete sohasem lehet teljesen rendes és megfelelő. Ha tanulmányozzuk a kevésbé súlyos

testi fogyatékosok lelki világát és ezt összefüggésbe hozzuk az őket övező környezet hatásaival, akkor alapot nyerünk a nekik megfelelő nevelési elvek felállítására is. Milyen a fogyatékos gyermek *lelki világa*? (Az alább következőkben röviden és egyszerűen csak „fogyatékos” gyermekekről és fiatalokról szólunk, de ezen a kifejezésen mindig a fenti példákkal megvilágított eseteket, azaz a *csekélyebb* fogyatékoságokat értjük). A közfel-fogás régebben — és tévesen még ma is — a fogyatékosoknak gonosz lelket tulajdonított: irigyeknek, rosszindulatúaknak, gyanakvóknak, hamisaknak, túlságosan érzékenyeknek, bosszúállóknak stb. tartották őket, sőt üldözték is, abból a hiedelemből indulva ki, hogy a testi fogyatkozás Isten büntetése az illetőnek, vagy szüleinek bűnei miatt. A környezetnek e kegyetlen felfogása természetesen nem maradt hatás nélkül a szerencsétlen fogyatékosokra és bennük csakugyan kifejlesztette a felsorolt kedvezőtlen jellemvonásokat. Az ilyen esetekben világos példáját láthatjuk annak, mint fejleszti ki a környezet a neki kiszolgáltatott egyénben a legrosszabb tulajdonságokat, holott ellenkező jó eredményeket is elérhetett volna. A mai lélektudomány álláspontja az, hogy (kisebb) testi fogyatkozások következményeképpen *nem, kell okvetlenül* oly kedvezőtlen lelki tulajdonságoknak kifejlődniök, minőket a néphit a fogyatékosoknak tulajdonít. Egyfelől ugyanis a mondott rossz tulajdonságok a teljesen ép testalkatú gyermekekben is kialakulhatnak, ha rossz bánásmódban van részük, — másfelől maguk az említett testi bajok nem vonnak maguk után semilyen *meghatározott* (fajlagos) lelki elváltozást. A testi fogyatkozásoknak csak akkor vannak kedvezőtlen, lelki következményei, ha az ilyen gyermekek *környezete és nevelői* súlyos hibákat követnek el, — mégpedig vagy *túlságos kényeztetéssel* és részvét-éreztetéssel, vagy pedig *a kellő szeretet megvonásával*. Mielőtt azonban ezekre a környezeti hatásokra rátérnénk, vizsgáljuk meg, mily lelki hatással vannak a testi fogyatkozások *már önmagukban* is a gyermeki lélekre?

Sokszor már a kis gyermekkorban kifejlődhet a fogyatékosnak született, vagy korai sérülést szenvedett gyermekben az egészséges és ép testvérek iránti *irigység, gyűlölet, a kényszerű lemondás* keserű érzülete, ha a szülők különösen nem ügyelnek a gyermek érzékenységre. Viszont az is könnyen érthető, hogy ily *túlzott érzékenység* hamarabb kifejlődik a fogyatékos gyermekben, mint egészséges társaiban, mert nincs meg ugyanaz a mozgási szabadsága és nem érvényesülhet úgy a társaságban, mint ők. A gyermek ilyenkor önértetében és önszeretetében sértve érzi magát és *kárpótlást* (kompenzációt) keres magának; innen van, hogy az általános megfigyelés szerint a fogyatékos gyermek hajlik a kárpótlások különféle fajainak *elképzelésére*, képzeletében ebben a tekintetben túltengő, sőt néha beteges is lehet (szexuális képzetek).

A testi fogyatékosok továbbá hajlanak a *túlzott kárpótlásokra* is. Egy újabbkori lélektudományi iskola (az individuálpszichológia) mutatott rá nyomatékosan arra, hogy a testi fogyatkozások a gyermekekben *csekélyebb-értékűségi érzést* váltanak ki s ők ezt túlzott önértettel és különleges teljesítményeikkel törekszenek kiegyensúlyozni. Az individuálpszichológia hívei e tekintetben kissé túllőnek a célon, mert a csekélyebbértékűségi érzés nem *minden* fogyatékos gyermekben fejlődik ki egyformán és szükségképen, hanem csak azokban, akik nem részesülnek kellő szeretetben és megfelelő nevelésben; sok gyermekben nem egyedül a fogyatékoság a döntő, hanem épen a helytelen nevelés és bánásmód. Ahol azonban ez hiányzik, ott természetesen sokkal fokozottabban megtaláljuk a túlzott kárpótlásra való törekvést, — ott találkozunk az „erősakarató”, vagy mindenáron valamiben „kitűnni” vágyó fogyatékos gyermek lelki képével; — az ilyen gyermek túlzott kárpótlást keres *azért, mivel* úgy érzi: senki sem szereti őt. Az egészséges és ép gyermek kárpótláskeresésétől a fogyatékos éppen abban különbözik, hogy ez utóbbinak nem „kell” semmit sem rejtegetnie, vagy szégyelnie, hanem „nyílt és

becsületes” lehet kárpótlásainak keresésében, pl. az iskolában kitűnő előmenetelre törekedhet, nagy művésszé, költővé fejlesztheti magát stb. Tudunk esetekről, mikor a fogyatékos gyermek az önkielégítésben (önferfőtésben) keresett magának kárpótlást s ezt megengedett cselekedetnek érezte, minden ellenkező tanítás ellenére is.

A fogyatékos gyermekekben a dolog természete szerint könnyen keletkezhet *aggalyoskodás* (hipochondria) is, ha a nevelés kellőképen nem ellensúlyozza a gyermek helytelen irányban való fejlődését, azonkívül gyökeret verhet benne az a — nem egészen tudatos — gondolat is, *hogy neki minden szabad*, neki jogában áll helytelenségeket és jogtalanságokat elkövetni. A fogyatékos gyermekek sokszor úgy érzik, hogy ők „kivételek”, nem esnek a többi gyermekeket kötő szabályok alá és ezért szabadon követhetnek el egyébként tilos dolgokat. A nem-tudatos okoskodásuk „logikája” ez esetben körülbelül azt mondja: „Velem nagy igazságtalanság történt, tehát én is követhetek el igazságtalanságokat a világgal szemben” (megtorlás).

A fentebb érintett hajlamosságokon kívül a fogyatékos gyermekek lelki alkatához tartozik még az is, hogy *értelmességüket* korán fogyatékoságuk legyőzésére igyekeznek felhasználni; ennek következtében értelmességük egyoldalúan fejlődik és könnyen koraérettségre vezethet. Ha a nevelés *nem* gondoskodik náluk a *fogyatékos mozgásosságnak és érvényesülésnek* valamilyen helyes kárpótlásról, akkor e gyermekek szerencsétlennek érzik magukat és jellemük valóban helytelen irányban alakulhat (irigység, bosszúállás stb.), vagy *idegességre* (neurózisra) készítheti elő őket. A fogyatékos gyermeknek más a *játékhoz* és a *munkához* való viszonya, mint az egészséges és ép gyermekeké. Könnyen ki van téve a többiek gúnyolódásának — az egészséges gyermekek sokszor kegyetlenek — és ugyanakkor él benne a vágy, hogy résztvegyen a többiek játékában. Mivel a mozgásos játékokat a sors megtagadta tőle, az

ingerültség, harag, bosszúállás és más indulatok vesznek erőt rajta, vagy mérhetetlen szomorúság és korai befelé fordulás (introverzió), esetleg a már említett kárpótlásos törekvések. Ez utóbbiak különösen a *rútnak* minősített gyermeknél erősödhetnek meg. Az *iskolai munkában* a fogyatékos gyermek helyzete nem olyan kedvezőtlen, mint a társasjátékokban; sőt ellenkezőleg, itt keletkezik benne rendszerint a kitűnni vágyás, az a törekvés, hogy első legyen az osztályban stb. Ezt a vágyat sokszor a családi, vagy iskolai környezet önkéntelenül is elősegíti.

Ha azonban a fogyatékos gyermekek ferde irányú lelki fejlődésének legfontosabb okait keressük, ezeket a *környezetnek* káros hatásaiban találjuk meg. A fentebbiekből kitűnik, hogy a fogyatékos gyermek hordoz ugyan magában helytelen irányú felkészültségeket és hajlamokat, de ezek valóságos kifejlesztése, vagy visszafejlesztése elsősorban a környezettől függ. A helytelen környezeti hatások között a legfőbb az *elkényeztetés és részvét* szokott lenni a fogyatékos gyermek iránt. A szülők és nevelők sokszor leküzdhetetlen részvéttel, vagy legalább is óvatosságai tekintenek „szerencsétlen” gyermekükre s aggódva törekszenek vele elfeledtetni a természetnek mostohaságát. A gyermek ilyenformán természetének meg nem felelő környezetben él — sokszor képzelt betegségi helyzetben tölti éveit — és ez a legkárosabb hatással van lelki fejlődésére. A gyermek így a családi élet központjává válik és csakhamar zsarnok lesz belőle, aki megköveteli, hogy minden szeszélyét teljesítsék, vagy pedig önző, énközpontú, túlzott igényű, kárpótlásokat hajhászó, kegyetlen, bosszúálló természetűvé lesz. A családi „fészekhelyzetnek” ez az egyoldalúsága és okatlan meghosszabbítása továbbá könnyen *gyermetegségre* (lelki infantilizmusra) is vezethet, ami egyes gyermekeknél egész életükre kihát.

A környezet azonban ellenkező irányú hibákat is elkövethet. A fogyatékos gyermek először is a *többi gyermekek gúnyolódásának* tárgya, vagy kimarad a közös

játékból, mindenképen éreznie kell, hogy nem olyan, mint a többi, hanem csekélyebb értékű. Ehhez járul sokszor a *felnőttek akaratlan gúnyolódása*, vagy *helytelen előítélete*. Ez nem mindig szavakban jut kifejezésre, hanem viselkedésben, arckifejezésben, taglejtésekben, cselekvésekben. Ezek azonban nem kevésbé fájnak a fogyatékos gyermeknek, mint a durva és kegyetlen szavak, melyek egész életre szóló keserőséggel és pesszimizmussal tölthetik el. Az iskolai környezet és nevelők sem tudják magukat mindig felszabadítani az alól a kellemetlen és visszás érzés alól, mely sokakat elfog, sűrűkor fogyatékos gyermeket látnak. Ez az elfogultság aztán a gyermek *jellemének* megítélésére is károsan hathat ki és a nevelőt beleviheti a téves népies felfogásba, mely a fogyatékosban üldözendő személyt lát.

A fogyatékosok környezetének tehát sokkal *nehezebb nevelői feladatot* kell megoldania, mint a rendes gyermekek nevelőinek. Legelső feladatuk az, hogy *helyes lélektani ítélettel* fogják fel és értelmezzék a fogyatékos gyermek viselkedését, hogy legyőzzék a vele szemben könnyen keletkezhető elfogultságukat és ne magyarázzák félre annak jellemét. Ehhez azonban a lélektani ismeretekon kívül kiegyensúlyozott lelkű, élet-erős egyéniségekre van szükség. Ezt a követelményt kell hangoztatnunk a családi környezettel szemben is. A családi nevelésnek mind *a két véglettől* tartózkodnia kell. Nem szabad megengedni, hogy a fogyatékos gyermek magát a család központjának érezze, egy képzeleti betegség állandó helyzetében érezze magát és főképpen nem szabad több részvétet élveznie, mint más gyermekeknek. Általában minél természetesebben viselkednek vele szemben a környezet tagjai, minél inkább bátorítják a fogyatékosat és minél inkább éreztetik vele, hogy magukkal egyenlőnek tartják, annál kedvezőbb kilátások nyílnak a fogyatékos gyermek lelki fejlődésére. Bátorítás, edzés, egészséges és hasznos munkára

való szoktatás, sikerek, azaz: helyes kárpótlások nyújtása: ezek a környezet helyes magatartásának elvei.

A másik véglét volna a gyermek megalázása, helytelen megítélése és elítélése, kigúnyolása stb. Ezekről a hibáktól a nevelőknek minden körülmények között óvakodniuk kell. A gyermeknek helyes szeretete, vidám és derűs életfelfogás, segítségnyújtás, a nélkül, hogy az megalázó volna: ezekben a mozzanatokban összegezhethetjük a környezet helyes magatartását a fogyatékos gyermekkel szemben. A legfőbb nevelői feladatot abban látjuk, hogy a fogyatékos gyermekben a *teljesértékűség érzését* kifejlesszük, *életérzésének egyensúlyát* biztosítsuk és beléje *életbátorságot* öntsünk. Ezt a környezeti hatást kellőképpen *kiegészítik a gyógyító nevelés különleges módszerei*, melyekről e helyen bővebben nem szólhatunk.

Annyit azonban mégis felemlíthetünk, hogy a fogyatékosok nevelésének egyik fontos feladata *a betegség okozta különleges fogyatkozásoknak* lehető ellensúlyozásában és megszüntetésében van. Azoknak a gyermekeknek tehát, akik mozgásukban vannak akadályozva, ügyes játékokkal és kézügyességi tevékenységgel kell kárpótlást nyújtani és egyben őket továbbnevelni. Ez a feladat annál fontosabb, mivel a kisgyermek mozgásszükséglete igen nagy és a környező világ megismeréséhez sok tekintetben éppen mozgásai segítségével jut el. A fogyatékos gyermeket tehát az értelmességben is bizonyos hátramaradás fenyegetheti a mozgások hiánya miatt, hacsak ezt a hiányt belső értelmi munkával nem egyenlíti ki, vagy túl nem szárnyalja (koraérettség). Az értelmi fejlődés rendes ütemét éppen azok a *nevelőjátékok* vannak hivatva biztosítani, melyeket a gyógyítónevelés tudománya módszeresen alkalmaz.

2. Az ideges gyermek környezete.

Általános orvosi és lélektudományi vélekedés szerint az ideges szülők gyermekei minden valószínűség szerint maguk is idegesek lesznek, mégpedig részint az átörök-

lés, részint a környezet hatása, vagy esetleg mind a kétféle ható tényezők következtében. A gyermekek általában híven szokták tükröztetni saját környezetük jó és rossz hatásait, de legnagyobb fokban az ideges gyermekek.

Mielőtt az ideges gyermek lelki képének megrajzolásához hozzáfognánk, szükségünk van az „idegesség” fogalmának meghatározására, annál is inkább, mert meg kell ismernünk a szülőket, azaz a felnőttek idegességét is, ha a gyermek környezetét kellőképpen elemezni kívánjuk. Az „idegesség” fogalmát a különböző elmélkedők, lélektudósok és orvosok eltérően állapítják ugyan meg, de az idegesség lényegére és a legfőbb mozzanataira vonatkozóan nagy az egyetértés a tudósok között. Az idegesség a személynek olyan *rendellenes állapot*, mely a kiegyensúlyozott és összhangzatos életet állandóan zavarja; az idegesség: *személyi hibás magatartás* az élet általános és legfőbb feladataival szemben. „Az ideges” állapotok különböző erősségi és fejlettségi fokban mutatkozhatnak és fokozatos átmenetben sorakoznak a teljesen és eszményien normális személy állapotától a kóros (patologikus), sőt a súlyosan beteg lelki állapotokig.

Vannak orvosok és lélektudósok, akik egyetlen sorozatba helyezik el az enyhébb idegességet, az erősebb neuraszténiát, a kóros személyi vagy működési bajokat (patológia), a hisztériát és a „nagy” elme- és kedélybajokat. Ha nem ragaszkodunk is ehhez a felfogáshoz, akkor is kitarthatunk a mellett, hogy az idegesség fogalma általában az enyhébb lelki zavarokat és rendellenességeket foglalja magában. Az „idegesség” elnevezés népies eredetű, de mással már nem helyettesíthető, jól lehet nem annyira az idegrendszernek helyi sérülésein, vagy működési_^endellenességein alapszik, hanem inkább az *egész személyiség helytelen életfelfogásán és működésén*. Az idegesség a normálistól észrevehetően eltérő *viselkedési visszahatásokban (reakciókban)* szokott jelentkezni és ezeket jól meg lehet különböztetni (pl. vizsganeurózis, háborús neurózis stb.) A kezdeti helyte-

len életbeállítódások és hibás viselkedések még nem nevezhetők neurózisnak, ez utóbbi elnevezéssel csak a teljesen kifejlett viselkedésformákat szoktuk illetni. Megelőzésük a *lelki egészségtan*, gyógyításuk a *lelki gyógyítás* (pszichoterápia) körébe tartozik.

Az idegességnek mint általános rendellenes állapotnak egyik *fő ismertető jelét a fokozott izgalmi állapotokban*, illetőleg az ezekre való *állandó készségben találjuk*. A fokozott izgalmi állapotból érthető az ideges egyénnek az a sajátossága, hogy kicsiny ingerekre aránytalanul nagyfokú választ ad, erősebb érzelmeket nem bír elviselni s izgalmi állapotai az ingerek sokasodásával aránytalan méretekben fokozódnak. Ehhez járul a *mozgásos nyugtalanság*, ez különösen az ideges gyermekek sajátossága. A második jellegzetesség: az ideges egyén nem tudja magában *az ingerek hatásait és a feszültséget teljesen és rendszeren kiegyenlíteni*. Az ideges ember könnyebben elveszíti lelki nyugalmát és egyensúlyát és sokkal nehezebben nyeri vissza, mint az egészséges. A harmadik ismertető jel az állandó izgalmi állapothoz csatlakozó *kellemetlen élethangulat* és *gyakori hangulatváltozás*. Az ideges ember sohasem vagy csak elvétve él nyugodt életörömben; ha vidám, akkor túlzott, féktelen érzelmi kitörésekkel enged utat jókedvének; legtöbbször azonban keserű, szomorú vagy bosszús hangulat és borúlátó felfogás uralkodik lelkén. További összetevőket találunk még *az ideges személy figyelmének nagyfokú eltéríthetőségében és teljesítőképességének általános csökkenésében*, illetőleg alacsony fokában. Az idegesek túlságosan érzékenyek a különféle fizikai ingerek, az időjárás, valamint a táplálék változásai iránt, könnyebben kifáradnak, mint az ép és egészséges emberek, a betegségekből nehezebben gyógyulnak ki; figyelmük nem eléggé kitartó, hanem könnyen ki is merül, szellemi teljesítményeik, értelmességüknek átlagosnál magasabb foka ellenére is, csekélyebb értékűek, vagy töredékesek szoktak lenni. Innen ered sok *ideges egyénnek állandó harca önmagával*: érzi a különbséget akarása magasabb

céljai és saját tehetetlensége között, majd elveszti önbizalmát, majd heves és túlzott tevékenységgel akarja kierőszakolni a sikert, majd kompenzáló makacssággal ostromolja a számára elérhetetlen célokat, majd pedig lemond oly célokról, melyeket egyénisége erejével elérhetne. Az ideges egyéniségek ezért hajlamosak a csekélyebbértékűség érzésére s a borúlátásra (pesszimizmus). Idegességük éppen a legnagyobb akadálya annak, hogy — jó képességeikkel, sőt tehetségeikkel —, valódi teljes és nagyszabású egyéniségekké fejlődhessenek.

Ideges gyermekek. Az ideges ember általános tulajdonságait megtaláljuk az ideges gyermekekben és fiatalkorúakban is. Az ideges gyermek alkatát (konstitúciós idegességét) a legújabb orvosi felismerés szempontjai szerint különösen három főrendellenesség jellemzi: a túlzott mozgékonyosság, a figyelés zavarai és a hangulati változékonyság. A *túlzott mozgékonyosság* (hypermobilitas, erethia) az egész gyermekkoron és iskoláskoron áthúzódhatik és gyakran mind a szülőknek, mind a tanulóknak komoly gondot okozhat. Az ú. n. problematikus gyermekek nagyrésze ezek soraiból kerül ki.

Az idegesség első feltűnő ismertetőjele a csecsemőnél és kisgyermeknél a *túlságos érzékenység*: rendes zaj, normális testfelületi ingerek (nedvesség), hideg vagy meleg, melyekre más, egészséges gyermekek csak mérsékelt jeladásokkal válaszolnak, az ideges gyermeket nagyfokú reakciókra (pl. kétségbeesett, türelmetlen sírásra) ösztönzik. Idegesség jele az is, ha a csecsemő vagy kisgyermek *soha sem mutatja* a nyugodt *megelégedés* vagy *jólézés jeleit*. Az ideges gyermek azonkívül rendszerint törekeny testalkatú és szervezete kevésbé ellenálló. Az ideges gyermek feltűnően nyugtalan és mások számára elviselhetetlen viselkedést árul el, ennek azonban nincs külső oka, hanem tisztán belső; *egy pillanatig sem tud nyugodtan maradni, hanem folytonosan jön-megy, nem jár, hanem fut, ültében is szakadatlanul mozog, kezével, lábával felesleges mozgásokat végez.* Ami kézmozgását illeti, az ideges gyermek nem tud

úgy játszani, mint a rendes, hanem céltalanul és kíváncsian hol az egyik, hol a másik tárgyat fogja meg, hogy rövid idő múlva eldobja magától; ez sokszor durva és romboló kedvvel párosul; a rendes gyermek huzamosabb, elmerülő játéknak csak töredékeit látjuk nála. Mozgása sokszor minden gátlás nélküli. Az ideges gyermek arcjátéka élénk, beszéde hadarásra hajlik. Az ilyen nyugtalan gyermeknek viselkedése nem változik meg, ha kívánságait teljesítjük: csak annál inkább növekszik nyugtalanúsága.

Az iskolában is panaszok merülnek fel ellene: a gyermek figyelmét csak a legrövidebb ideig tudja összpontosítani; az ideges gyermek tipikusan „figyelmetlen” tanuló, mert figyelmét minden kis inger eltéríti a kitűzött tárgytól. Feladatainak megoldásához is hiányzik belőle a kitarás; írása is rendetlen, ezek miatt sokszor „hanyag” tanulónak mondják tanítói. Hangulatát a türelmetlenség, bosszús jelleg és gyors változékonyság jellemzi. Az említett fő jellegzetességek mellett a túlzott érzékenységet sokan csak másodlagos és kísérő tulajdonságnak tekintik.

Sokak véleménye szerint a gyermekkori idegesség a gyermekkor végén, vagy a serdülés korában nyomtalanul eltűnik; mások úgy vélekednek, hogy az idegrendszernek az a sajátossága, hogy kisebb erejű ingerekre is mértéktelenül erős válaszokat ad, nem szokott megváltozni s ezért az ideges gyermekből ideges serdülő ifjú és felnőtt lesz. E tekintetben követhetjük egy mai gyógyítópedagógus elméletét: ő a csecsemőkorban a nyugtalanúságra való hajlamot találja legjellemzőbbnek, a kisgyermekkorban az érzékenység, az iskolás gyermekkorban az ingerültségre való hajlamosság az uralkodó, a serdüléskorban azután a valódi idegesség következik be. A serdüléskori idegességnek ezen elmélet szerint az a lényege, hogy a serdülő a kellemetlen érzelmeket feldolgozza magában és amikor jól felkorpácsolta már lelki életét, csak akkor és bizonyos megokoltság látszatával tör ki az addig visszatartott indulat.

Ha a serdülő teljesen normális lelki fejlődésen esik is keresztül, még mindig mutatkozik nála a nagyobb ingerlékenység és érzékenység, a gyermekkor (10-12 év) kiegyensúlyozott nyugalomával szemben. Ezt az „élet-tani” és normálisan fokozott ingerlékenységet azonban nem szabad összetéveszteni a valódi ideges reakciókkal, melyek csak az ingerlékenység fokozódásával és *állandósulásával* járnak együtt.

A serdülők idegességét az állandó és fokozott *ingerlékenység, könnyű kifáradás és gyakori hangulati súlylyedtség jellemzi.* Ezek árulják el belső konfliktusait; melyek rendes körülmények között nem jelentenek különösebb veszedelmet, mert a fejlődés rendes velejárói közé tartoznak. Ha azonban *állandó téves megoldásokká válnak*, akkor már a fiatal lény alkalmazkodási képességét támadják meg és a rendes, sikeres életfejlődést megakadályozzák. Ilyenkor beszélünk serdüléskori vagy ifjúkori idegességről. Ennek megnyilvánulása: a különböző *túlzott félelem* (fóbia, amikor pl. a nemi önkielégítés miatt a fiatalok meg vannak győződve, hogy súlyos betegségbe estek), vagy a *vizsganeurózisok és szorongások, megszállottságok* (egy zavaró gondolattól nem tudnak szabadulni), ilyenek továbbá az ú. n. *kompulzív cselekvések* (tudatosan mintegy kényszer hatása alatt végbemenő értelmetlen cselekvések: minden ajtón csak jobblábbal belépni, minden percben kezét, mosni stb.), *tikek* (arcrángatózás, furcsa mozdulatok).

Az idegesség külön fajtájának szokták tekinteni a *hisztériát* és az ideges gyermekek és fiatalok körén kívül megkülönböztetik a hisztériások csoportját. Általános jellegében a hisztéria megegyezik az idegességek bármely más eseteivel, vagyis ennek a viselkedésformának is téves életbeállítódás és feladatmegoldás a lényege, de vannak különleges mozzanatai is, mint pl. a tagok bénulása, a látás, hallás, beszéd ideiglenes elvesztése, a részleges érzéketlenség, vagy ellenkezőleg fájdalmas helyek a testen, tikek, járási zavarok stb., mindezeket azonban lelki eredetűeknek kell felfognunk. Ezekhez

járul a nagy önsugalmazó (önszuggesztiós) hajlam, indulatos ellenkezések, dacolás, melyek nem öntudatos elhatározásból erednek, homályos tudati állapotok, továbbá sok esetben a tettetésnek több-kevesebb belevegyülése a beteg viselkedésébe. A felsorolt jelenségeket azonban nem szabad minden esetben és kizárólagosan tettetésnek, azaz öntudatos akarati tevékenység eredményeinek felfognunk. Ellenkezőleg: az idegesség s a hisztéria is az emberi személy öntudatlan védekezéséből ered, abból a kényszerhelyzetből, mikor nem tudjuk az élet nehézségeit normális eszközökkel megoldani és hamis életbeállítódásokba és módszerekhez menekülünk. A hisztériában is ugyanazzal a helyzettel találkozunk, mint egyéb ideges viselkedésekben: a vágyak (ösztönök, törekvések, egyszóval az alacsonyabbrendű én) nagy erővel törnek ki és küzdenek a felsőbbrendű énnel és az értelemnek korlátozó és szabályozó működése ellen és ebben a megzavarodott egyensúlyban rendkívüli és nem tudatos segédeszközökhez folyamodunk, hogy visszaállítsuk az elveszett egyensúlyt. Ezek a rendkívüli segédeszközök a hisztériánál: a teljes vagy részleges mozdulatlanság az életveszély pillanatában. A hisztériában az életveszélynek valamilyen érzése, a személy egészének, vagy érvényesülésének veszedelme váltja ki azokat az ideges és furcsa reakciókat, melyeket mint jellemző sajátosságokat már ismertettünk. Az életveszéllyel, vagy egyéb fenyegető bajokkal szemben a rendes és egészséges reakció a szembeszállás, a hősiesség küzdelem valamely alakja; a gyenge, megrendült, túlterhelt ember azonban nem tudja a feladatot rendes úton megoldani, hanem a „hisztériába menekül”. Világosan mutatják ezt a háborús esetek; a bombák, gránátok, sebesülések hatásai között sokszor találtak az orvosok sajátos hisztériás tünetekkel, minők pl. olyan megnémulás, bénulás, részleges érzéketlenség stb., amelynél nyilvánvaló volt a tisztán lelki eredet. A hisztéria tehát pótló megoldása azoknak a súlyos lelki feladatoknak, melyekhez az egyén lelki ereje nem elégsé-

ges; e megoldások azonban — a szándékos tettetés eseteit leszámítva —, automatikusan, a tudatalatti erők játékaival mennek végbe. A hisztériás viselkedések végső forrása szintén nem más, mint az önérvényesítésnek, vagy egyszerűen az életfenntartásnak alaptörékvése az „életöszön”, mely rendkívüli veszélyben érzi magát és rendkívüli módon tevékenykedik.

Neurózis nevén jelölnek meg azonban olyan *idegbajokat* is, amelyek már nem az életbeállítódások lelki zavarai, hanem valóban a középagy tenyészelési telepeinek, a gerincvelőnek, vagy a dúcidegrendszernek igazi működésbeli rendellenességei. Az ilyen igazi *betegségek* csakis az orvos hatáskörébe tartoznak, az idegességeknek többi eseteit az orvoson kívül a lelki egészségtanak ismerői és lélektudósok, nevelők is sikerrel kezelhetik. Az idegbajok vagy csak egyes szervek működését zavarják, vagy az egész személy lelki és élettevékenységére vannak hatással. E megkülönböztetés természetesen úgy értelmezendő, hogy még az egészen elszigetelt szervi bajok sem képzelhetők el az egész egyéniségre való hatás nélkül; a fentebbi megkülönböztetés tehát nem éles és határozott. A szervi idegbajok a közös eredetben is valószínűen összefüggnek, de mindenesetre összetartoznak abban, hogy egyes szervek rendes működéseit megzavarják. Ilyenek a szív- és a gyomoridegesség, az ideges eredetű fejfájások, az ágybavizelés egyes esetei és a nemi idegbaj. E két utóbbi bajnál, melyek különlegesen a gyermekkor, illetőleg az ifjúkor betegségei közé tartoznak, *a tisztán lelki okok is* bizonyos szerepet játszhatnak. Az egész személy téves életbeállítódásainak jellemzésére nem az „idegbaj”, hanem az „idegesség” szavát (pszichoneurózis, neurózis) kell használnunk. Az idegbajok és idegességek területéről sok út és átmenet vezet a *pszichopátia* és a nagy *elmebajok* és *kedélybajok* felé.

A gyermekkori és ifjúkori idegességek külső előidéző okai sokszor *a környezetben*, — nem egyszer közvetlenül pedig *a szülők és nevelők idegességében* vagy hely-

telen nevelői eljárásaiban rejlenek. Ha ideges gyermeket látunk, sokszor nem tudhatjuk, vajjon az idegesség átöröklésnek vagy csupán a környezeti rossz hatásnak eredménye-e; de bizonyosra vehető, hogy az ideges szülőknek gyermekei is idegeseknek születnek vagy előbbutóbb azzá válnak. Csecsemők és kisgyermekek különösen sokat szenvednek az *ideges anyának* bánásmódja miatt. Sokan megállapítanak külön „anyai idegességet”, ami az anyát, téves beállítódásai miatt, szinte alkalmatlanná teszi gyermekeinek egészséges nevelésére. Vannak oly anyák, akik bámulatos, szinte ösztönszerű biztonsággal érzik meg, mily pillanatban mit kell tenniük a gyermek érdekében; éppen ezt az öntudatlan biztonságot veszítik el azok, akik anyai idegességben szenvednek. Az ilyen anyák állandó belső bizonytalanságban élnek, nem tudják mi a helyes tennivaló, örökös félelmek között nevelik a gyermeküket, rettegnek életéért; oktalan és téves óvó rendszabályokkal veszik körül és ötletszerűen változtatják eljárásaikat.

Még súlyosabb a helyzet, ha *az anya szellemi fogyatékoságban szenved* vagy lelki beteg (pszichopata). Ezek önző és szüklátóköri lények, kik gyermekeikkel csak saját önzésük, szeszélyeik és indulataik kielégítésére foglalkoznak. Ily körülmények között a kisgyermek is elveszti, illetőleg el sem érheti azt, amire legnagyobb szüksége van, t. i. a biztonságérzetet és nem alakulhatnak ki egyenletesen első szokásai. Még kevésbé sikerülhet a gyermek egyéniségének nyugodt lelki fejlődése, ha az anyai bizonytalansághoz és idegességhez még a családi életnek lelki terheltsége vagy megterhelése is hozzájárul, azaz, ha a *szülők házaselete és a családi légkör nem zavartalan*. Az egyenetlenkedő, veszekedő vagy a múlt, esetleg a jelen hibái miatt rossz lelkiismeretű házaspárok oly ideges környezetet teremthetnek a gyermek körül, hogy az egész életére idegessé válhat és gyermekkorából zavart benyomásokat vihet magával.

Hasonló ideges lelki sérülések fenyegetik az elvált szülők gyermekeit, a mostoha gyermekeket is; az egyik

helyről a másikra, egyik nevelőcsaládból a másikba vándorlókat, stb. Ezek esetleg a *helyzeti idegesség* ártalmait is magukra vonhatják, egyéb lelki szenvedések mellett. A helyzeti idegességnek annyi faja lehetséges, ahány tipikus helyzet különböztethető meg. Kezdetben minden ily gyermek problematikus és nehezen nevelhető. Nagy kérdés, vajjon az ideges légkörben született gyermek nem hoz-e magával már átöröklési anyagiban idegességi hajlamokat, vagy elképzelhető-e az eset, hogy a teljesen egészséges gyermek kizárólag csak a környezet hatásai következtében idegessé váljék? Ez a kérdés egyelőre teljesen elméleti jellegű. A gyakorlatban úgy találjuk, hogy az ideges környezet szinte törvényszerű bizonyossággal ideges gyermekeket alakít ki, akár felfedez majd a kutatás atöröklési nyomokat, akár nem. De meg kell jegyeznünk még azt is, hogy minden kedvezőtlen környezet *csakis oly gyermekekre* lehet alakító hatással, akiben erre a fogékonyság már eleve megvan.

A gyermekkori idegességek nagyrésze, egyik nagytekintélyű lélektudós szerint „*szokás-neurózis*”, azaz oly helytelen és megrögzött viselkedés, mely a *célszerűtlen leszoktatási* kísérletek eredményeképpen keletkezik. De bármilyen úton keletkeznek is az idegességek, bizonyosra vehető, hogy az ideges környezet csak növeli a gyermek idegességét s ez viszont újra visszahat a szülőkre vagy nevelőkre és ezek hasonló lelkiállapotát is csak fokozza. így azután egy nagy veszedelmes körforgás keletkezik, melybe a szülők és a gyermekek egyaránt beletartoznak; ebből kimenekülni csak úgy lehet, ha a gyermeket egyidőre eltávolítjuk a meg nem felelő környezetből.

A nevelői környezetnek az az első feladata, hogy *felismerje az ideges gyermek* viselkedésének legfőbb ismertető jeleit. Ezek a következők: gyakori iskolai főfájás, a gyermek könnyű elsápadása vagy pirulása, a szemnek az átlagnál nagyobb csillogása és fénye, körömrágás, ujjszopás, hallási és látási nehézségek, melyeknek nincs felfedezhető oka a szervezetben vagy a tárgyi in-

gerekben, feltűnő undorodás a rendes színektől, hangoktól vagy szagoktól, gyakori szédülések, jéghideg vagy forró kéz és láb, oknélküli izzadás, rendes táplálék és táplálkozás esetében is sűrű emésztési zavarok, a minduntalan jelentkező vizeleti inger, a 2-3 éves koron túl is mutatkozó enuresis (ágyba vagy ruhábavizelés), melynek nincs szervezeti oka, emésztési és kiürülési nehézségek, rossz alvás, éjszakai felriadások (pavor nocturnus), a túlságos álmoság, a könnyű és indokolatlan kifáradás, a tikek, vagyis idegen rángatózások az arcon vagy végtagokban, arcfintorgatások, a két arcél egyenlőtlen mozgásai, gyakori csuklás, görcsös sírás vagy nevetés, a dadogás, a hebegés és a beszédhibák egyes lelki eredetű esetei. A magasabbrendű lelki működések idetartozó különösségei sokszor együttjárnak az elsorolt tünetekkel, de tőlük függetlenül is megnyilvánulhatnak. Ilyenek: a nemi élet (pl. önkielégítés) lelki zavarai, különböző rendellenes félelmek, az értelmesség feltűnő korai érettsége, a hangulatok gyors és nagyfokú változásai, az indulatok oknélküli nagy ereje és hevessége, illetlen és durva szavak használata, a csekélyebbértékűségi érzések és kárpótlások túltengései, a dacosságnak és ellenkezésnek a rendes mértéken fölüli kitörései, túlzott ingerlékenység, a vágyak és törekvések szertelensége vagy az akarati gyengeség nagy foka, téves eszmék, kényszerképzetek, a lelki süketség, mely hallja a parancsot, de nem érti, a *csekélyebbértékűség* és *túlzott kárpótlások* neurózisai, az *iskolai élettel összefüggő* ideges viselkedések, minők a fejfájás, hányás stb. A *serdülés és ifjúság korában különösen a nemi élet zavarai* szoktak idegességekre vezetni (*szekszuális idegesség*).

Nem minden lelki nehézség és küzdelem nevezhető idegességnek. A nemi élet ingereinek és megpróbáltatásainak vannak rendes és szabályos lefolyásai is, melyek minden serdülőnél előfordulhatnak és nem jelentenek különösebb veszedelmet. Ezekről természetesen nem kell e helyen beszámolnunk; szerencsére sok oly ifjú lélek van, aki a felébredő nemi élet vágyainak lelki nehézsé-

geiből megtalálja a szerencsés kivezető utat és lelki egyensúlyát megtartja. Ezek azok a szerencsés egyéniségek, akiknek a nemi érésük és kifejlődésük a helyes házassági viszonyhoz, vagy pedig a hősi-vallásos önmegtartóztatáshoz jut el és az egyéniség tökéletes kifejlődését nem zavarja. Az a felfogás, amelyik azt véli, hogy nem vezet idegességhez *az ellentétes irányú életmód* sem, amely a másik nemhez való viszonyt korán és kényelmes, de értéktelen formában éli, minden erkölcsi követelmény nélkül; lapos, üres, nyárspolgári gondolkozást tükröztet, lelki konfliktusok és eszmények nélkül. A két jelzett típus között állanak azok az egyének, akiknél a nemi élet kérdése nem jut könnyű megoldásra, akik hosszabb-rövidebb lelki vívódásokban élnek; és akiknél ezen lelkiállapot valóságos idegesség formáját ölti. Ezekről kell e helyen néhány megjegyzést tennünk.

A nemi életnek a serdülő és ifjúkorban elharapódzó hibái olyankor válnak idegességek, azaz téves életformákká, ha a hibák valamely *lelki konfliktusból* erednek így pl. a büntudattal járó önkielégítés, mely a serdülőbe mélyen belegyökerezett rossz szokássá vált, sokszor téves kárpótlásból származik: a fiatal lény érzi, hogy senki sem szereti, hiába áhítozik megértés és szeretet után, vagy csalódott, esetleg lelki egyedülvalóságban él kielégítő lelki kapcsolatok nélkül stb. Az is okozhatja az idegességgé váló hibát, hogy az illető nem ismerte az életet, tévesen fogta fel a nemi ösztön jelentkezését és vágyait, mert nem volt senki, aki a helyes utat megmutatta volna s az első elkövetett bűn már óhatatlanul maga után vonta a rossz szokás további kialakulását. Végül az élet-szorongások, homályos bizonytalanságérzések is kiválthatják azokat a téves irányú cselekvéseket, melyektől a tapasztalatlan serdülő megváltást remél. Ily esetekben az önkielégítés vagy más helytelen nemi cselekedet egy mélyebb forrásra utal s ez: a lelki konfliktus, mely áluton keresi a megoldást s a téves kísérletek idegesség alakját öltik. A cselekmények és egyéb kísérő jelek

ilyenkor tulajdonképpen szimptomák, melyek a baj tulajdonképeni gócpontjai köré csoportosulnak; ilyenek maguk az elkövetett hibák és bűnök, a serdülők zárkózott és zavart viselkedése, a dolgozni és figyelni nem tudás, a büntudat és lelkiismeretfurdalás, a félelmek és az aggályoskodás (hipochondria), sápadtság és a kimerülés jelei stb. A nemi hibák okozta idegességben a lelki seb, a büntudat és a kiegyenlítetlen lelki összeütközés mellett még más összetevőket is találunk; ilyenek a felfedezéstől való félelem, különféle tettetések és hazugságok, álarcok. Ezek a hibák a lelki válság külső elpalástolására szolgálnak és együttesen adják az idegességnek azt a lelki rajzát, melybe a gyermek vagy a serdülő belesodródott és amelyből csak a lelki gyógyítás vagy különnevelés sajátos eszközeivel lehet őt kiszabadítani. A nevelők további feladata, hogy megismerjék az idegességeknek azokat az okait, melyek az átöröklésből származnak és ezeket el tudják különíteni *a környezet okozta károsodásoktól*. Ez azért fontos, mert a környezet megváltoztatása jobban hatalmunkban áll, mint az átörökölt, vagy a gyermekkel veleszületett hajlamoké. A rossz szokásoknak vagy tüneteknek idegességekkel fajulását első fokon *a helytelen leszoktatási kísérletek* szokták előidézni. Minden ideges tünetnél legyen az első lépés, hogy kérjük az *orvos* tanácsát. Ezt kövesse a helyes leszoktatási eljárás és a helytelen módszerek kerülése. Különösen káros az az eljárás, mely a gyermek felfogását meghaladó erkölcsi intelmekkel törekszik a hibát kijavítani. Az is helytelen, ha a gyermeknek elmagyarázzuk idegessége keletkezését és okait; sok esetben éppen ezzel gyökereztetjük meg a kérdéses rossz szokást. Ehhez járul még az önmegfigyelésnek súlyosbító hatása is: a gyermek kezdi magát megfigyelni és túlzottan fontosnak tartani, ami az aggályoskodásnak vagy bármely idegességnek egyik leghatalmasabb előmozdítója. Általában nemcsak a gyermekek, hanem a felnőttek is, gyakran hajlandók visszaélni azzal a helyzettel és fontossággal, melyet nekik tulajdo-

nítunk: az idegességbe való menekülés igen sokszor hatalmas fegyver a kezükben ahhoz, hogy úrrá legyenek a helyzeten és kívánságait a felnőttek ellenkezésével szemben könyörtelenül megvalósítsák. A helytelen leszoktatási eljárásokhoz kiegészítésképpen hozzávehetjük az összes nevelési hibákat is, ezek szintén elsőrendű okai lehetnek a gyermekkori idegességnek. Végül ide számítjuk a sors mindennemű oly fordulatait és megpróbáltatásait, melyek a gyermek teherbíró erejét felülmúlják és benne *lelki sebet* (traumát) okoznak. A lelki sebek oly élmények és megrázkódtatások, melyeket a gyermek sem feldolgozni, sem egyszerűen elfeledni nem tud; ezek tehát az idő múlásával a lelki életben háttérbe szorulnak ugyan (elfojtódás), de a tudattalan lelki élet mélyéből, mint idegességeket okozó erők, folytonosan felszínre törnek.

A nevelési hibák közül a leggyakoribb a szülők idegessége. Lehetségesek azonban még más hibák is, melyek nem származnak a szülők vagy nevelők idegességéből, de mégis idegességre vezethetnek a gyermekeknél. Ilyen *rossz szokás, hogy a szülők büszkék gyermekük koraérettségére* és öt különböző mutatóványok korai tanításával terhelik meg. Ez *túlterheléssel* és különböző lelki ártalmakkal járhat, nevezetesen azzal, hogy a gyermeket kiszakítja a neki megfelelő játékos életformából és könnyen koraéretté teszi.

Hibás az a nevelés is, amelyik megengedi, hogy a gyermek — és különösen az egyetlen gyermek —, állandóan résztvegyen a felnőttek életében és mulatságaiban és szabadon hallgathassa a nagyok beszélgetéseit és pletykáit. Ez a helytelen hatás nemcsak koraéretté teszi a gyermeket és megfosztja naivságától, hanem képzeletét neki nem való képekkel tölti meg, téves gondolatokat, sőt kíváncsiságot és vágyakat is ébreszthet benne (nemi koraérettség) és első iskolája lehet a gyermekkori idegességnek.

Hasonlóképpen súlyos hibák terhelik az ideges gyermek környezetét *félelmi idegességek* keletkezésének szempontjából is. Az ideges gyermek éjszakai felriadásai sokszor határozottan a környezetnek félelmet keltő mozzanataiban gyökereznek. Az ideges gyermek éjszakai felijedései világosan rámutatnak a félelmek élményforrásaira. Ilyenek pl. a félelem a nagyon szigorú vagy brutális, részeges apától, vagy tanítótól; a szülők viszálykodásainak érzelmi hatásai: a gyermek sokszor azért kerül lelki összeütközésekbe, mert nem tudja kinek fogja pártját érzelmi világában; ide tartoznak továbbá a mesékből vagy olvasmányokból merített rettegések, a szülők és nevelők ijesztgetései és fenyegetései, s végül a felsorolt félelmi és felriadási okok lelki sebeket okoznak és elfojtott, átalakult álmok alakjában kelnek életre az alvó gyermek lelki életében. A nevelés feladata e körben világos: amennyire lehet, óvakodni kell a félelmet keltő dajkameséktől, szükséges ellenőrizni a gyermek olvasmányait. A barátságos és szeretetteljes családi légkör a gyermek igazi környezete.

Az ideges gyermek éber állapotában gyakran fordulnak elő *iskolai* és *iskolán kívüli* alkalmaktól előidézett *szorongások* (iskolai „drukkolás”), különösen, ha a gyermekben kevés az önállóság és az önbizalom és ha a gyermek hajlik a túlzott pontosságra és lelkiismeretességre. A félelemnek egyik faja a *beszédtől* való félelem, mely a dadogásnak is egyik oka szokott lenni. Az ilyen lelki sérelmek előzetes eltávolítására mind a családi otthonnak, mind pedig az iskolának össze kell fognia és meg kell tennie a magáét. Az a fő feladatuk, hogy a gyermeket *megegyezzen* és *önállóságra* szoktassák az iskola és az élet különböző feladataival és kellemetlen benyomásaival szemben.

Különösen óvakodnunk kell azonban a gyermek *túlterhelésétől*. Az egészséges, erős, edzett gyermekek nem félnek az iskolai élet rendjétől és feladataitól, különösen akkor, ha az oktatás és nevelés vezetői ismerik a gyermeki lelket és hivatásuk magaslatán állanak. Terhet,

sőt túlterhelést jelent azonban már a rendes és átlagos iskolai élet maga is az ideges gyermeknek, különösen, ha túlságosan korán kerül az iskolába, vagy ha a szülők becsvágyók és tőle tehetségén felül sokat követelnek. A jelenlegi iskolázás már sokkal jobban simul a gyermek lelki alkatának követelményeihez, mint a régi iskola, de még ma is meglehetősen nagy terhet jelent. Az egészséges gyermek könnyebben viseli el az új feladatokat, mert sokszor kitér előlük (iskolai „lustaság”, „figyelmetlenség”), de az ideges gyermek általában áldozatul esik az új életrendnek, melyet neki az iskola jelent. Az ideges gyermekek ugyanis ingerlékenyebbek, becsvágyóbbak szoktak lenni, lustasággal és figyelmetlenséggel nem tudnak kitérni a feladatok elől, feszültebb érdeklődéssel, nagyobb elégedetlenséggel dolgoznak és könnyen lelki összeütközésbe keverednek önmagukkal. Ha a szülők és tanítók *nem* ismerik fel idejekorán a gyermek lelki állapotát, a helyzet még súlyosabbá válik s a kifáradás csak fokozza a gyermek idegességét, melyet a törekvés és szorgalom feszültségei feledtetnek vele.

Az ideges gyermeket nem szabad ugyanazzal a inertekekkel mérni, nem szabad ugyanolyan szigorúsággal fegyelmezni, vagy büntetni, mint az egészségest. Az ideges gyermek sikertelenségei, rossz érdemjegyei is más hatásúak, mint amit ugyanezek a tényezők az egészséges gyermeknél szülnek. Nemcsak hangulati süllyedést, elkeseredést válthatnak ki belőlük, hanem a tanulástól való megundorodást, végleges elkedvetlenedést és a gyermek iskolai előmenetelének végleges megzavarását is előidézhetik. Különösen az önérzetet romboló korhóllás és büntetés van rájuk nagy hatással; innen van, hogy a lélektanban tájékozott nevelők ezeket az eszközöket és eljárásokat az ideges gyermek neveléséből száműzik, vagy nagyon óvatosan alkalmazzák, és inkább a jóság-
nak és szeretetnek éreztetésével igyekeznek a gyermeknél eredményt elérni.

Az ideges gyermek életében a környezeti hatások között fontos hely illeti meg a *csékélyebbértékűség érzéseit is*. Sok gyermekkori ideges állapotot lehet csak ebből az egyetlen forrásból levezetni és értelmezni. Az érzékeny gyermek idegessége ugyanis néha csak abból a túlzó törekvésből ered, hogy a maga képességeit messze fölülmúló helyzetet teremtsen magának; így keletkezik lelkében az ellentét és összeütközés a valóságos képességek és a vágyak világa között. Ebből az ellentétből születik a csekélyebbértékűség tudata és érzülete, vagyis a ferde és téves beállítódás az élet valóságos igényeivel szemben („Délbábok hőse”). Hasonló érzület alakulhat ki akkor is, ha az önérvényesítés vágyától sarkalt gyermek összehasonlítja magát fölötte álló és sikerre arató társaival: vagy akkor, ha tanítói, szülei, vagy más tekintélyes személyek annyira lekicsinylik őt és teljesítményeit, hogy önérzetét vagy biztonságérzését elveszíti, esetleg benne meginog. Magától értetődik, hogy az ideges gyermek sokkal hajlamosabb az ilyen ferde és téves állásfoglalásra, mint az egészséges, sőt az egészséges gyermek is idegessé válhat, ha a csekélyebbértékűség érzése állandósul benne.

Az *idegesség* a csekélyebbértékűség eseteiben különös, határozott *viselkedésformában tör utat* magának. Az egyik ilyen gyermek pl. túlzó követelményeket támaszt magával és környezetével szemben, hogy csekélyebbértékűségi érzését valamiképp kiegyenlítse, azaz a *túlzott kárpótlások* (kompenzációk) módszeréhez folyamodik, míg a hiányérzést valóban megszüntető alkalmakat és cselekvéseket lenézi. A másik gyermek az *elkeseredést, kitérést, visszahúzódást, bosszúvágyat* (ressentiment) választja, azaz a természetes életnek és környezetének követelményei elől elzárkózik, váddal illeti szüleit s az egész világot, akikben sikertelen életének okait látja, nevelőkkel szemben szenvedélyes ellenállásba, lemondásba, hazudozásokba és képmutatásba, sőt bizonyos esetekben betegségekbe menekül, csak azért, hogy a tár-

sadalommal szemben megtarthassa elzárkózó álláspontját.

A dacolást és pozitív ellenállást is az idegességeknek ebbe a csoportjába kell soroznunk: ezek is rendellenes viselkedési formák, amelyek különösen a szülők vagy tanítók túlzott vagy túlzottnak vélt követelményei ellen lázítják jel a gyermeket, vagy pedig egyszerűen az erős önérvényesítés vágyából keletkeznek, gyakran a kedvezőtlen környezetnek hatására.

Mindezek az idegességek a *serdülés és ifjúkor* életszakaszában is tovább folytatódhatnak, de már más színezetet nyernek és indítékaik is más természetűek, sokszor már a lelki kóros állapot (patológia) körébe tartoznak. Az állhatatlanság, a különködések, a képzelődő hazugságok, a kényszerképzetek, a különböző aggodalmak és félelmek, a csekélyebbértékűség érzései, a szexuális hibák okozta lelki válságok, a búskomorság és emelkedett hangulatok s ezek váltakozásai, az indulatosság (affektus) uralma a főbb idegességi formák, melyek a serdülés és az ifjúkor idején a lélekben kialakulhatnak.

Kérdés, *mily tényezők hatnak ezek kifejlődésére és mily lelki hatásokkal lehet őket megelőzni (lelki higiénia) és orvosolni (terápia)?* Az ideges gyermek nevelésében főkövetelmény a *káros ingerek távoltartása*, a gondos lelki egészségvédelem, ennek már a csecsemőkorban kell megkezdődnie. Fontos szempont az is, hogy az ideges gyermek nevelésében kezdettől fogva kérjük az orvos tanácsát.

E mellett azonban a nem-ideges természetű szülők és nevelők emelkedett érzülete is lényeges kelléke és kiegészítője *a megfelelő szellemi és erkölcsi légkörnek*. Az ideges gyermek és fiatalok egyénél ennek az erkölcsi légkörnek abból a gondolatból kell táplálkoznia, hogy az ember az Isten gyermeke és erkölcsi, valamint társaséletre teremtett lény; a jelenkori legnagyobb lélekgyógyítók is elismerik ennek az alapgondolatnak rendkívüli fontosságát és gyógyító hatalmát. A vallásos és erkölcsi érzület, a szociális érzület, minden szépre és

nemesre irányuló nevelési légkör az ideges gyermek helyes fejlődésének éppúgy, mint a normálisénak egyaránt a legfontosabb alapfeltétele. Ezzel a légkörrel sikerül csak megakadályozni annak a lelki egyensúlybomlásnak megrögződését, mely minden idegességi életformának végső lélektani alapja. Ha a mai lélektudomány különböző rendszereit tekintjük, belőlük is hasonló tanulságokat vonhatunk. Mindnyájan arra törekszenek, hogy az ideges és kóros személyiségekben megakadályozzák, vagy visszafejlesszék az önző-énközpontúságot, az élettagadó borulást (pesszimizmus) és kifejlesszék a helyes látást és életfelfogást, a bizalmat, az emberekkel való kapcsolatokat, a barátságot, a helyes nemi viszonyt, az önállóságot és az önuralmat, az igazság és jóság szeretetét, a jog és a becsületérzést, egyszóval az élet értékeinek helyes felfogását és érzületét.

Ezen életszabály mellett rendkívül fontosak azonban a *célszerű élet* és a *különböző foglalkoztatások*. Mindazt, ami az idegrendszert és az egészséget erősíti, ami az ideges egyént edzi, fel kell karolni; mindazt viszont, ami gyöngíti, vagy túlterheli, gondosan el kell kerülni. A szülőknek és a nevelőknek azt is meg kell érteniök, hogy *a lelki hatások fontosabbak* az ideges gyermekek nevelésében, mint az orvosságok: a gyógyító lelki hatások pedig az egyszerű, egészséges összhangzatos családi életben vannak meg. A gyermeket gyermeki természetének megfelelően kell elhelyezni, nem pedig mesterkéltn világra: a *játék* legyen életeleme és a testvérek s a játszótársak legyenek közvetlen környezete. A testi foglalkoztatások akkor hasznosak az ideges gyermek számára, ha érdeklik s lekötik a figyelmét; jó szolgálatokat tesznek az ütemes testgyakorlatok, ezek kedvező és mértékletes mozgási tempót biztosítva növelik a gyermek önuralmát. Nem volna helyes eljárás az ideges gyermeket folytonos erkölcsi intelmekkel terhelni és különösen helytelen volna neki betegségét elmagyarázni, az „idegesség” szót pedig különösen kell kerülnünk a gyermekek társaságában. A szilárd, biztos fellépésű és jóindu-

latú nevelő egyénisége bizalmat ébreszt a gyermekben, megnyugtatja, és a belőle áradó hatásokból alakul ki az ideges gyermek számára a megfelelő környezet.

Az ideges gyermekeket az edzés mellett óvni is kell az erős ingerektől és a lelki-testi sérelmekről, mert úgyszólván túlságosan érzékenyek; az óvó rendszabályoknak azonban sohasem szabad elkényeztetéssé fajulniuk. Mivel az ideges gyermek hamarabb kifárad, mint az egészséges, azért jól teszik a nevelők, ha számukra *egyéni, vagy legalább típus-munkatervet* szerkesztenek, mely megóvják őket a sikertelenség és csalódás fájdalmas érzéseitől.

A félelmi idegességben szenvedők gyógykezelésében arra törekszünk, hogy a gyermekben önbizalmat keltünk, sikerrel kecsegtető feladatok elé állítsuk, soha gúnynak vagy megalázásnak ki nem tesszük. A *csekélyebbértékűségi érzés* esetén hasonló eljárásokra van szükség. Nem tagadhatjuk, hogy az ideges gyermek könnyen összeütközésbe kerülhet társaival, hiszen alaptermészeténél fogva nem-szociális lény, nem tud alkalmazkodni és *könnyen elszigetelődhet* a többi gyermekektől. Az ideges gyermeket társai általában nem szeretik, könnyen veszekedésbe elegyednek vele s ez az ideges gyermekekben erős érzelmi hullámzást válthat ki, a leányokban különösen a féltékenységet vagy az elhagyatottság érzéseit. Az elszigetelődés és elhagyatottság a gyermekben kettős életet idézhet fel, titkolózást és hamisságot, bosszúterveket és hazudozásokat: mindez előreviszi ugyan a gyermeket a személyi fejlődés útján, megtanítja ugyan az önuralomra, de nem kedvező irányban. Ilyenkor van igazán szükség a nevelő közbelépésére, vegye észre a gyermek elkeseredett lelki állapotát és iparkodjék segítségére lenni. Nyerje meg bizalmát és főképen arra adjon alkalmat, hogy a gyermek elmondhassa panaszát és legalább szavakban levezethesse belső feszültségét.

A serdülőkor és ifjúkor szexuális idegességének előidéző okai sokszor a környezetben rejlenek s innen is indulhat ki a baj megelőzése. A kellő időben elmulasztott

helyes irányítás és felvilágosítás hiánya, a csábítások, a lelki tanácstalanság és egyedülvalóság idézik elő a legtöbbször a nemi élet visszaéléseit. Ebből azután az következik, hogy e téren is a nevelők és szülők tapintatos közbelépése hozhatja meg a gyógyulást. A kedvező elhárító és gyógyító hatások közé tartozik továbbá a mértékletes sportolás, az életnem egyszerű és egészséges szabályozása, nem túlfeszített szellemi munka, a más-neműekkel való udvarias és erkölcsös érintkezés és végül, ami a legfontosabb, az életfelfogásnak eszményi iránya, az erkölcs és a vallás eszményeinek ápolása ezen belül a nemi ösztön rendeltetésének helyes felfogása. A lelki táplálék itt is fontosabb, mint a testi gyakorlatok vagy orvosszerek. Jó hatással járhat végül a környezetváltoztatás is, ha t. i. az új környezet mentes a káros hatásoktól.

3. A hisztériás gyermek környezete.

A hisztéria is *a téves életbeállítódásoknak és az ingerekre való téves visszahatásoknak életformája*, amely az élet feladatai elől való megfutamodáson és védekezésem alapszik. Ezért a hisztéria megnyilvánulási formái sokszor rokonok a tettetéssel („menekülés a betegségbe”), bár a hisztéria lényege nem ebben rejlik, hiszen mechanizmusa öntudatlan és nem a tudatos szándéktól függ. A hisztériának pontos megkülönböztetése (differenciális diagnózis) igen nehéz s azért csak az orvos segítségével állapítható meg.

A hisztériás gyermekek más idegeseknél sokkal jobban függnek a környezet hatásaitól, és ezért külön meg kell őket figyelni. A környezettől való függésük különösen azokban az időszakokban nagyon feltűnő, mikor a gyermeknek *az élet nehézségeivel való küzdelmei meg-sokasodnak*, vagy súlyosabb természetűekké válnak. Ilyen korszak pl. az iskolába járás kezdete, ez új helyzetet teremt a gyermeknek, fenyegető nehézségei ellen tehát hisztériás tünetekkel védekezik (öntudatlan lelki mecha-

nizmussal). A részleges bénulások, görcsök, rohamok, az öntudat elhomályosodása, beszédzavarok, fejfájás, hányás stb. szerepét ilyenkor úgy kell felfogni, mint a menekülés kísérleteit és részleges mozdulatlanságbaesést, azzal a céllal, hogy a nehéz helyzetből a gyermek mintegy olcsón és kerülő úton kimeneküljön. A hisztéria alapja tehát az „életfélelem”, helyesebben az „élet-szorongás”, vagy a „gond”, mely a gyermek egész létére és fennmaradására vonatkozik.

Hasonló *nehézségek* merülhetnek fel *a serdülés korában is*. A fiatal egyéniség úgy érzi (öntudatlanul), hogy az előtte álló életfeladatok megoldásához gyenge és erőtlén, a szülők védelmező tekintélyére nem támaszkodhatik többé, hanem önállóan kell életének küzdelmeit megvívnia s ettől visszaretten; a téves megoldási kísérlet ismét a hisztéria lehet. Hogy a serdülés nagyon kedvező talaj és időpont a hisztériás jelenségek számára, az is mutatja, hogy a 13. életév körül, vagyis a serdülés kezdetén — a fiúkéhoz hasonlítva — kétszer annyi a hisztériás leányok száma, mint a 9. év körül. Általában, valahányszor könnyebb vagy *nehézebb követelményekkel* lépünk fel a hisztériás gyermekekkel szemben, mindannyiszor el lehetünk készülve a jellemző hisztériás, azaz olyan menekülési idegességi tünetekre, amelyek a szervezet egész, vagy részleges megbénulásával vagy egyéb túlzott reakciókkal védekeznek a nehézségek ellen. Ha pl. egy 12 éves leány otthon — úgy érzi nagyon igazságtalan — dorgálásban részesül s nagynénje meg akarja vigasztalni, akkor tör ki hirtelen görcsös sírásba; a reakció sokkal nagyobb, mint az ok és olyankor tör ki, amikor arra kedvező alkalom kínálkozik.

Különösen *veszedelmes a hisztériára hajló gyermek elkényeztetése*. Az elkényeztetett gyermek megszokja, hogy mindent elérhet az életben saját erőfeszítése nélkül. Mivel minden nehézségei mesterségesen eltávolítottak útjából, az ilyen gyermek önállótlán, lusta és alkalmatlan lesz az élet komoly feladataira, melyeket végül mégis csak egyedül neki kell megoldania. Az ilyen gyer-

mekek, ha felnőnek és állásba kerülnek, igen gyakran kellemetlen helyzetbe jutnak: el kell hagyniok helyüket, mert nem tudnak a feladatoknak megfelelni. A gyakori életpályaváltoztatásnak okát sokszor abban a hisztériás alkatban lehet megtalálni, melyet az elkényeztetés fejlesztett ki veszedelmes arányúvá.

A *hisztéria lelki gyógyítására* nézve az orvostudomány régen megállapította, hogy gyógyítani nem lehet abban az esetben, ha kóros, az egész személyiségre kiterjedő, elfajulási állapotú változott (pszichopátia, elfajult pszichopata egyéniség), ennek az állapotnak gyökerei az átöröklésben keresendők. Éppen ezért a hisztériás gyermekeket az egészségesektől elkülönítve kell nevelni és oly környezetbe helyezni, melyben állapotuk nem súlyosbodhat.

4. Kóros lelki elváltozások (pszichopátia) és környezet.

A rendellenes lelki alkatúak közé tartoznak a *pszichopáták*, azaz *oly lelki betegek* is, akik nem szorulnak ugyan zárt intézeti kezelésre, hanem a társadalom többi tagjai között élnek és életfeladataiknak általában eleget tesznek, de mégsem tekinthetők teljesen rendes, egészséges és összhangzatos egyéniségeknek, mert *érzelmi és akarat-törekvéses* lelki világukban bizonyos zavarok vehetők észre.

Sok lélekbúvár elméleti nehézségek miatt nem szívesen egyezik bele abba, hogy a „*pszichopátia*” szót a rendellenes lelki jelenségek vagy személyek jól körülhatárolt csoportjára alkalmazzuk. Az elnevezés mégis meggyökeresedett és a jelentése inkább gyakorlati, mint elméleti értelemben egységes: azokat a lelki jelenségeket és személyeket soroljuk ide, akik *a normális* lelki életnek és a *nagy lelki és kedélybetegségek területei között mintegy középponton foglaltak helyet*, már erősen rendellenes, sőt kóros állapotokat mutatnak. Az egyik német tudós szellemes megállapítása szerint ezek miatt vagy a társadalom szenved, vagy pedig ők szenvednek a

társadalom miatt. Ezek a személyiségek az érzelem és a törekvés (akarás) rendellenességeiben szenvednek. A pszichopata személyiségek összes változatait felsorolni szinte lehetetlen; a tudomány mindössze csak arra vállalkozik, hogy a főtipusokat rajzolja meg a teljesség vagy rendszeresség szándéka nélkül. Így nyerünk körülbelül tíz oly csoportot, melyekbe általában minden pszichopata, kóros személyiség besorozható és a környezethez való viszonyuk tanulmányozható. Ezek közül csupán azokat a típusokat soroljuk föl e helyen, amelyek nem csupán és kizárólagosan az orvos hatáskörébe tartoznak, hanem amelyeket egyúttal a szülők vagy a nevelők is megismerhetnek és ha lehet, kedvezően alakíthatnak. Főszempontunknak azonban abban a meggyőződésben kell állnia, hogy a pszichopata egyéniség súlyos rendellenességben, „kóros” állapotban van ugyan, de nem „beteg” a szó szoros értelmében.

Elsősorban az *állhatatlan fiatalkorúakat* kell említenünk. Ezek nehezen nevelhetők is, de egyszerre még a bűnözés veszedelme is közvetlenül fenyegeti őket. Az állhatatlanok lelke olyan, mint a viasz, könnyen alakítható, vezethető és félrevezethető. Hiányzik belőlük az ingereknek való ellenállás képessége; bármilyen külső hatás éri őket, akár jó, akár rossz, menthetetlenül áldozatává lesznek. Ezek az igazi „környezet-emberek”, akik jó hatások alatt, erős vezetés mellett kitűnő teljesítményeket érnek el az erkölcsi életben, de rossz hatások alatt az ellenkező végletbe csaphatnak át. Az állhatatlanság lényegéhez tartozik, hogy az idetartozó személyeknek nincs állandó életformájuk, „alaktalanok” és ingadozók, mint a nádszál a szélben. Az állhatatlanság nem függ az értelmességtől, sem pedig az érzelmi és törekvési világ gazdagságától vagy szegénységétől; e lelki összetevők mindegyikével és minden fokozatával együtt járhat.

Megtalálhatók azonban a gyermekek, serdülők és az ifjúság körében az állhatatlanok ellentétei („plusvarián-

sok”) is, azaz olyanok, akikben túlságosan nagy az ellenállás a kívülről eredő hatásokkal szemben. Találunk ugyanis gyermekeket, akik éppen ellentétei a könnyen befolyásolható típusának: ezek biztos fellépésűek, nézeteik korán kialakultak s ezektől alig téríthetők el, koraérettek és ezért nem alakíthatók úgy, mint a többi gyermekek. Ennek a típusnak végleges alakjai a konok, makacs és dacos természetek, akik a hajlíthatatlanságnak és érzéketlenségnek példaképeivé válhatnak („flegmatikusok”). A serdülés kora különösen kedvez az állhatatlanságnak; ez a kor az, melynek átmeneti állapotához az állhatatlanság szinte lényegesen hozzátartozónak látszik. Ez a kedvezőtlen személyi vonás a fejlődés következtében magától eltűnik, a gyermeki állhatatlanság és könnyű alakíthatóság sem veszedelmes: a jóslás (prognózis) nem feltétlenül rossz ezekben az esetekben, megvan a remény a változásra. A könnyen alakuló, állhatatlanságra hajló gyermekek és fiatalok a jó nevelők hatása alatt általában kitűnő növendékek szoktak lenni az iskolában; társaik szeretik őket, könnyen irányíthatók és vezethetők; rendszerint csak akkor tűnik ki kedvezőtlen és veszedelmes sajátosságuk, mikor elhagyták az iskolát és önállóan, a maguk lábán kell az életben járniuk. Ha az állhatatlanság kóros természetűvé (pszichopatiává) súlyosbodik, akkor mutatkoznak meg feltűnő tünetei vagy következményei; ezek: az iskolakerülés, koldulás, lopás, csavargás, a fiúk könnyen elcsábíthatók és rossz társaságba keverednek; így különböző könnyelműségeket követhetnek el, minők pl. a nemi visszaélések (homosexualitás), szórakozó helyek, kártyabarlangok felkeresése. Az állhatatlan típusú leányok főveszedelme főképen szintén az előbbi szokott lenni.

Az állhatatlanok főcsoportjai a környezeti hatás szempontjából: az érzékenyek és a kitűnni vágyók. *Az érzékenységgel* párosult állhatatlanság esetében az ilyen gyermek vagy serdülő a legkisebb kifogásolásra, vagy személyi hibára, sikertelenségre (pl. bukás) rendkívül erős lelki visszahatásokba esik, még az öngyilkosság is

előfordulhat nála. Ezeknél tehát a környezet hatásaira nagyon kell ügyelnünk, s a nevelésnek más eszközeivel kell élnünk, mint a durvább lélekfelületű és rendes lelki alkutú és életütemű gyermekeknél, vagy serdülőknél.

A kitűnni, feltűnni és érvényesülni vágyók csoportja, ha az állhatatlanság is terheli, még az előbbieknél is nagyobb veszedelmet jelent a társadalomra. Ami a normális gyermeknél és fiatakorúnál becsvágy alakjában jelentkezik, az a kóros elváltozásoknál (pszichopatak-nál) látszatcselekvés, vagy társadalomellenes viselkedés, esetleg bűnözés alakjában tör felszínre. A látszatcselekvések sokszor a csapongó képzelet működéséből táplálkoznak: „világkörüli utazók”, „várépítők”, egy üres telken, hősi és fantasztikus regények olvasói tartoznak az állhatatlanok sorába, hasonlóképen a hazudozók, különböző szélhámosságokat, csalásokat elkövető fiatakorúak. Mindezek az enyhébb, vagy a súlyosabb jellegű cselekvések egy célt szolgálnak; a feltűnést és dicsőséget. Akadnak ezek között olyanok is, kik csupán a kalandos élmények vágyából követnek el csínyeket, sőt betöréseket is.

A pszichopatiának egy más alakját látjuk az „*impulzív*” és „*explozív*”, azaz: kirobbanó cselekvéseket mutató személyekben, akik fokozott és állandó nyugtalanságban élnek és robbanásszerű cselekvésekkel válaszolnak a külső vagy belső világ ingereire. Ugyanide tartoznak azok, akiknél a „*rövidzárlati cselekvések*” uralkodnak. Mindezeket az jellemzi, hogy a cselekvéseik ingere, indítóoka és maga a cselekvés közé nincs beiktatva a rendes és szokásos megfontolásoknak, gátlásoknak a folyamata, hanem az inger nyomban és közvetlenül cselekvésbe megy át. Ezek a hirtelen lobbanó egyéniségek; ezeknél szintén rendkívül fontos, milyen hatások érik őket; az indulat hevében hirtelen kirobbanó sértések, támadások, pillanatnyi fellángolás következtében elkövetett s később megbánt cselekedetek, „ostobaságok” stb. jellemzik a kirobbanó természetű (impulzív és explozív) fiatakorúak cselekvéseit, melyeket később gyak-

ran megbánnak. A leányoknál, ha ennek a kóros jelenségkörnek áldozatai, szintén a nemi élet felelőtlen kicsapongásai a jellemző tünetek.

Legsúlyosabb következményekkel szokott járni a kóros lelki életnek, a pszichopatiának az az alakja, melyet *a kedélyi élet tompaságának*, vagyis hiányának, és erkölcsi érzéketlenségnek (régebben „moral insanity”) szoktak nevezni. Ebbe a körbe sorozza a lélektudomány azokat a gyermekeket és felnőtteket, akikből hiányzik a rendes és átlagos ember részvétérzése, felebaráti szeretete, a rendes ragaszkodás az emberekhez, állatokhoz, vagy tárgyakhoz. Mivel az emberi társas élet az altruizmust megköveteli, a kedélyi életre való képesség egyike a legfontosabb lelki tulajdonságoknak. Ennek a hiánya viszont sok bajt és zavart idéz fel a gyermekek és fiatalok fejlődésében.

Kedélytelenségre hajlamos *gyermekek* már 3-4 éves korukban feltűnő viselkedést mutatnak: öregesen, koraéretten viselkednek, önzők, énközpontúak (egocentrikusok), nagyon nyugodtak és néha alattomosak; környezetük kezdetben nagyrabecsüli őket és csak később derül ki, hogy nincs bennük semilyen gyöngédség, nem szeretik szüleiket a többi gyermekek módjára, nincsenek barátaik. A serdülés korában ezekből lesznek a legzárkózottabb, rosszindulatú, félnék és konok fiatalok, akiket nem fűz semilyen melegebb érzés semmihez, legkevésbé szüleikhez. Környezetükhöz való viszonyuk miatt nehezen nevelhetőek, sőt neveihetetleneknek szokták őket tekinteni; ha zárt intézetekbe kerülnek, akkor a nevelők rémei, könnyen durvaságokra ragadtatják magukat, és nincs bennük cseppnyi megbánás, vagy sajnálkozás. Állatkínzás, a tárgyak (fák, bútorok stb.) pusztítása, hazudozás, lopás, másnemű személyek durva szexuális kihasználása a leggyakoribb megnyilvánulásai a beteges kedélytelenségnek. Ez a kóros állapot átörökölt is lehet, meg szerzett is (pl. agyhártyagyulladás [encephalitis epidemica] következménye), és környezeti hatásokkal alig változtatható meg. Ezeken a

szerencsétlenül szintén csak különleges nevelőintézetek megfelelő környezete segít: ez egyrészt egyéniségüknek megfelelő hasznos munkára neveli őket, másrészt távol tartja tőlük a káros tevékenységre veszedelmes lehetőségeket és alkalmakat.

A lelki bajt (pszichopatiát), ha nem is tudjuk teljesen megszüntetni — az ily gyógyítás a szó szigorú értelmében ismeretlen —, de sikerülhet nyilvánulásaiban enyhíteni, és elviselhetővé tenni. *Az álpszichopatiákat*, vagyis a kóros állapotokhoz hasonló, de velük nem azonos hibás jellemeket éppen a környezetnek megválasztásával és a helyes neveléssel lehet megváltoztatni és megjavítani, mert azok éppen a helytelen külső hatások eredményei szoktak lenni.

5. Züllöttség, az elzüllés veszedelme és a környezet

Nagy a fontossága a környezet hatásainak azoknak a gyermekeknek lélektanában, akiket *a züllés veszedelme fenyeget* vagy már el is *züllöttek*; ezzel kapcsolatban más hibák természetét és környezethatásait is kell tárgyalni: ezek *a csavargás, lopás és hazudozás*. Arról mondjuk, hogy a züllöttség állapotában él, aki mind az élet általános emberi s társadalmi szabályaitól, mind pedig a saját műveltségétől és társadalmi helyzetétől állandóan és nagy fokban eltérő viselkedést tanúsít. A züllöttség lelki állapotának lényeges eleme *az ép erkölcsi érzéknek visszafejlődése, vagy hiánya*. Ezzel szorosan összefügg a lelki élet rendjének és egyensúlyának felbomlása is: a züllött egyének elvesztik önuralmukat és ösztöneiket, indulatukat, ösztönzéseiket nem tudják szabályozni, magasabb szellemi életet nem élnek, lelkiismeretük eltompul és egész lelki életükön általános rendellenesség válik úrrá. A belső rendellenességgel együtt jár a külső rendellenesség is: az állandó lakóhely, a tisztaság, vagy az önfenntartáshoz szükséges kereset kérdése a züllöttek szemében alig számít. A züllötteknek rendszerint nincs erejük arra, hogy ebből az

állapotból kiemelkedjenek; ezért szükséges tehát mindenképen a nevelői beavatkozás.

A züllöttség már a gyermekkorban is kialakulhat; az iskolába járás előtt a züllésnek főbb tünetei ezek: nyálánság, hazudozás, veszekedés, verekedés, rövidebb, kisebb csavargás és helytelen cselekvések. Az iskolai életben a züllésre hajlamos gyermek ugyanezeket a tüneteket mutatja, de hozzájuk járul még az iskolakerülés is, továbbá súlyosabb, egyedül vagy társaságban elkövetett csínytevések, koldulás és lopás (különösen boltok, piaci árusítóhelyek, kertek megdézsmálása). Ebben a korban mutatkozik meg a züllés veszedelmének egyik végzetesebb formája is: a gyermek elszökik hazulról azzal a szándékkal, hogy többé vissza nem tér.

Ugyancsak igen súlyosan esik latba ebben a korban *a nemi züllés* jelensége is, ez egész iskolai osztályokra is kiterjedhet és valóságos erkölcsi ragállyá fajulhat. A serdülés éveiben egyébként nagy különbségeket vehetünk észre a züllésre hajlamos fiatalok között. *A fiúk főhibája a lopás; ezután következik a gyakoriság szerint: a munkakerülés és a csavargás. A lányoknál a nemi visszaélések fordulnak elő a legnagyobb számban, utánuk a lopás esetei következnek.*

A normális lelki alkatúak züllési esetein kívül, melyekre a fentiekben céloztunk, meg kell említenünk *az elzüllött kóros lelkiségűek (pszichopaták)* nagy számát, kik ebbe a szerencsétlen helyzetbe szinte szükség-szerűen beleesnek. A züllés folyamatának eredeti okát ilyenkor egyenesen a kóros lelki elváltozásokban kell keresnünk; ilyet tapasztalhatunk pl. a kóros állhatatlanoknál, az akarati gyengeség, vagy gyengeelméjűség áldozatainál; a fiatalkori tudathasadás (szkizofrénia) vagy epilepszia is az előidéző okok közé tartozik. A züllöttség eseteinek nagyobb száma — egy statisztika szerint 70%-a — éppen a kóros lelki alkatúak, a pszichopaták táborába tartozik.

A züllöttségnek a környezet rossz hatásaiból és sérüléseiből eredő okára vonatkozólag célszerű a női

szexuális züllöttséget az orvosi és lélektudomány megvilágításában tanulmányozni. E megállapításokból kiderült, hogy az anyagi szükség, a nyomor magában véve még egyetlen leányt sem kényszerített az utcára és tett erkölcstelen életűvé, hanem csak akkor, ha *más okok* is közrejátszottak. Az idevágó esetek elemzése ismét azt a tételt igazolja, hogy a környezet rossz vagy jó hatásának csak akkor van eredménye, ha az egyénnek már eleve megvan a hajlandósága a hatások befogadására. Ha a hatások ily hajlamokra akadnak — aminő pl. a korlátoltság, a könnyelműség, a túlságosan erős nemi ösztönzések, a lustaság és az élvezet hajhászása —, akkor a rossz hatások termékeny talajra találnak. A társadalom, a nagyváros csábításai, az első nemi érintkezés gyakran eldöntik az ilyen léleknek a sorsát; ezek valóban a külső hatások áldozatai, bár ne feledjük, hogy eredeti hajlamaiknál fogva más környezetben is hasonló bajokba keveredhetnek. Néha meg éppen maguk keresik maguknak azt a helyet és társaságot, amelyben hajlamaiknak szabadon élhetnek. Szigorú értelemben nem szólhatunk oly környezetről, mely szükségszerűen okozná a züllöttséget; ilyen egységes életkör nincs, mert *mindenfajta* környezet tartalmazhat züllésre csábító mozzanatokot. A tapasztalat azonban mégis azt mutatja, hogy a csábítás, a rossz társaság, az alkalom szokott ilyen hatást tenni a gyenge ellenállású egyénekre. Férfiak és nők szexuális züllöttsége különösen a nagyvárosok életének jellemző terméke. Ezen a bajon csak a társadalmi és erkölcsi reformok segíthetnek.

Mivel a nemi züllöttek nagyobb része a kóros lelki alkatúak (pszichopaták) táborából sorozódik, azért ennek a bajnak gyógyítása rendkívül nehéz, sokak szerint lehetetlen. Nagy nehézségekbe ütközik a züllöttség többi megnyilvánulásának leküzdése is, mégpedig leginkább akkor, ha a jelentkező rendellenesség átöröklött jellegű, így pl. a kóros csavargás (poriomania) is. valószínűleg veleszületett, öröklött hajlamokból fejlődik ki s éppen ezért állandóan visszatér. Ebből egyúttal az is követ-

kezik, hogy a környezet kevésbé felelős az átörökölt rendellenességek jelentkezéséért, mint más esetekben. Legfeljebb az *alkalmi kiváltó okot* szolgáltatja a környezet a nagy csavargóknál, a viselkedés igazi rugói azonban a lélekben vannak. A hazudozás is lehet a gyermekkel veleszületett hajlam, de nagyon sok rossz példát adhatnak az erre hajlamos szülők a maguk hazugságaival, másokat félrevezető viselkedésükkel, családjaikkal és hazug életükkel. A züllöttség előidézéséhez azonban maga a rossz példa nem elégséges; a belső hajlamosság sokkal döntőbb, akár hazudozásról, akár más hibákról van szó.

6. Bűnöző gyermekek és környezetük.

Sokat foglalkoztatja a lélekbúvárokat, társadalom- és jogtudósokat és a nevelőket a *bűnöző gyermekek és fiatalok* lelki világa is. Nagyon sokszor hallunk panaszokat a mai gyermekek és fiatalok erkölcsi süllyedéséről és büntetteikről, melyek feltűnő nagy számban foglalkoztatják a bíróságokat. Egy-egy súlyosabb bűneset sokáig szokta nyugtalanítani a közvéleményt, különösen, ha fiatalok tettekről van szó s ez indítja arra a lélekbúvárokat, hogy a gyermekek és serdülők bűnözésének sajátos lelki rugóit keressék.

A bűnöző cselekvések nem egyszerű, hanem meglehetősen bonyolult lelki rugókon és szövödményeken alapulnak s azért tanulmányozásuk, elemzésük nem könnyű. Bűnöző gyermekeket találunk ugyanis a legkifogástalanabb családi és másféle környezetben is; ez a körülmény arra int bennünket, hogy a bűnöző cselekvés belső indítékait és feltételeit gondosan szemügyre vegyük és ne tulajdonítsuk a bajt egyedül a külső körülmények hatásának.

Az *átöröklés* hatása még bonyolultabbá teszi a bűnöző lelkiség kérdését. Tudjuk, hogy a súlyos alkoholisták, vagy a gyengeelméjűek leszármazottai között feltűnő nagy számban szerepelnek bűnöző egyének. Itt is

felmerül azonban a kérdés: mennyiben írhatók a bűnözések az átöröklés és mennyiben a környezet rovására? Hogyan nyilatkozik meg az átöröklés a gyermekkori bűnözésekben? A tudomány kétséget kizáró módon megállapította ugyan a bűnözésre való hajlam átöröklődő voltát, de annak a környezeti hatásokkal való belső összefüggéseire eddig még nem vetett teljes világosságot.

Figyelembe kell vennünk végül a *bűnözés* fogalmának és az *erkölcsi törvénybe ütköző (immorális) cselekvés* fogalmának eltérő voltát is. Sok oly erkölcsi törvénybe ütköző cselekvés képzelhető el, mely rejtve marad, nem jut nyilvánosságra, vagy nem kerül az igazságszolgáltatás, a bíróság elé. Ez utóbbi esetben nem beszélünk a szó jogi értelmében vett „bűnözésről”, bár a cselekvés erkölcsi szempontból helytelen. Ebből a megkülönböztetésből kiindulva kell megvizsgáljunk a bűnöző gyermekek környezetének kérdéseit.

Azokat a gyermekeket és fiatalokat nevezzük bűnözőknek, akik összeütközésbe kerültek a jogrenddel, mert olyan cselekményt követtek el, amelyre a *büntetőtörvénykönyv szerint* büntetés vár és ezért a bűncselekményért jogi értelemben *felelősek is*. A jogi értelemben vett felelősség viszont magában foglalja azt, hogy a bűnös meg tudta fontolni cselekvésének meg nem engedett voltát (értelmi belátás) és ezen belátás szerint tud cselekedni is (az akarás képessége).

Az a kérdés, hogy az évről-évre a bíró előtt álló sok gyermek és fiatalkorú mennyiben van alávetve a környezet hatásainak? *Mily részt kell tulajdonítani a bűnözésből a velük született és átöröklött tényezőknek és milyent a környezetnek?* Ezekre a kérdésekre a statisztika ad választ és elemzésre alkalmas jó anyagot. A legkiválóbb lelki bűvárok és jogászok vizsgálataiból a következő környezettényezők kristályosodtak ki a gyermek- és fiatalkori bűnözések értelmezésére: a szegénység és nyomor, a gyermeket nevelő család ziláltsága vagy fogyatkozásai, általában a nevelés és fegyelmezés hiányai, a rossz társaság, a szabadidő nem kívánatos fel-

használása, az ipari munkát űző fiataloknál a kedvezőtlen, munkafeltételek és végül a meg nem felelő iskolai nevelés.

A *szegénység* hatásáról már bővebben szoltunk. A bűnözések statisztikáit vizsgálva, megállapítható, hogy a bűnözők nagyobb száma kerül ki a szegény otthonokból, még inkább a nyomortanyákról, mint a kedvező anyagi feltételek között élő családokból, igaz ugyan, hogy ez a számbeli különbség nem túlságosan nagy. A szegénységben és a nyomorban a büntett elkövetésére közvetlen hatásokat a szegény lakóhelyek zsúfoltságában és az „otthon” sivárságában, az üdülésnek és jólézésnek hiányában találhatjuk meg.

Ez a körülmény átvezet bennünket a második tényezőre: *a családi élet ziláltságára vagy egyenetlenségére*. Ennek a fogyatkozásnak, melynek a bűnösök vallomásai szerint is nagy a hatása a gyermek életének alakulására, sokféle alakja van. Ilyenek pl. azok a családok, melyekben az apa vagy az anya meghalt, vagy valamelyik házastárs a családon kívül keres szórakozást, vagy mással törvénytelen viszonyt sző és családját elhanyagolja, vagy örökös viszálykodásba sodorja; ilyenek azok, akik válófélben vannak, vagy elváltak, vagy újra házasságot kötöttek, abba a gyermekeket is beleviszik; ilyenek végül azok, akik nem tudnak megfelelni szülői kötelességeiknek és nevelni nem tudnak, különösen, ha ebben a kérdésben még viszálykodnak is; ha az apát adósságok nyomják, vagy a munkanélküliség, ha a társadalomban elfoglalt helyzete tűrhetetlen stb.

Külön csoportba tartoznak azok az esetek, mikor *a gyermeket saját szülei tanítják bűnöző cselekedetekre*, mint pl. lopásra, koldulásra, munkakerülésre stb. Szerencsére ezeknek a száma nem nagy (Chicagóban 7%-ot találtak). De ha nem tanítják is a bűnöző szülők gyermekeiket törvényellenes cselekedetekre, rossz példájukkal és az egész családi légkörrel mégis megmérgezik gyermekeiket. A bűnözőknek ítélt gyermekeknek majdnem fele ily meg nem felelő családi környezetből szár-

mazik (ugyanide kell azonban sorozni még — a bármilyen környezetből származó — egyetlen gyermeket is). Hogy a családi meg nem felelő környezet élménye a gyermekek és fiatalok lelkiéletének mely mozzanatára hat közvetlenül, megmondani nehéz; a reakciófolyamat olyannyira egyéni és bonyolult, hogy röviden aligha lehet e kérdésre kielégítő választ adni.

Egyik kiváló angol lélektudós szerint a gyermekek és fiatalkorúak bűnözésének legfőbb külső okát *a hiányos fegyelmezésben* és nevelésben kell megpillantanunk. A meg nem felelő fegyelmezés három alakját lehet megkülönböztetni: a túlságos szigorú és brutális, a túlságosan enyhe és a gyakorlatilag hatástalan fegyelmezést. Mind a három más és más visszahatást kelt a gyermekben, abban azonban valamennyi megegyezik, hogy vagy nem segítik a kellő önuralomhoz és a szükséges lemondás életelvéhez, vagy kárpótlásos cselekvésekre ösztönzik. A jólnevelt gyermek egyéniségének lehetnek továbbá oly „nyílt pontjai”, melyeken át a rossz hatások hirtelen betörnek; ilyenek: a túlzott sugalmazhatóság (szuggesztibilitás), a rossz társak példája, impulzív és rövidzárlati cselekvésekre való hajlamoság stb.

A rossz társaság hatása szintén hatalmas erővel nyúl bele a fejlődő egyéniségek bűnözővé való alakulásába. A csoportalakítás a gyermekkorban és ifjúkorban a legtermészetesebb jelenség és nevelő hatása is nagyon nagy. Ha azonban a csoport nem játékos, vagy művészi, irodalmi célokat tűz maga elé, hanem *a törvényekkel összeütköző tevékenységet folytat* és azonkívül állandóan pl. lopásra, fosztogatásra stb. szervezkedik, akkor *^pndának nevezzük*. Sokszor a bandák csak csínytevésekre szövetkeznek; a határt azonban sokszor nehéz megvonni a csínytevés és a valódi bűnözés között. Az ily bandák rendszerint a nagyvárosok külterkein szoktak szervezkedni és garázdálkodni és élettartamuk sokszor meglepően hosszú, néha 10 évre is terjed. Jellemzik őket a szigorú fegyelem és az erős szervezettség. Ha

egy-egy jóindulatú, de befolyásolható gyermek a véletlen folytán közéjük keveredik, akkor alig vagy nehezen tud a bandától megszabadulni és megtorlásoknak esik áldozatul. A fiatakorúak bandái főképen fiúkból alakulnak.

A bandák erkölcsi felfogásának hatása a lehető legrosszabb a tagokra. Életük, de szavakban kifejeződő meggyőződésük is a bűnözők eszményesítését, a társadalom rendjének és a törvényeknek ellenszegülők magasztalását sugallja lépten-nyomon a banda tagjainak. Hogy a bandáknak mily nagy szerepük van a bűnöző cselekményekben, az is mutatja, hogy Chicagóban a lopások 90%-át sohasem egy személy követte el, hanem lüндig kettő vagy több. A banda átalakító hatását főképen a szigorú fegyelem, kényszerítő erejére kell visszavezetnünk, továbbá a rossz példaadásra, mely különösen a szuggesztibilisebb egyéniségeket sodorja magával. De vannak *a bandák alakulásának oly belső indítékai* is, amelyek megelőzik a külső hatásokat és minden fiatakorúban egyformán élnek, de mégis a környezet hatásaival szorosban egybefonódnak. Ilyen elsősorban a *kalandvágy*, mely különösen a vágyódásokat és gényeket ki nem elégítő proletárgyermekekben válik hatalmas erejű tényezővé; a kalandvágy az indítéké, nemcsak... a bandákká szerveződésnek, hanem általában minden bűnözésnek (ponyvairodalom, szexuális bűntettek, lopás, iszákosság, mulatóhelyek felkeresése stb.). Ha ez a kalandvágy a környezet helytelen vagy fogyatékos intézményei vagy intézkedései következtében nem találhat magának megfelelő teret és egészséges és helyes levezetést, pl. a cserkészet, kirándulásokat, játékok alakjában, akkor törvényellenes utat tör magának.

Az ifjúkori bűnözések és a bandák kialakulását erősen előmozdítja még *az önérvényesítő törekvés sajátos megnyilvánulása* is. A serdülők érzik legjobban, mint keletkezik lelkükben a friss és felfelé törő egyéniség; ezt a korlátlanul induló, önérvényesítő vágyat azonban a felnőttek világa szigorú korlátok közé szo-

rítja. Ennek a következménye a csekélyebbértékűség vagy elnyomottság tudata azután erőszakos kárpótlásra ösztönzi őket, különösen megint a nélkülözőket, a proletárokat. A normális lelki szerkezetűek természetesen nem válnak kóros lelkiülettűekké (pszichopatákká) még akkor sem, ha bandákba szervezkednek; az ilyen fiatalok sem romlottabb természetűek, mint azok a társaik, akik kívül maradtak a szervezkedésen. Mindenesetre több bennük a rosszra való hajlandóság, mint más gyermekekben. Akik tehát az emberi társadalomban a rövidebbet húzzák, könnyen összeverődnek és hamarosan egyetértenek a jobbmódúak gyűlöletében és a társadalom elleni lázadásban. Kompenzációs, azaz kárpótlást kereső törekvések ebben a folyamatban is közrejátszanak s a leggyöngébbek szoktak a bandában a legkegyetlenebbek lenni. Azon az alaptörekvésen kívül, hogy „egész embernek” értékeljék a többiek, a banda minden egyes tagja a helyzetnek *megfelelő társaserejnyekkel* szokott ékeskedni; ezek: a hűség, egymás kölcsönös támogatása, a gyöngébbek kímélete, a közös ügy előtérbe állítása a magánérdekekkel szemben stb.

A bandák sajátos jellemvonása az is, hogy szigorú egységbe tömörülnek *egy vezető főnök uralma* alatt. Bennük látni legjobban, hogy társadalmi szempontból az emberek határozottan két részre oszlanak: a vezető természetűekre és a vezetettekre. A fiatalkorúak között is élesen kitűnnek azok, akik a vezetésre termettek és akik arra születtek, hogy kormányozzák őket. A vezető leglényegesebb tulajdonságai közé tartozik a sugalló (szuggesztív) hatóerő, a vezetettek pedig a könnyű sugalmazhatóság (szuggesztibilitás). A bandák vezetői ezen tulajdonság birtokában nem annyira „vezetők”, mint inkább „félrevezetők”, vagyis rossz irányba terelik alattvalóikat. A vizsgálatok szerint sok pszichopata egyén akad a bandavezérek között, akik maguk is mindenféle kicsapongások és bűnök rabszolgái és erre tanítják a többieket is. A bandákban szükségszerűen ki szokott fejlődni a hazudozás, a társadalomellenes érzület,

a makacsság, a szédelgés, a lopások, nemi bűntettek, erőszakoskodások stb.; ezeket a cselekvéseket köztük vagy különleges zsinórmérték („betyárbecsület”) szabályozza.

Kifejlődhetnek a bandákban oly tulajdonságok is, melyek a csoportalakulások természetes jó következményei, szoktak lenni és rendes körülmények között nagyon értékesek; ilyenek a hűség, kitartás, önfeláldozás, az önuralom, összetartás, ezek a rendes társadalmi életben hasznos és kiváló értékű tulajdonságok lehetnének. A banda környezethatásait a fentebbi néhány jellemző vonásból teljesen megérthetjük. *A nevelési cél a banda tagjainak átmentése* a rendes társadalmi életbe s ennek is oly csoportjaiba, melyek az ifjúság igazi feladatainak és a társadalmi élet törvényeinek megfelelnek.

A bandák tevékenységével részben összefügg a *szabadidő helytelen felhasználása* néven megjelölt káros környezethatás is. A mozinak, az utcának hatásairól már volt szó. A túlságosan sok, de a kevés játék és szórakozási lehetőség is egyformán káros hatású szokott lenni a fiatalok fejlődésére. A lélekbúvárok eddigi adatai alapján még nem lehet sem az egyik, sem a másik környezeti hatás értékét pontosan megállapítani. Az eddig gyűjtött adatokból az tűnik ki, hogy a fiatalkorú bűnözők nagyobb része származik a nagyvárosok azon részeiből, melyekben nincs szabad térség, -nincs alkalom szabadtéri játékra, hanem csak az utca nyújt alkalmat a gyermekeknek mozgásra és játékra, a nagyobbakra pedig csak a mozi, vagy a szórakoztató helyiség vár. E téren a lélektudományos kutatásnak még sok a feladata.

A *kedvezőtlen munkaviszonyok* is hozzájárulnak azokhoz a hatásokhoz, melyekből bűnözési hajlamok eredhetnek, vagy ha vannak, megerősödhetnek. Egy amerikai vizsgálat azt mutatta, hogy egyenlő körülmények között élő és egyazon korú fiatalok közül kilenceszer több a hajlamaikkal ellenkező munkára alkalmazott bűnözők száma, mint a hajlamaiknak megfelelő

alkalmazásban élők. A meg nem felelő, tehát nem kielégítő, unalmat és bosszúságot okozó kényszerfoglalkozások rabjai, valamint a vágyva-vágyott életformáról lemondani kényszerülők kárpótlást szoktak keresni. És ennek egyik sajnálatos módja éppen a társadalomellenes cselekvésben áll.

Hasonló rossz hatásokkal jár az is, ha *az iskola nem megfelelő*, vagyis ha a tanulók lelkében kielégületlenséget, vagy ellenkezést szül. Erre a kérdésre kevés még a (amerikai) statisztikai anyag, ez az iskola kedvezőtlen hatását a fiúknál 9%-nak, a lányoknál azonban mindössze 2%-nak tünteti fel. Az iskolai sikertelenség is közrejátszik azoknál, akikből az iskolai életben, vagy annak elhagyása után bűnözők lettek. Az eddigi vizsgálatok arra mutatnak, hogy a bűnözők inkább gyakorlati és konkrét értelmességűek, a rendes életűek pedig inkább elvont értelmességűek. Az iskola természetesen inkább az elvont értelmességet követeli és műveli s bizonyos fokig ebből is érthető, hogy a konkrét értelmességűeknek az iskola nem nyújt megfelelő környezetet. Azok az iskolásgyermek az azonban, akik elmaradnak a többiek mögött, minden valószínűség szerint más téren keresnek kárpótlást, más téren kívánnak kitűnni, de gyakran ellenkeznek a tanítókkal, rejtve vagy nyíltan fellázadnak az iskola intézménye vagy berendezése ellen, nyerseks és erőszakoskodók az iskolai életen kívül, pl. a játszótéren. Az egyéni vagy típusos hajlamoknak megfelelő iskola lenne csak alkalmas arra, hogy az így mutatkozó kellemetlen törekvéseket már csírájukban megszüntesse, vagy más irányba terelje.

TARTALOMJEGYZÉK.

	Lap
BEVEZETÉS	3
I. LELKI FELKÉSZÜLTSGEK ÉS HAJLAMOK	
1. Természettudományos felfogás	9
1. A felkészültség lélektani fogalma	15
1. A lelki átöröklés főbb tényei	18
II. KÖRNYEZET, KÜLVILÁG, HELYZET. ÖSSZE- FOGLALÁS	
1. A környezet természettudományos fogalma ..	22
1. A környezet társadalomtudományi fogalma ..	23
1. Külvilágunk kialakulása	25
1. összefoglalás	34
III A KÖRNYEZET ÉS AZ ALAPFELKÉSZÜLTSGEK KAPCSOLATAI	
1. Általános alapelvek	36
1. A cselekvés, mint kiindulópont	43
IV. A KÖRNYEZET OSZTÁLYAI	
1. A személyi rétegek.....	47
1. Rendes és rendellenes környezet.....	48
1. Megfelelő és meg nem felelő környezet.....	49
1. Természeti, művelődési, emberi környezet ..	50
V. A GYERMEK KÖRNYEZETÉNEK LEGFONTOSABB MOZZANATAI	
1. A gyermeklélektan fontossága	57
1. Az „élettér” kérdése	58
1. A családi környezet	63
1. A nevelés intézményei	73
1. A társadalmi környezet. Állam	82

VI. A VÁROSI GYERMEK ÉS KÖRNYEZETE	
1. A nagyváros, mint természeti és művelődési környezet	86
1. Családi és társadalmi környezet a nagyvárosokban	112
1. A kisvárosi gyermek környezete	119
VII. A FALUSI GYERMEK KÖRNYEZETE	
1. A falusi ember lelki világa	122
1. A falusi gyermek természeti környezete	131
1. A falusi gyermek emberi, társadalmi és művelődési környezete	134
1. A pusztai és tanyai gyermek környezete	139
VIII. A MUNKÁSGYERMEK ÉS A PROLETÁRGYERMEK KÖRNYEZETE	
1. A munkásosztály lelki világa	142
1. A munkásgyermek környezete és annak hatásai	146
IX. A MEG NEM FELELŐ KÖRNYEZET HATÁSAI	
1. A gyermekkor és ifjúkor különös fogékonysága	158
1. A rendellenes és meg nem felelő környezet változatai	159
1. A meg nem felelő környezetben élő gyermekek típusai	172
X. A RENDELLENES KÖRNYEZET HATÁSAI	
1. A fogyatékos gyermekek környezete	194
1. Az ideges gyermek környezete	200
1. A hisztériás gyermek környezete	220
1. Kóros lelki elváltozások (pszichopátia) és környezet	222
1. Züllöttség, az elzüllesztés veszedelem és a környezet	227
1. Bűnöző gyermekek és környezetük	230

NEMZETNEVELŐK KÖNYVTÁRA.

(Tervezet.)

I. Nemzetismeret.

1. Hazánk. írta Rónai András. *Ára: 4'80 P.*
1. A Kárpát-medence földrajza. *Sajtó alatt.*
1. Hazánk népei és nyelvük. Előkészületben.
1. Magyarország története. írta: Kosáry Domokos. *Ára: 6-80 P.*
1. Öt világrész magyarsága.
1. Magyar államélet. írta Egyed István. *Ára: 3'— P.*
1. Hazánk társadalomrajza. írta: Weis István. *Ára: 3'— P.*
1. Magyar város — magyar falu. Előkészületben.

Hazánk gazdasági élete:

9. Mezőgazdaság, ipar és kereskedelem.
10. Pénz- és hitelélet; szövetkezetek.

Hazánk szellemi élete:

11. Magyar nyelv. Előkészületben.
11. Magyar irodalom. Előkészületben.

Magyar művészet.

13. Népművészet. Előkészületben.
13. Építészet, szobrászat, festészet. Előkészületben.
13. Ének és zene. Előkészületben.
13. Nemzetünk a népek együttesében. Előkészületben.

II. Nemzetszolgálat.

1. Családi nevelés. Előkészületben.
1. Népünk egészsége. *Sajtó alatt.*

Nemzetnevelésünk.

3. Nemzetnevelésünk rendszere. Előkészületben.
3. Közoktatásügyi igazgatás és iskolafelügyelet. írta: Kosa Kálmán. *Ára: 2-20 P.*
3. Nemzetnevelői hivatás. Előkészületben.
3. A magyar művelődés útja 1920-1940. Előkészületben.

III. Honvédelem.

1. A honvédelmi eszme és erkölcsi alapjai. Előkészületben.
2. Honvédelmi nevelés. Írta: Saád Ferenc. *Ara: 4-40 P.*
3. A kötelező katonai szolgálat népnevelő értéke. írta: vitéz Péterfy Károly. *Ára: 5'— P.*
3. Ifjúsági szervezeteink a honvédelem és a nemzetnevelés szolgálatában. Előkészületben.
4. A hadi tudományok és fejlődésük. *Sajtó alatt.*
5. Magyarország hadtörténete. írta: Markó Árpád. *Ára: 4-80 P.*
6. A magyar katonaeszmény képviselői. Előkészületben.
7. Katonai földrajz. Előkészületben.

IV. Gyermek- és ifjúságtanulmány.

1. Lélektan és nevelés, írta: Bognár Cecil. *Ara: 4*— P.*
2. A gyermek testi és lelki fejlődése. írta; Várkonyi Hildebrand. *Ára: 5'40 P.*
3. A lelkiélet zavarai. írta: Várkonyi Hildebrand. *Ára: 3— P.*
4. Jellemtan. írta: Mátrai László. *Ára: 4-40 P.*
5. Az iskolásgyermek megismerése. Előkészületben.
6. A gyermek és környezete. írta: Várkonyi Hildebrand. *Ára: 6— P.*
7. Szülői tanácsadás. Előkészületben.
8. 9. Gyakorlati pályaválasztási tanácsadó. Előkészületben.

V. A népiskola könyvei.

1. Népiskolai nevelés. írta: Somos Lajos. *Ára: 5'40 P.*
2. Népiskola és szülői ház. Előkészületben.
3. Népiskola élete. Előkészületben.
4. Iskolaotthon.
5. A népiskola ifjúsági egyesületei.
6. A népiskola ifjúsági irodalma.
A nemzeti népi műveltség tanítása:
7. Előkészület a tanításra. Előkészületben.
8. Az olvasás és írás tanítása. Előkészületben.
9. A beszéd- és értelemgyakorlatok tanítása. Előkészületben.

1. Olvasmánytárgyalás a népiskolában. Előkészületben.
2. A népiskolai nemzetismeret tanítása. Előkészületben.
3. A népiskolai számolás és mérés tanítása. *Sajtó alatt.*
4. A népiskolai természetismeret tanítása. Előkészületben.
5. I. Iskolai énekgyűjtemény 6-10 éves tanulóknak. Szerkesztette: Kodály Zoltán. *Ára: 5-40 P.*
6. II. Iskolai énekgyűjtemény 10-16 éves tanulóknak. *Sajtó alatt.*
7. A népiskolai énektanítás.
8. I-II. Népiskolai testnevelés. Irta: Kmetykó János—Misángyi Ottó. *Az I-II. kötet ára együtt 22*— P.*
9. Szemléltető rajzok a népiskolában. írta: Buday Lajos-Gergely Ferenc. *Ára: 6'— P.*

Hivatásra nevelés:

1. Népiskolai gazdasági ismeretek. írta: Szegedy Istvánné. *Ára: 6'80 P.*
2. Népiskolai mezőgazdasági ismeretek tanítása. Előkészületben.
3. Népiskolai ipari és kereskedelmi ismeretek. Irta: Stalmár László-Horn József. *Ára: 4'80 P.*
4. Népiskolai ipari és kereskedelmi ismeretek tanítása. Előkészületben.
5. A hazai népiskola múltja és mai feladatai.

VI. A gazdasági középiskolák könyvei.

1. Kereskedői hivatásra nevelés.
2. A kereskedelmi ismeretek tanítása. Előkészületben.
3. Az irodalmi műveltség tanítása a gazdasági középiskolákban.
4. A közgazdasági ismeretek tanítása.
5. Gazdasági földrajz és áruismeret.
6. A gazdasági élet jogi ismeretei.
7. Gazdaságtörténet.
8. A kereskedelmi számtan tanítása.
9. A kereskedelmi levelezés tanítása..
10. Kereskedelmi üzemi gyakorlatok. Írta: Sechorsch Ferencné. *Elfogyott.*